

SOCIO 6 LOGICKÝ ČASOPIS

SOCIOLOGICKÝ ÚSTAV ČSAV

ROČNÍK 28 1992

Redakce:

Jiří Večerník, šéfredaktor

Jitka Stehlíková, výkonná redaktorka

Jiří Voženílek, technický redaktor

Jane Bausman, redaktorka anglického textu

Dana Šilhavá, sekretariát redakce

SOCIO LOGICKÝ ČASOPIS

SOCIO LOGICAL REVIEW

Výkonná rada:

Lubomír Brokl

Jan Hartl

Miloš Havelka

Michal Illner

Petr Matějů

Jiří Musil

Miloslav Petrušek

Jan Řehák

Jadwiga Šanderová

Jan Vlášil

Alena Vodáková

Redakční kruh:

Ivo Možný, předseda

Václav Bělohradský

Michal Čákr

Ivan Gad'ourek

Jan Hajda

Lubomír Kotačka

Jiří Kabele

Jaroslav Kapr

Jan Keller

Pavel Machonin

Jiří Nehněvajsa

Martin Potůček

Juraj Schenk

Jan Sedláček

Dragoslav Slejška

Zdeněk Strmiska

Jaroslav Strítecký

Zdeněk Suda

Jiřina Šiklová

SOCIOLOGICKÝ ČASOPIS. Vydává Sociologický ústav ČSAV. Rozšiřuje PNS. Informace o předplatném podá a objednávky přijímá každá administrace PNS, doručovatel tisku a Administrace centralizovaného tisku, Kafkova 19, 160 00 Praha 6. Objednávky do zahraničí vyřizuje PNS, administrace vývozu tisku, V Celnici 4, 110 01 Praha 1. Objednávky ze zahraničí vyřizuje Pegas Press Distributor, Artia a. s., Ve smečkách 30, 111 27 Praha 1. Tiskne Ústav jaderných informací, Praha 5. Cena 16 Kčs, roční předplatné 96 Kčs.

© Sociologický ústav ČSAV, Praha.

Sociologický časopis

ROČNÍK 28, ČÍSLO 6, PROSINEC 1992

STATI

<i>Michal Čákr: Skupinová dynamika: alternativní pohledy</i>	723
<i>Miloš Havelka: Do jaké míry je možné číst Maxe Webera novokantovskými očima?</i>	743
<i>Zuzana Miková: Domácnosti a strategie nouze</i>	757
<i>Jiří Příbáň: Několik poznámek k sociologii práva</i>	770
<i>Henryk Domanski: Změny v distribučních mechanismech v období systémové transformace</i>	783
<i>Pavel Machonin, Milan Tuček: Sociální identifikace seskupení podle statusových vzorců 1991</i>	795

RECENZE

<i>P. Machonin: Sociální struktura Československa v předvečer Pražského jara 1968 (M. Bárta)</i>	809
<i>A. Toffler: Powershift (T. Svítková)</i>	812
<i>M. Segalen: Sociologie de la famille (P. Horská)</i>	814
<i>Handbuch des Politischen Systems Österreichs (Z. Mansfeldová)</i>	817
<i>The Origins of Backwardness in Eastern Europe (M. Hrabík Samal)</i>	820

ZPRÁVY A INFORMACE

<i>První evropská sociologická konference, Vídeň 1992 (M. Illner, P. Machonin)</i>	823
<i>Konference o sociální politice, Brémy, září 1992 (J. Večerník)</i>	826

SPSS

<i>Anotace: SPSS 5.0 for Windows, konzultace, informace (J. Řehák)</i>	829
--	-----

DOKUMENT

<i>Československá společnost sociologická v letech 1925-1941 (E. Pecka)</i>	833
---	-----

Sociologický časopis (ISSN 0038-0288) vydává šestkrát do roka Sociologický ústav Československé akademie věd. Tiskne Ústav jaderných informací.

Cíl a poslání

Sociologický časopis je vědecká revue otevřená odborným a společenským problémům, sociologické teorii a metodologii, přinášející výsledky a interpretace sociologických výzkumů. Zaměřuje se na rozvoj oboru a jeho výuku a zároveň chce být užitečný při řešení praktických problémů československé sociální a ekonomické politiky.

Nabídka rukopisů

Redakce přijímá originál a dvě dobře čitelné kopie, které neobsahují jméno ani pracoviště autora, lektorské řízení je oboustranně anonymní. V průvodním dopise uveďte úplnou kontaktní adresu včetně telefonního čísla. Nabídnout rukopis jinému časopisu, zatímco je posuzován naším časopisem, je považováno za neetické.

Formát rukopisu: Rukopisy musí být psány na stroji nebo tištěny na tiskárně počítače a musí splňovat ČSN 88 0220 (úprava rukopisů pro sazbu), tj. řádkování 2, 30 řádek na stránce A4. Tabulky, grafy a obrázky jsou přiloženy za textem. Stati, výzkumné a metodologické texty do 20 stran, recenze do 7 stran, zprávy a informace do 5 stran, anotace 1 strana.

Adresa redakce: Sociologický časopis, Jilská 1, 110 00 Praha 1, 1. patro, místnost 106, telefon (02) 235 87 77, (02) 235 89 68-71, l. 283, 294, fax (02) 235 78 88, E-mail sreview@cspgas11.bitnet. Návštěvní dny v redakci pondělí a čtvrtek 10-16 hod.

Rozhodnutí o vydání: Rozhodnutí je autorovi sděleno do jednoho měsíce od data přijetí rukopisu. Je-li rukopis přijat, je autor vyzván, aby dodal konečnou verzi rukopisu, jednak na papíře a zároveň na disketě formátu IBM PC, a to buď jako soubor typu ASCII, nebo v textovém editoru MS-WORD 5.0 v kódu bratří Kamenických. Rukopis obsahuje abstrakt (20 řádků) a summary (80 řádků) v angličtině a češtině, abecední seznam literatury a stručnou informaci o autorovi. Redakce provádí jazykovou úpravu textu. Větší úpravy textu redakce bez souhlasu autora neprovádí.

Czechoslovak Sociological Review (ISSN 0038-0288) is published bimonthly by the Institute of Sociology of the Czechoslovak Academy of Science. CSR is printed by the Institute of Nuclear Information. **Postmaster:** Send address changes to the Sociological Review, Jilská 1, 110 00 Praha 1, Czechoslovakia.

Scope and Mission

The *Czechoslovak Sociological Review* is a scholarly review open to discussion of all professional and societal problems, sociological theory and methodology, and the dissemination of the results and interpretation of sociological research. Its attention is directed towards the development of the field and its teaching, and at the same time strives to be useful for solving the practical problems of Czechoslovak social and economic politics.

Manuscripts Submission

The editors require an original and two easily readable copies, which do not contain the name or workplace of the author, in order that the reading process will be anonymous on both sides. The accompanying letter should contain a complete contact address, including telephone number. Submission of a manuscript to another journal, while it is under review by the CSR is regarded as unethical.

Manuscript format: Manuscripts must be typed or computer printed (12-point type preferred), double-spaced, with 30 lines to an A4 page. The maximum length of research and methodological essays is twenty pages, for reviews it is seven pages, for news or information five pages, and for annotations one page.

Editorial decisions: Decisions are generally made within one month of the date your manuscript is received at the CSR office. If your manuscript is accepted you will be asked to submit your final version both on paper and on a microcomputer floppy disk, either in ASCII or MS-WORD 5.0. IBM disks are acceptable. The final version should also include a twenty-line abstract and an eighty-line summary, an alphabetized bibliography and basic information about the author.

Skupinová dynamika: alternativní pohledy

MICHAL ČAKRT*

Československé manažerské centrum, Čelákovice

Group dynamics: alternative views

Abstract: The article deals with groups within organizations and their dynamics from the perspective of a new discipline *Organizational Behavior*. It focuses on groups created by an organization intentionally designed to direct group members toward some organizational goal in a specified timeframe. It is generally believed that there are five stages in the development of a group: forming, storming, norming, performing, and adjourning. A new paradigm of group development suggests, however, that groups do not accomplish their work by progressing gradually through a universal series of stages. Instead, they progress in a pattern of "punctuated equilibrium." This alternate view reveals how groups make deliberate attentional shifts at their temporal midpoints, as well as how they pace their work. The transitions are triggered by members' awareness of time and deadlines rather than by completion of an absolute amount of work in a specific developmental stage. Implications for theory and practices are drawn in the text.

Sociologický časopis, 1992, Vol. 28 (No. 6: 723-742)

Společenské skupiny byly odjakživa svrchovaným hájemstvím sociologie. Nemám v úmyslu zde psát o tom, kdo se kdy "již" skupinami v sociologii zabýval a jak to bylo dávno. Tento článek nechce být exkursem do dějin sociologického myšlení. Chci se zaměřit na poznatky víceméně současné, které stály doposud spíše na okraji či stranou zájmu sociologů a které se staly předmětem zkoumání jiné disciplíny.

Skupiny v kontextu vědy o řízení

Pohled, z něhož se budeme na skupiny dívat, je specifický svou praktičností. Bude to perspektiva relativně nové manažerské disciplíny, pro niž se vžil anglický název *Organizational Behavior*. Etymologie názvu je typicky anglosaská, historie jejího vzniku povýtce pragmatická. Název¹ sám se odvozuje od anglosaského dělení vědeckých oborů. Jde o vědu vyrůstající z tradic behaviorálních disciplín, která se zabývá aspekty lidského chování v organizačním prostředí.

*) Veškerou korespondenci posílejte na adresu: PhDr. Michal Čakrt, Československé manažerské centrum, nám. 5. května 2, 250 88 Čelákovice, tel. (0202) 921 00, fax (0202) 919 97.

¹) Je to název, s nímž jsem se doposud příliš nesmířil, jednak proto, že se mi jen obtížně převádí do češtiny, a jednak proto, že nevystihuje hlavní důraz orientace disciplíny, tj. především akci, spíše než chování a pojem organizace navíc dosti svévolně omezuje.

Důvody vzniku této disciplíny jsou zcela utilitární. Existuje široce přijímaný empiricky podložený názor, že expertem na určitou oblast se stává teprve ten, kdo se jí zabývá nejméně deset let. Pomiňme snadno napadnutelné aspekty takto formulovaného tvrzení adresované těm, kteří se odborníky nestanou ani za podstatně delší dobu a obraťme pozornost k tvrzení komplementárnímu: pokud trvale vzrůstá okruh lidí, kteří komplex poznatků dané disciplíny během této doby nejsou schopni obsáhnout, může to svědčit o dvojím: buď o znepokojivém intelektuálním úpadku či dokonce o trvalém hloupnutí příslušníků dané vědecké obce, nebo o tom, že objem znalostí vzrostl natolik, že daný obor je zralý k rozdělení. Tak se rozštěpily původně jednotné vědy o přírodě například na fyziku, chemii atp.

Konstituování organizačního chování jako samostatného oboru spadá do konce 50. let, jeho rozvoj však nastává o něco později. March a Simon [1958] si kladou otázku, zda předpoklady o chování jednotlivců a skupin v organizacích lze subsumovat pod jiné vědní oblasti, nebo zda je nutná samostatná disciplína. Dospívají k závěru, že organizace mají vysoký stupeň specifity, a to jak z hlediska struktury, tak i koordinace. V tom se odlišují od mnohem difúznějších a proměnlivějších vztahů mimo jejich rámec. Podobně Katz a Kahn [1966] dospívají k závěru, že psychologie studuje jednotlivce především jako druhovou bytost, a jenom druhotně v kontextuálním rámci prostředí. Sociologové se naproti tomu, podle jejich názoru, zabývají zejména společenskými determinantami obecně chápaných sociálních produktů. Ať tak či onak, žádná z obou skupin se nezaměřuje přímo na povahu behaviorálních procesů v organizačním kontextu. Odtud se odvozuje potřeba specifické disciplíny, která by teoreticky reflektovala vzrušující svět managementu, kde se snoubí sociologie malých i velkých skupin, individuální psychologie s psychologií sociální, antropologie s etikou, právo s teorií organizace a která bez nejmenších rozpaků volně užívá metod statistiky, ekonometrie či prognostiky a diskutuje tak esoterické pojmy, jako je podniková filozofie nebo organizační kultura. Asi lze odůvodněně říci, že podobně eklektický obor nemohl vzniknout nikde jinde než v USA.

Skupiny jsou z mnoha důvodů zcela legitimním tématem věd o řízení. V této souvislosti není přehnané tvrzení, že organizace se skládají z permanentních a přechodných skupin [Huse, Cummings 1985]. Lidé přes svá členství ve skupinách posuzují svou práci, manažeři s větší či menší oblibou vytvářejí týmy, kde kombinují pracovníky pro řešení nekonvenčních úloh nebo vytvářejí komise pro rozhodování o kritických otázkách.

Sotva by se mohlo podařit v rámci jedné stati v dostatečné míře zachytit bohatost otázek, jimiž se organizační behavioristé zabývají. Naším tématem budou skupiny, konkrétně poznatky z oblasti skupinové dynamiky, tak jak je tematizuje výše popsáný obor. Všimneme si různých fází v ontogentickém vývoji účelově vytvářených skupin v organizačním prostředí.

Fáze ve vývoji skupin

Tematika vývoje skupin není v naší sociologii nijak nová. I. A. Bláha [1968: 11] soudí, že je "nutno pečlivě vypožorovat, jak a proč, pod vlivem kterých činitelů,

niterných i vnějších, dochází z beztvaré látky ke vzniku sociálních útvarů, z nichž nejvykrytalizovanější je sociální skupina". Ze světových autorů bývá nejčastěji citován G. Homans [1950; 1961]. Ten, podobně jako mnoho dalších, zdůrazňuje především konstitutivní roli prvku *interakce*, když říká, že "skupina je tedy definována interakcí jejích účastníků" [Homans 1950: 84]. Zdaleka není sám. Například u Sherifových je možné konstatovat téměř interakční obsesi, která ústí v některá už ne zcela kompatibilní tvrzení. Na jedné straně je pro ně interakce "základnou formování skupiny", na druhé "skupiny jsou produkty interakce mezi lidmi" [Sherif, Sherif 1956: 145]. Metodologicky je z tohoto směru v sociologii nejznámější příspěvek Balesův a jeho analýza interakční procesů [Bales 1950].

V sociologii 60. let, která byla u nás pod silným vlivem sociologie polské, na niž nepominutelně působila tradice americká, se vžilo rozlišování základních konstitutivních rysů společenských skupin, které bohatě čerpalo například z klasické definice W. McDougalla [1942]. Jsou jimi:

- a) trvalé svazky mezi jejími členy,
- b) společné úkoly,
- c) určitá odlišnost, až protikladnost vůči okolí a
- d) normy, regulující její život a chod.

V poslední době se u nás systematicky tematikou skupin z různých aspektů zabýval především Miloslav Petrusek [např. 1969; 1975; 1980; 1986].

Procesy, provázející vývoj skupin byly pozorovány nejen u skupin formálních, ale - byť v méně krystalické podobě - i neformálních. Zde se však budeme věnovat explicitně skupinám prvního druhu s tím, že lze rozumně předpokládat, že zjištěné závěry mohou platit i pro tyto druhé skupiny, jak říkají právníci, přiměřeně.

Samotné termíny *formální* a *neformální skupina* vznikají ve 30. letech v psychologii právě na půdě zkoumání organizací a řízení pracovních skupin. Bylo to samozřejmě dávno před tím, než vznikla potřeba samostatné disciplíny, na jejímž teritoriu se nyní pohybujeme. Poprvé tyto termíny užil Elton Mayo v souvislosti s výsledky tzv. Hawthornských experimentů. Ve větším detailu je tato problematika popsána na jiném místě [např. Čákr 1991] a tuto stať jí není třeba opětovně zatěžovat. Stačí snad jenom konstatovat, že zjištění duality formálních a neformálních skupin do značné míry reprodukuje to, co bylo sociologii známo již dříve, přinejmenším od dob Tönniesových. Jde tedy spíše o dříve popsané pozorované jevy vztažené na jiný, zde konkrétně organizační, kontext.

Klasický model vzniku skupin soudí, že jejich vývoj má v prostředí organizací charakter stadiální, procházející postupně určitými vývojovými etapami. Nejčastější pohnutkou pro vznik účelově zakládaných skupin jsou výslovně formulované společné cíle. Jde nám tedy o skupiny problémově a úkolově orientované. Homogenita cílů nemusí vždy nutně klást stejnorodost očekávání a potřeb, ani představ o tom, jak jich dosáhnout.

Ontogeneze skupin

Výzkum a teorie skupinového vývoje sledovaly v zásadě dvě linie, které nebyly v zásadním rozporu. První z nich, které se budeme v následující části věnovat více pro její názornost i rozšířenost a popularitu, se zabývá *obecnou dynamikou skupin*, druhá se zaměřuje spíše na jevy nastávající při *řešení problémů*.

Systematický výzkum *skupinové dynamiky* začíná ve 40. letech v USA, zejména na poli psychologie a sociální psychologie. Soustřeďuje se nejprve na jejich psychosociální a emocionální aspekty. Pracovalo se především s terapeutickými skupinami, dále výcvikovými tzv. T-groups. Vývoj byl zkoumán z hlediska pokroku, kterého v průběhu existence skupiny členové dosahovali v kritických oblastech práce skupiny, například ve schopnostech zvládat závislost na ostatních, adaptovat se na řízení a kontrolu či různou míru důvěrnosti vztahů ve skupině a byl měřen dosažením takových osobních a interpersonálních cílů, jako je porozumění, učení se nebo otevřená a upřímná komunikace (srv. [Mills 1979]). Mnohé vzniklo v té době rovněž na základě vojenských objednávek.

V polovině 60. let shrnul dosavadní poznatky tohoto směru Tuckman [1965] do modelu skupinového vývoje jakožto čtyřfázové monotónní unitární posloupnosti. V pozdější práci [Tuckman, Jensen 1977], která bere v úvahu novější poznatky a aktualizuje literaturu k tématu za dalších 12 let, konstatuje, že poslední vývoj teorií nikterak nezpochybňuje a obohacuje ji připojením fáze páté. Následné teorie [např. Hare 1976; LaCoursiere 1980; McGrath 1984] nedosáhly popularity srovnatelné s původním paradigmatickým. Je tomu tak hlavně proto, že nejsou více než variacemi na dané téma a nárokové přednosti oproti teorii původní jsou zde vykoupěny nedostatky, jichž je tato naopak prostá.

Druhá větev výzkumu skupin se zabývá fázemi *řešení problémů* nebo *rozhodování*, jimiž skupina prochází. Většinou se jednalo o skupiny experimentální, jejichž "životnost" se měřila na minuty či hodiny. Laboratorní studie se zaměřovaly na odhalování činnostních sekvencí, jimiž skupiny dospívají k řešení nebo které nastávají tam, kde se k řešení nedospívá. Klasickou studií v tomto oboru je již vzpomínaná Balesova a Strodebeckova [1951]. Metodologie již zmíněné interakční analýzy spočívá v abstrahování rétorické formy rozmluvy mezi členy skupiny od jejich obsahu a následné třídění do kategorií jako "souhlasí" či "dává orientaci" atd. I zde je výsledkem unitární posloupnost pohybu směrem k cíli.

Oba modely vycházejí z pojetí skupinového vývoje jako nezvratné progresy: vyššího stupně nelze dosáhnout, aniž by se absolvovalo stadium nižší. Vývoj je konstruován jako dopředný pohyb a mlčky se vychází z předpokladu, že každá skupina bude procházet toutéž historií. Okolí sice může postup vývoje podpořit nebo ohrozit, ale není schopno změnit vývojové etapy nebo přehodit jejich pořadí.

Zde vyjdeme při ilustraci klasické teorie z pojetí Tuckmanova, které rozlišuje pět etap vývoje skupiny. Tyto fáze jsou: formativní, redefiniční, normovací, výkonná a terminační.

Pět fází vývoje

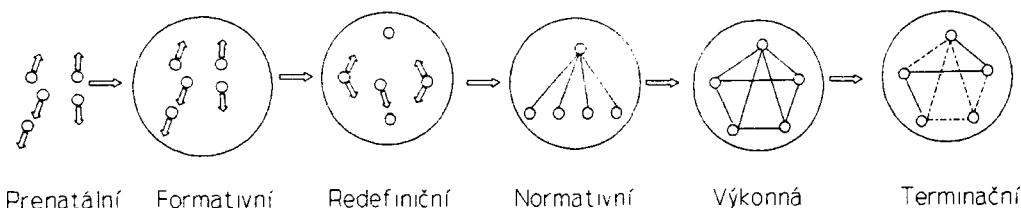
Skupina, vzniklá jako sdružení ke společným účelům, se souběžně vyvíjí po dvou behaviorálních osách [Tuckman 1965; Maier 1970; Bales a Strodtbeck 1951]:

- * po ose činností spojených s úlohou, pro niž vznikla a
- * po ose skupinových sociálních procesů.

Činnosti spojené s úlohou jsou například definice nebo redefinice úlohy, jejich výstupů, volba metody řešení a další. Sociální procesy zahrnují interakce mezi jednotlivými členy, popřípadě podskupinami, které jsou nutné k tomu, aby skupina dosáhla svého primárního cíle anebo, které vznikají jako důsledek účelově zaměřených činností (např. vznik vnitroskupinových rolí) [Kowitz, Knudson 1980].

Klasické teorie fází vývoj skupin do pěti etap [Tuckman 1965; Tuckman, Jensen 1977; Heinen, Jackson 1976]. Názvy jednotlivých etap nejsou vždy u všech autorů stejné, obsah je však v podstatě totožný.

Obrázek 1. Pět fází ve vývoji skupin: klasický model

Pramen: Robbins 1991: 278.

V první, *formativní* anebo též *orientační* fázi, skupina definuje úlohu, před níž je postavena a pokouší se formulovat základní interpersonální vzorce.

Z hlediska *úlohy* se skupina teprve orientuje, členové zjišťují, zda rozumějí a chápou danou úlohu stejně, jaká jsou očekávání okolí a jakými cestami a prostředky lze patrně dospět k cíli. Z pohledu *sociálních procesů* jde především o vzájemné "ořukávání" (pokud se členové skupiny neznají anebo se znají v jiném než pracovním kontextu). Zkusmo se definuje přijatelné chování a kladou se základy budoucích norem. Členové zvažují, zda cena, kterou za členství ve skupině budou platit například konformitou s očekávanými vzory chování (normami), a jejich vlastní psychická angažovanost bude přiměřená přínosům (podpora, pocit sounáležitosti, odměna za dosažení cíle ap.), které jím získají. Jinými slovy, lidé se v této fázi daleko spíše věnují vlastnímu postavení ve skupině než cílům, jež mají společně dosáhnout. V atmosféře skupiny má tendenci převládat tenze a chování charakterizované povrchní zdvořilostí jakožto důsledky počáteční nejistoty. Je-li ve

skupině ustaven formální vedoucí, členové se k němu prakticky se vším obrací a jsou zpočátku velmi závislí na informacích, které jim sděluje. Zkoušet však určit, kdo bude v pozdějších etapách neformálním vůdcem, je zatím ošidné. Aktivisté "raných fází" se někdy sami vmanévrují do vedoucích pozic, jež dále - s tím, jak se skupina strukturuje a mění se i povaha jejích úloh - nejsou schopni vždy úspěšně zastávat a dlouhodobě udržet. Členové se rovněž snaží získat co nejvíce informací a poznatků o svých partnerech. Jejich interpretace je však často velmi zkreslená a povrchní. Vzhledem k tomu, že zatím nedochází k efektivní komunikaci a sdílení zkušeností, je vzájemné pochopení ještě daleko a - řečeno jazykem informatiky - odstup "signálu" od "šumu" je malý: lidé slyší, co chtějí slyšet, a vidí, co chtějí vidět, a teprve později shledávají, že věci se často mají jinak. Jako předčasné selhávají prozatím pokusy zvládat otevřeně příležitostné konflikty, vyjadřovat plně pocity a emoce. Tyto otázky přijdou na pořad později. Výsledkem této fáze je - proběhne-li úspěšně - že se každý zúčastněný cítí být členem skupiny a sám má poměrně jasné představy, co od svého členství očekává.

Po nejhrubším zformování skupiny, jakémsi "prvním nástřelu", završeném v první fázi, dochází k *redefinici* skupiny. Někdy se tato fáze nazývá též obdobím "*bouření*" (storming). Skupina znovu definuje svůj úkol, tentokrát již v konkrétnějších, mohli bychom říci operacionálních pojmech, které již mají bezprostřední vztah ke konkrétnímu výkonu. Dochází ke krystalizaci jakési sociální protostruktury. Členové nacházejí partnery s podobnými očekáváními, vznikají dvojice, skupinky a koalice.

V poloze *úlohy* definují svůj poměr a postoj k tomu, proč jsou ve skupině sdružení a rovněž míru angažovanosti, s níž se na činnosti budou účastnit. Nejsou vzácné případy, kdy si členové stěžují na to, jaký "nemožný" úkol jim organizace přidělila anebo poukazují na jiné negativní aspekty širší organizace, jež jim brání úspěšně se s úlohou vyrovnat. Celoskupinovým cílům se věnuje ještě velmi málo energie a třebaže v podskupinách se může již objevovat prvotní kooperace, sotva lze vidět podstatnější projevy plánování nebo spolupráce. Byly pozorovány sklony k jednomyslnosti ve vztahu k cíli a kohezi skupiny, vyrostlé však spíše ze snahy vyhnout se konfliktu a zdržet se hodnocení. Tato jednota však nemá pevný základ a zpravidla ani dlouhé trvání.

Z hlediska *skupinových procesů* je tato fáze často charakterizována konflikty a nedorozuměními. Pramení nejen z různých pohledů, očekávání a zájmů, ale mnohdy prostě jen z informačního šumu, například nejednoznačného pojmosloví. Členové skupiny se liší v tom, jak jsou schopni a ochotni věnovat práci skupiny rozdílná množství času, jak přijímají autoritu a legitimitu vedoucího skupiny, jak jsou jednotní v prioritách a v názorech na způsoby, jak jich dosáhnout. Pokud je tento prvotní konflikt potlačován nebo obcházen, propukne často jindy a jinde s nečekanou silou. A naopak, úspěšně zvládnutý konflikt zakládá precedens, který se blahodárně odrazí v dalším vývoji činnosti skupiny.

Ve třetím stupni vývoje skupiny, nazývaném *koordináčním* nebo také *normativním*, se skupina ve větší míře obrací ke svému okolí. Vyhledává v okolí informace důležité pro svou existenci a činnost a snaží se je interpretovat způsobem přijatelným všem členům. Mnohdy je tato fáze nejdelší, protože přístup

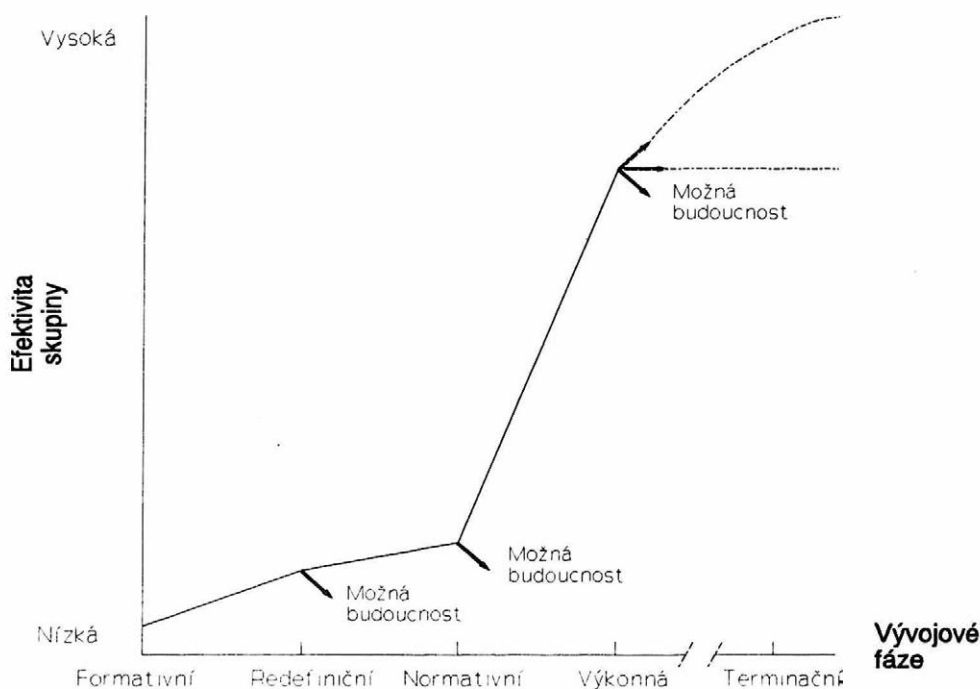
k potřebným datům a informacím nebývá snadný. Dochází také k rozporům v jejich interpretaci. Výsledkem úspěšně završené třetí fáze je rozvoj skutečné skupinové koheze a identifikace členů. Vyvíjí se obecně uznávaný soubor očekávání a konstituuje se přijatelný způsob sociální komunikace.

Z pohledu *úlohy* skupiny lze pozorovat debaty a diskuse o její povaze, o alternativách atd. a začátek vlastní činnosti. Členové si uvědomují, že i různé emocionální odezvy vůči účelu skupiny jsou normálním průvodním jevem, s nímž je třeba se vypořádat. Zpravidla se úloha skupiny rozčlení do několika snadněji zvládnutelných částí, stanoví se časový postup prací, rozdělí odpovědnosti. V *sociální dimenzi* lze sledovat růst identifikace se skupinou, větší kohezi, založení norem vnitroskupinové interakce jakožto "standardizovaných generalizací" [Sherif, Sherif 1956]. Jasněji definovaná očekávání umožní otevřenější výměny názorů a stanovisek. Jednotliví členové se "obsazují" do různých rolí (vedoucích, výkonných, podpůrných a jiných), které se nyní již většinou vyznačují dlouhodobou stabilitou. Začínají také kontakty i mimo bezprostřední rámec skupiny, mimo její účelově definovaný smysl, svou úlohu zde hraje vznik sympatií.

Skupina, která úspěšně nezavrší tuto fázi, se rozpadá, a pokud toto není v její kompetenci, zůstává spolu nadále jako nefunkční. Pokud k takovému nepříznivému vývoji nedojde, pokračuje skupina dále.

Další je fáze *výkonná*. Posun sem znamená, že skupina vyřešila většinu svých "bolestí růstu" a je připravena plnit to, co se od ní očekává. Efektivita na konci této fáze kulminuje, jak ukazuje obrázek 2. Může ovšem nastat situace, kdy skupina dosáhne tohoto stadia, avšak její aktivity se vymknou kontrole či přestanou být přiměřené cílům a skupina se stane deviantní. V kladném případě však v *úlohové* poloze dochází k tomu, že skupina se orientuje na výkon. Jsou nalezeny všeobecně přijatelné standardy chování a pracovní postupy a většina energie se zaměřuje na to, aby skupina dosáhla toho, co si předsevzala anebo proč byla vytvořena. V ideálním případě jsou činnosti přidělovány podle dovedností, osobních preferencí a zájmů. Dělbá práce se ve srovnání s předchozími fázemi opírá o otevřenější komunikaci a účelnou spolupráci. V rovině *sociální* pozorujeme již pokročilou strukturaci. Vytváří se trvalé uspořádání rolí, upevňují se formální vztahy a souběžně se rozvíjejí vztahy neformální, osobní a roste důvěra. Respektuje se diference jak ve směru vertikálním, to jest vztahy nadřízenosti a podřízenosti, tak i horizontálním, tj. odlišnosti v povaze přínosu jednotlivých členů společnému účelu. Rozvíjí se systém rolí a statusů, členové respektují a oceňují přínosy ostatních ke společné věci. Výjimečná není ani euforie nad společnou prací, z uvědomění, že členství ve skupině neznamená nutně střety ani naprosté podrobení se. Lze jasně rozpoznat vůdce (zpravidla jednoho nebo dva), kteří skupině dominují a těší se přirozené autoritě. Významná je skutečnost, že skupina, která úspěšně dosáhne této fáze bývá současně v harmonickém stavu se svým okolím, se širší organizací, v jejímž rámci působí. Odvádí organizaci to, co tato od ní očekává, bere v úvahu její požadavky a získává od ní podporu a zdroje.

Obrázek 2. Efektivita skupin v různých vývojových fázích

Pramen: Tuckman, Jensen 1977.

Nejmenší shoda panuje mezi výzkumníky o páté, tzv. *terminální* fázi, kdy skupina po splnění svého úkolu *zaniká* [Ross 1989]. Skupiny mohou přestat existovat náhle, zaniká-li vnější příčina například úloha, která byla důvodem vzniku a skupinu zformovala. Může docházet k postupnému vnitřnímu odumírání, které naproti tomu bývá spojeno spíše s oslabením sociálních vazeb. Oba aspekty mohou dosti silně působit proti sobě. Již Szczepanski [1966: 99] poznamenává, že sociální normy mají sklon přesahovat úlohu a tak skupiny mívají tendenci trvat déle, než to vyžaduje splnění úkolu, a pokračují dále buď jako neformální skupiny, nebo se snaží prodloužit svou existenci i formálně, vyhledáváním nových aspektů již neaktuální úlohy. Na druhé straně, pokud dojde k tomu, že skupinové procesy již nefungují, normy neplatí atd., skupina může přestat jako taková existovat i před tím, než dosáhne cíle.

Pohyb po vývojových fázích

Skupina se nemusí pohybovat nutně mezi těmito jednotlivými fázemi lineárně a plynule přecházet z jedné v druhou. Zejména mění-li se často a zásadně vnější prostředí, dochází-li k časté obměně členů anebo prochází-li sama úloha vývojem, může se výjimečně skupina vracet z vyšších fází do nižších.

Doba, po kterou skupina setrvává v některé fázi, se liší. Pokud je schopna učení, pak návrat zpět trvá kratší dobu, než když se tento přechod uskutečňuje poprvé. Za normálních okolností bývá nejkratší fáze orientační a brzy přechází do redefiniční. Nejdéle naopak zpravidla trvá fáze koordinační.

Neschopnost ukončit období bouřlivých diskusí a uznat autoritu vedení nasvědčuje nedostatku mechanismu pro řešení konfliktů. Setrvávání ve stadiu orientace bývá důsledkem toho, že skupina nedokáže odstínit nepodstatné informace a způsoby jednání od podstatných. Zamrznutí v koordinační fázi odráží pak často skutečnost, že skupina nemá dostatek informací a není schopna nové vstupy odpovídajícím způsobem vyhodnotit a pro všechny přijatelným způsobem interpretovat. Někdy právě až nevyřešené otázky jednotlivých fází odhalí nejasné definované cíle, neschopné vedení anebo příliš rozdílná očekávání účastníků. Rovněž se v dalším vývoji nebo při změně vnějších podmínek může obnažit skutečnost, že některá z předchozích fází nebyla dostatečně "zažita", že problémy a úlohy nebyly řešeny tak, aby to umožnilo skupině další činnost.

Výše popsaných pět fází skupinového vývoje je velmi tradičním arzenálem teorie řízení. Tradice bývá často zpochybňována, znovu prověřována a časem ustupuje novým poznatkům, které se samy posléze stávají tradičními. Variací na dané téma fázovitosti skupinového vývoje je mnoho [Hare 1976; LaCoursiere 1980; McGrath 1984].

Jedním z nevšedních pokusů obohatit pohled na skupinovou dynamiku o nový rozměr jsou práce profesorky Gersickové z Kalifornské university v Los Angeles [Gersick 1988, 1989].

Čas a zlom v pracovních skupinách

Na tématu začala Gersicková pracovat již jako doktorandka Yaleské univerzity. Nebyla jediná, komu se zdálo, že shora uvedených pět etap vývoje skupin nevystihuje zcela situaci. Byla však jedna z mála, která se kromě kritiky pokusila nabídnout i něco nového. Zpravidla se, ve shodě s tradiční teorií, předpokládalo, že skupiny se v čase mění deterministicky a vcelku snadno predikovatelným způsobem, podle málo problematické šablony. Z toho by se zdálo vyplývat, že porozumět tomu, v čem spočívá výkonnost skupin, postačí brát v úvahu jejich změny v čase. Zatímco však možná máme poměrně podrobnou deskripci toho, co se ve skupinách v jednotlivých fázích jejich vývoje děje, ví se jen velmi málo o tom, co na jedné straně tyto procesy spouští a jaké jsou jejich vnitřní mechanismy, a na druhé straně, jakou roli při tom hraje okolí skupiny. Alternativní pohled, který Gersicková nabízí, není doposud ucelenou teorií, která by odkázala do patřičných mezí tradiční fundus vědomostí. Vychází z nečekaných empirických zjištění a je možná prozatím jen prvním krokem na cestě k novému modelu.

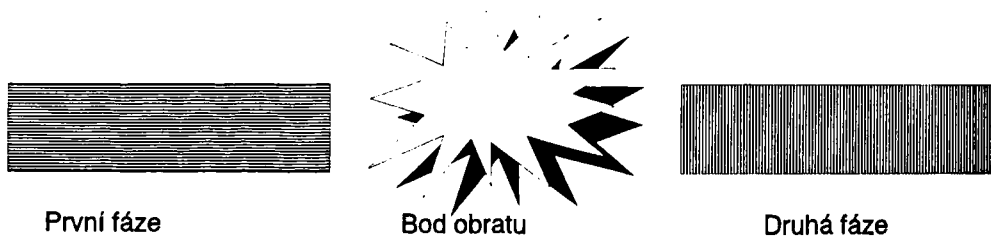
Základní výzkumnou otázkou, kterou měla Gersicková zkoumat, bylo, jak reálně fungují především účelově zformované a dočasné skupiny (task forces). Co se ve skupině děje od okamžiku zadání a prvního setkání až do konce setkání posledního, než úlohu dokončí a odevzdá? Jaký je proces vzniku jejího konkrétního výsledku, jímž je existence takovéto skupiny završena? Takto formulovaný problém, zprvu mimoděčně, vybočoval z myšlenkového klišé výzkumu skupinové

dynamiky posledních 40 let. Rozdíl byl mimo jiné v tom, že do hry vstoupila i pozornost, kterou skupina musela věnovat vnějším zdrojům a požadavkům okolí, časovým omezením, jinými slovy tomu, co v daném prostoru a čase formovalo výsledek v té podobě, v níž se na konci úsilí skutečně objevil. Protože se, na rozdíl od předchozích výzkumů na podobná témata, tentokrát nepředpokládala uniformní podobnost skupin při jejich směřování k cíli, byl zvolen induktivní, kvalitativní přístup, který "zvyšoval možnost odhalení nečekaného a umožnil analýzu změny a vývoje ve specifickém obsahu práce každého týmu" [Gersick 1988: 12].

Z pozorování začínalo být zřejmé, že "životní dráhy" skupin se neodvíjely podle scénáře předvídaného tradiční teorií. Obecný rozvojový model prostě nevystihoval události ve skupinách. Posloupnosti činností se skupinu od skupiny lišily. Navíc mnohé z nich, které by podle teorie měly probíhat sekvenčně, se daly simultánně nebo i reverzně. Z dat se začal vylupovat alternativní model vysvětlující jejich vývoj.

Především vyšlo najevo, že z behaviorálního hlediska skupiny přistupovaly ke své práci velmi rozmanitě, způsobem, který pramálo korespondoval s tradičním paradigmatem. Co však bylo všem společné, bylo *časování* změn pracovního stylu, které se skupinu od skupiny vůbec nelišilo. Časováním se rozumí vytvoření určitého stylu práce, jeho dodržování a následující náhlá a radikální změna. Pokud by se skupiny chovaly podle tradičního modelu, měly by nejen procházet toutéž posloupností aktivit, ale také začínat svou činnost obdobím více méně otevřeného hledání variant. Namísto toho však každá skupina ihned po svém vytvoření zaujala ke své úloze vysoce specifický přístup a setrvala v něm do určitého časového bodu. Po té prošla zásadním zlomem. Ten byl charakterizován koncentrovanou erupcí změn, kdy skupina opustila dřívější postupy, nově definovala svůj vztah k okolí, například vůči složkám reprezentujícím nadřízenost, zaujala nový pohled na předmět svého zájmu a zaznamenala dramatický pokrok v jeho řešení. Události tohoto krátkého zlomového období, především interakce s okolím, ovlivnily zásadním způsobem směr, jímž pak skupiny dále pokračovaly ve své práci. Tyto události pak odstartovaly další periodu inerce, v níž skupiny plnily svoji úlohu v souladu s plány vytvořenými v okamžiku proměny. Zvláště zajímavým zjištěním bylo, že v každé skupině nastal zlom ve stejném bodě jejího kalendáře - *přesně v polovině mezi datem vzniku a oficiálním termínem odevzdání úkolu*. To vše bez ohledu na povahu práce, kterou skupina konala a bez ohledu na čas, který na ni měla původně k dispozici. Schematicky situaci vyjadřuje obrázek 3.

Obrázek 3. Alternativní model skupinového vývoje

Na první pohled bylo zřejmé, že se nejednalo o novou variantu stadiální teorie. Výsledky sice identifikovaly dvě jasně odlišitelné fáze ve vývoji skupin, které však nebyly naplňovány totožnými činnostmi. Staré interpretační paradigma si s těmito jevy nedokázalo poradit. Pomoc přišla ze strany relativně nového konceptu vyvinutého původně na poli přírodních věd, totiž k paradigmatu *přerušovaného ekvilibria*² [Elderredge, Gould 1972]. To praví, že systémy se vyvíjejí střídáním období stáze, tj. klidu, stagnace, v němž dochází k růstu vnitřních tlaků, a období náhlého zvratu. Někdy i velmi dlouhé periody inerce jsou tedy střídány staccatem koncentrované, revoluční, vpravdě kvantové změny.

Kromě bodu zvratu jsou hodny zájmu ještě další dva časové body: první schůzka skupiny a potom závěrečná fáze, konkrétně poslední setkání, tj. vlastní ukončení úkolu, při němž skupina nápadně zrychluje a završuje činnost celého druhého období.

Význam první schůzky spočíval v tom, s jakou překvapující silou ovládly zde uplatňované vzorce chování (procesy) a témata (obsahy) dění v první fázi. Skupiny si téměř okamžitě vytvořily pojmový rámec předpokladů a definic své situace a své úlohy a poměru k nim. To pak následně vytvářelo pevnou platformu, na jejímž půdorysu se odehrávalo takřka vše další. Nebyla by ovšem správná představa, že tento formativní proces proběhl vždy v explicitní podobě. Naopak, většinou se jednalo o formy implicitní, tím, co bylo řečeno nebo vykonáno. Jedna skupina například od samého začátku vycházela (z nijak neověřovaného) předpokladu, že pracovníci určitého navazujícího útvaru jsou neschopní, a diskutovala celý proces z pohledu toho, jak bude svízelné jim "naše" výsledky vůbec vysvětlit tak, aby to pochopili. Podobně postoj k řešení úloze - tj. zda skupina věřila, že ji snadno vyřeší, či zda vyloučila jakékoliv diskuse o cílech nebo naopak připustila jejich zpochybňování - vytvářel takřka okamžitě dlouhodobě platný převládající rámec pro první období spolupráce.

Tyto primární implicitní předpoklady takřka beze stopy mizí ve zlomovém bodě. V tuto chvíli se objevuje zcela nový rámec, jehož setrvačnost se pak projevuje až do konečných fází, to je až do (většinou hektického) finise na poslední schůzce.

Tradiční model vůbec nepředpokládal výskyt bodu obratu. Podle něj, jakmile skupina akumuluje dostatek výsledků pro završení určité vývojové fáze, avšak nikoliv v nějakém předem stanoveném časovém okamžiku, má lineárně postoupit do fáze další, přičemž vliv prostředí hraje již jen pramalou roli. Alternativní model zaznamenává periodu, v níž je skupina velmi vnímavá vůči signálům zvnějšku a často sama aktivně kontakty vyhledává.

Ve druhé fázi existence skupiny nastává další období inerce, rozhodujícím způsobem ovlivněné událostmi v bodu obratu. Vzhledem k tomu, že skupiny se nyní soustředily na práce na svých úkolech, byly si v této fázi navzájem podobnější

2) Tato drobná příhoda názorně ukazuje kultivační efekty synkretického charakteru manažerských disciplín. Paradigma přerušovaného ekvilibria, respektive jeho komplementu formulovaného tentokrát již v rámci vědy o řízení, totiž *přerušovaného disekvilibria*, bylo již dříve okrajově aplikováno na teorie firemních strategií, nikoli však doposud na skupiny.

než ve fázi první a také více korespondovaly s výkonnou fází dle klasického modelu (viz s. 729). Skupinová dynamika se však neodvíjela podle lineárního schématu. Některé skupiny přešly do výkonné fáze, aniž by zakusily konflikt; jiné se naopak vnitřnímu konfliktu nevyhnuly. Zvláště zajímavá je skutečnost, že činnost v bodě obratu se soustředila výhradně na úlohu, již měla skupina řešit, nikoli na problémy vnitřních interakcí. V důsledku toho se v některých skupinách vnitřní procesy zhoršily, jakmile pominul dominantní tlak potřeby kooperativního rozhodnutí.

Dalším důležitým okamžikem života skupiny bylo ukončení prací. V této fázi si byly týmy vůbec nejpodobnější. Byly pozorovány tři typické skupiny událostí:

- 1) skupinová činnost přešla z generování materiálů k jejich uspořádání, editaci a přípravě pro sdělení jejich obsahu navenek;
- 2) součástí tohoto procesu byl prudký nárůst pozornosti a receptivity vůči požadavkům a očekáváním vnějšího prostředí;
- 3) skupiny vyjadřovaly více pozitivních nebo negativních pocitů, týkajících se společné práce a jednotlivých členů.

Odlišnosti mezi skupinami se nyní týkaly nikoliv toho, co dělaly, nýbrž s jakými obtížemi to dělaly. Ty týmy, které od samého počátku braly více do úvahy externí požadavky, a ty, jejichž členové spolu vycházeli lépe, vykazaly mnohem kratší dobu nutnou k finalizaci prací.

Shora uvedené výsledky terénních výzkumů byly do velké míry potvrzeny následnými autorčinými experimenty v laboratoři. I zde, v umělých podmínkách, docházelo k zásadnímu zvratu, který zcela měnil dosavadní práci skupiny. Rozdíl mezi skutečnou a uměle navozenou situací byl v míře interakce skupin s okolím. Laboratorní skupiny mnohem méně dbaly na to, jak budou jejich výsledky hodnoceny a s nesrovnatelně menším zájmem vyhledávaly externí pomoc.

Zdá se tedy, že ve skupinách se projevuje dosud málo poznatý dynamický proces, který se nicméně prosazuje jak v reálu, tak i v laboratoři. Je zjevné o to patrnější, čím méně je strukturována a hůře definována úloha, s níž se má skupina vypořádat a čím méně jednoznačná je její situace.

Diskuse a závěry

Tradiční stadiální vývojové modely skupinové dynamiky nacházely své kritiky již v 60. letech.

Jeden směr [Fisher 1970; Scheidel, Crowell 1964] zpochybňoval jejich validitu poukazem na to, že skupinové diskuse a další procesy probíhají v iterativních cyklech. Bell [1982] a Seeger [1983] nepokládali od počátku Balesovu a Strodbeckovu metodologii za zcela čistou, zatímco Poole [1981, 1983a, 1983b] klasický model kritizuje na podkladě vlastních výzkumů skupinových rozhodovacích procesů, které podle něj neprobíhají podle jednotné posloupnosti, nýbrž nabývají mnoha rozmanitých forem.

Kromě kritiků, kteří se zaměřili na problémy validity, existují další, kteří poukazují na to, že jak klasický model, tak i jeho varianty trpí vážnými mezerami,

kteřé omezují jejich přínos jak dalšímu výzkumu, tak i výstavbě teorie skupinové efektivity. Spočívají za prvé v tom, že skupiny jsou zachycovány v určitých časových bodech, reprezentujících různé fáze jejich existence a neřkají nic o mechanismech změny, přechodu z jednoho stavu do jiného, o tom, čím jsou tyto přechody a změny vyvolávány, ani jak dlouho v jednotlivých fázích skupina setrvává [Hare 1976; McGrath 1986]. Za druhé pak většina těchto modelů pokládá skupiny za uzavřené systémy [Goodstein, Dovico 1979]. Avšak bez explikace interakcí mezi skupinovým vývojem a jejím okolím je praktická použitelnost těchto modelů v prostředí organizací velmi malá.

Alternativní modely, jako je například ten, s nímž jsme se právě seznámili, stavějí tematiku skupinového vývoje do zcela jiného světla a nastolují řadu dosud nezodpovězených otázek. Proč se například utvářejí poměrně trvalé a inertní formy interakce tak brzy po formálním ustavení skupiny, prakticky při jejím prvním setkání? Jak vysvětlit skutečnost, že v polovině doby vymezené pro jejich existenci došlo u všech sledovaných skupin k dramatickému a zásadnímu zlomu? Jaká je role prostředí a povahy řešené úlohy v tomto procesu?

Pozorování především klinických psychologů a zkušenosti praktických psychiatrů dokládají, že dlouhodobé interakční vzory mezi jednotlivci se mohou vytvořit během prvních několika vteřin. Psychoanalytická literatura obsahuje poukazy na to, že z několika málo úvodních minut lze usoudit na budoucí průběh terapeutické seance [Ginnette 1986; Pittenger, Hockett, Danehy 1960]. Rychlost, s níž se objevují dlouhodobé návyky, které se v životě skupiny budou stále vracet, se zdá nasvědčovat tomu, že zde dochází k silnému ovlivnění tím, co vzniku skupiny předchází, co si do ní členové přinášejí zvenčí. Patrně zde působí očekávání týkající se zadaného úkolu, ostatních členů skupiny, repertoáru jejich behaviorálních zvyklostí, kontextu řešení a činnostních strategií. Velmi záleží na tom, jakým "gambitem" některý z aktérů jednání zahájí [Pittenger, Hockett, Danehy 1960: 16-24].

Zajímavý je v této souvislosti ještě jeden postřeh, který se přímo váže k organizační teorii. Skutečnost, že skupiny záhy definují většinu parametrů výchozí situace, které pak v průběhu první fáze dále nezkoumají a nezpochybňují, a soustřeďují se na několik málo rozhodujících otázek, ostře kontrastuje s tradičním modelem, který předpokládá nezanedbatelně dlouhé trvání jasně rozpoznatelné periody generování, vyhodnocování a výběru variant před zahájením vlastní práce. Oporu zde nabízí slavné pojetí *omezené racionality* Herberta Simona [1976] jako pragmatický antipod racionality dokonalé. Lidé prostě musí vyjít z několika zjednodušujících předpokladů, aby vůbec mohli začít s nějakou akcí. Na začátku patrně existuje kognitivní bariéra, která brání vidět a zkoumat nové přístupy, dokud se do nějaké míry nevyčerpala potencialita dosavadních. Vedle kognitivních omezení se zdá, že ve skupinách jsou i bariéry motivační. Je to například obava, že příští krok může být příliš obtížný, neochota zúžit záhy pestrost a šířit alternativ a tak možná zabránit nalezení lepšího řešení či snaha o kompromis s příliš dominantním - a možná samozvaným - vedoucím.

Z tohoto hlediska se výskyt bodu zásadního obratu nejeví jako zcela překvapivý. Lze jej pochopit v kombinaci konceptů *problemistického hledání*

[March, Simon 1958] a *krokování*. První vychází z již zmíněného pojetí omezené racionality, když tvrdí, že inovace je výsledkem hledání a lidé tento proces sami od sebe neinicují, dokud nejsou přesvědčeni, že skutečně mají problém. Ve zlomovém bodě vstupují do činnosti skupiny nové pohledy právě proto, že staré již nevyhovují. Problémem zde tedy je připomínka konečného termínu.

Fakt, že hledání nové perspektivy začíná ve zcela konzistentním časovém okamžiku, je možno chápat pomocí druhého pojmu, *krokování*. Skupiny musí hospodařit se vzácným a omezeným zdrojem, totiž časem, tak aby svoji úlohu vyřešily k danému termínu. Okamžik v polovině vymezeného času pak může působit jako svého druhu výstražný signál, který připomíná, že doba, kterou mají k dispozici, není neomezená. Plány a představy, které skupiny měly na začátku, začínají vykazovat praktické nedostatky, které nebyly příliš zjevné, pokud řešení existovala pouze v ideální rovině. Chápeme-li okamžik v polovině vymezeného času jako poplašné zařízení, potom bod obratu je jenom *možností* a nikoli zárukou dalšího postupu vpřed. Časový okamžik v polovině času trvání skupin je *příležitostí* ke změně, nikoliv změnou samotnou.

Provokující je dále otázka, proč byly zlomové okamžiky pozorovány v tomtéž časovém bodě? Nabízí se vysvětlení, že polovina má symbolický význam. Ten spočívá v tom, že ke konci zbývá právě tolik času, kolik jej uběhlo od počátku a že toto je právě ta vhodná chvíle pro zhodnocení dosavadního vývoje. Opět lze nalézt oporu v psychologii. Ve středním věku lidé často mění úhel svého pohledu [Jaques 1955]. Souvisí to i s tzv. krizí středního věku. D. J. Levinson hovoří o závažném obratu uprostřed života, charakterizovaném "zvýšeným uvědoměním si smrtelnosti a touhou využít zbývajících času moudřeji" [Levinson 1978: 192]. Nicméně okolnosti, že ke zlomu docházelo v pozorovaném vzorku právě v polovině, by neměla být asi věnována přehnaná pozornost. Nelze vyloučit, že v jiných skupinách a v jiných podmínkách dojde k podobné situaci jindy. Důležité je, jak a proč zlom nastává.

Souvisí výskyt bodu obratu s časem jako takovým anebo je podmíněn kontextem úlohy? Je specifický výbuch energie v tomto okamžiku jakýmsi lokalizovatelným efektem, který lze spustit predikovatelným mechanismem, či je součástí nějakých širších psychických procesů závislých na tom, jak skupina vnímá své trvání a postup prací na úkole? Přikláním se k názoru, že čas zde působí jako heuristický nástroj pro rozhodnutí o tom, jak dlouho je možno setrvat na dosavadním postupu a kdy je nutno pohnout se výrazněji vpřed. Takovýto nástroj je nutný především tam, kde doba pro zvládnutí úlohy je jasně vymezena, její samotná povaha je zcela nová a řešení nejednoznačné. Za těchto okolností jsou konkrétní časové body samozřejmě mnohem přístupnější a snáze smyslově uchopitelné než signály související s pokrokem v řešení. Vždycky je možné řešení o trochu zlepšit, ale v určitou chvíli už nejde takto dále pokračovat. Relativní počet "stupňů volnosti" se snižuje pod určitou kritickou mez.

Tento bod je v životě skupiny skutečně zcela unikátní událostí. Je to jediné období, kdy současně platí tři podmínky: (1) členové pokročili s prací již dostatečně daleko na to, aby chápali smysl a význam kontextuálních vlivů, (2) spotřebovali již dost času, který mají k dispozici, aby si uvědomili, nakolik je

nutno si nyní pospíšit a (3) přešto jim jej nadále zbývá dost na to, aby stihli změnit, co je třeba.

Moje pozorování z poradenské i pedagogické praxe přinášejí několik doplňujících zjištění.

První vypovídá o tom, že bod zlomu může u jedné a téže skupiny nastat více než jednou, prodlouží-li se výrazně doba vymezená pro její práci. Pozorované skupiny, řešící špatně strukturované problémy, prošly bodem zvratu a poté, kdy byl zvnějšíšku posunut termín pro ukončení práce, se na chvíli vrátily k činnostem typickým pro první fázi. Opětovně se zamýšlely nad základními východisky a předpoklady své práce, snažily se ještě jednou nějak přebudovat nebo upevnit základnu, na níž mělo spočívat řešení. Znovu pak nastal bod zvratu, poukazem na opět se blížící nový termín a činnosti nabyly zcela jinou povahu. Na pomyslné časové ose, která měřila celkovou dobu trvání skupiny, nebyl tento druhý moment situován do její poloviny, protože ta už minula (prodloužení představovalo asi 30 %), jeho výskyt však zcela zřetelně tendoval zhruba k první třetině dodatečně získaného času. Skupiny už patrně měly určitou akumulovanou zkušenost a mohly se pustit do vlastního řešení "dříve", než jak by to predikoval model. Empirická evidence není dosud dostatečná na to, aby bylo možno vyslovit soud o tom, zda toto "druhé" řešení bylo kvalitnější než první a zda-li podobná intervence může vést k lepším výsledkům. V každém případě se však zdá, že bod zvratu je silně časově závislý a že blíže pravdě bude shora uvedená hypotéza o jeho časové spíše než kontextuálně podmíněné vázanosti.

Moje druhé pozorování se týkalo toho, zda se zlomový okamžik musí vyskytnout v určitou minimální dobu před ukončením práce skupiny či zda nastane vždy v polovině. V různých skupinách jsem proto experimentálně zkracoval dobu k provedení úlohy postupně až *ad absurdum*, za všechny rozumné meze, kdy úkol, tak jak byl zadán, nebylo možno splnit. Doba práce skupiny byla omezena na pouhých patnáct minut. V těchto extrémních případech bylo jediné možné úlohu drasticky zredukovat, přičemž praktických způsobů, jak to učinit, bylo několik. Moje hypotéza byla, že skupiny musely dospět k tomuto poznání velmi záhy, pokud vůbec měly mít šanci cosi použitelného vyprodukovat. Předpokládal jsem, že existuje jisté konečné časové *minimum*, pod něž nelze jít. To pochopitelně vyplývá z povahy úlohy a z toho, kde leží její poslední přípustná redukce. Moje hypotéza se potvrdila v tom, že zlomový okamžik, pokud nastal, se odehrál zhruba v jedné třetině doby vymezené pro práci skupiny, to je po pěti minutách. Bylo to v souladu s předpokladem, že naprosté minimum činností nelze vykonat za dobu kratší zhruba deseti minut. Zvratová perioda proběhla ve stresu a trvala vzhledem k maximální kompaktaci času prakticky jen sekundy - i přesto se však při nich našla příležitost k několika málo lichotivým poznámkám na mou adresu. Zdá se tedy, že existuje určitá invariantní konstanta, za níž bod zvratu nemůže již úspěšně nastat, jinými slovy, existuje nestlačitelný objem činností, za jehož hranicí již jakákoliv další práce nemá smysl.

Všechny tyto uvedené poznatky mají myslím velký praktický význam pro řízení týmů, *ad hoc* skupin, příležitostných komisí a dalších účelových seskupení, které lze popsat a charakterizovat výše uvedenými vlastnostmi.

Za první, za závažnou považují především skutečnost, že týmy se ani nepokusily zavádět změny v průběhu první nebo druhé fáze prací. Neznamená to, že v těchto obdobích jsou změny zcela vyloučeny, ale jenom tolik, že pravděpodobnost modifikací dosavadních činností působením vnějších činitelů je nízká.

Toto zjištění může mít i širší platnost v kontextu obecnější teorie interakce skupin s jejich prostředím. Zdá se totiž naznačovat, že mohou existovat na jedné straně období, kdy se skupina vědomě či instinktivně izoluje od vstupů zvenjšku a na druhé straně úseky, zpravidla v okamžicích obratu, kdy je naopak vyhledává. Mnoho výzkumníků si všimlo toho, že organizace jakožto sociální systémy procházejí střídavě obdobími setrvačnosti a zvrátů [Miller, Friesen 1984; Tuschman, Romanelli 1985]. Jednou z možných interpretací je již zmiňovaná teorie přerušovaného ekvilibria (viz s. 733). Interakce s prostředím a vnější vlivy by tedy mohly v určitých predikovatelných obdobích ovlivňovat adaptaci s větší pravděpodobností. Pokud změna okolí zastihne skupinu, tým či organizaci ve chvíli, která je příznivá pro příjem signálů zvenčí, pak lze očekávat, že k ovlivnění dojde snáze. A naopak, sociální útvary nacházející se v některé z inerčních fází budou mnohem méně schopny vyrovnat se s nečekanými nároky okolí a svou naději na úspěch tak sníží.

Za druhé, nejisté a neustále se měnící termíny ukončení různých prací byly a jsou průvodním jevem života a činnosti mnohých organizací. Výzkumy z oblasti řízení organizací potvrzují předpoklady o tom, že výsledkem takovýchto nejistých a nejednoznačných situací není jenom stres, promrhaný čas, práce navíc nebo meziskupinový konflikt. Synchronizace v očekáváních příslušníků skupin týkající se předpokládaných termínů konce, odevzdání a návaznosti prací, může být velmi významným faktorem přímo ovlivňujícím schopnosti skupin vůbec se úspěšně se svými úlohami vyrovnat, například právě zvládnutím období zvratu.

Třetí aspekt se týká efektivních způsobů, jimiž lze činnost skupin řídit. Ačkoli skupiny, ať již terénní nebo laboratorní, nebyly předem seznámeny s výzkumnými hypotézami, prakticky všechny následně popisovaly své zkušenosti velmi podobně a zejména si byly vědomy vlivu času na svou činnost. To jednak znamená, že lidé si v průběhu vlastní činnosti uvědomují podstatné skutečnosti o fázování prací, a jednak, že je zřejmě možné tuto zkušenost rozvíjet a jednání zdokonalovat. Skupiny lze naučit anticipovat určité události v jejich životě, například právě bod zvratu, a tak se lépe připravit na možnosti, které mohou nastat.

Za čtvrté, nezdá se mi v této souvislosti přehnaná hypotéza, že bod zvratu může sloužit jako test, jakási lučavka budoucí úspěšnosti skupiny, týmu apod. Pokud skupina bod zvratu, onu možnost, nezvládne, je ještě možná čas zamyslet se nad tím, zda její složení, určení, kontextuální podpora, definice úlohy atd. mohou vést k úspěšnému výsledku a vyvodit z toho ještě relativně včas odpovídající praktické závěry.

Za páté se domnívám, že v identifikaci bodu zvratu leží klíč k vysvětlení toho, proč završení prakticky každého projektu - a zkušenost říká, že čím rozsáhlejší, tím ve větší míře - nakonec trvá déle, než se původně předpokládalo.

Pro jeho řešení zpravidla vymezujeme druhým čas zhruba tak dlouhý, jaký bychom *sami* potřebovali k jeho zvládnutí, kdybychom mohli znásobit své *individuální* schopnosti a síly. Tento prostý násobek pak podvědomě projektujeme na nutnou velikost skupiny a předpokládaný čas, který na úlohu potřebuje. Přitom ale vycházíme z vlastní ideální a vnitřně nerozporné reprezentace úlohy, z toho, jak její možné řešení jedinou bezrozpornou kolektivní osobou předjímáme ve chvíli jejího zadání. Skupina však není kolektivní osobou, alespoň ne ve chvíli svého vzniku, a úloha je málokdy taková, jaká se jeví na začátku. V první fázi existence skupiny však nedochází ve vlastním řešení k příliš markantnímu pokroku. Je tomu tak proto, že je nutno vyrovnat se a) s ostatními lidmi ve skupině a s tím, jak jsou v ní rozvrstveni a b) s názorem na povahu úlohy a na to, jak může a má být řešena. Tato doba je nezbytným předpokladem pro další postup, i když se může opticky jevit jako neproduktivní. Je velmi snadné její trvání i význam podcenit a stanovit tak pro řešení málo realistický rámec.

V této souvislosti vyvstává zajímavá výzkumná otázka: jakou část první fáze zabírá sociální adaptace, sladění členů mezi sebou navzájem a jaký podíl připadá na "smíření" se s úlohou. Jinými slovy, o kolik je tato první fáze delší, řeší-li novou úlohu lidé, kteří spolu nikdy doposud nepracovali ve srovnání s tím, když ji řeší zaběhnutý tým.

Zcela závěrem si položíme poslední otázku. Proč klasická teorie stadií skupinového vývoje nezachytila jevy, o nichž hovoří alternativní model? Jednou z možností je, že paradigma tradiční teorie prostě neorientovalo pozornost výzkumníků tímto směrem. Klasická teorie se věnuje stadiím o sobě, nikoli procesu změn, protože o všech skupinách se předpokládá, že musí dopředně projít totožnými etapami. Studie takzvaných T-groups zaznamenaly sice různé revolty jako jeden z jejich charakteristických rysů, výzkumy si však nikdy nevšímalý jejich načasování, takže je zpětně nemožné usoudit, zda-li šlo o obdobu zlomu ve smyslu alternativního modelu. Tradiční studie nezkoumaly ani vliv prostředí, neboť se nedomnívaly, že by mohlo nějak ovlivnit průchod posloupností navazujících fází. Pokud si klasické přístupy kladly otázky týkající se skupinových procesů, konceptualizovaly je a formulovaly na mikroanalytické úrovni rétorických a řečových vzorců ve větu od věty zaznamenávaných vystoupeních. Gersicková se naproti tomu daleko více zaměřovala na makrorovinu skupinových akcí, jako je revize postupů a plánů a externí kontakty. Takovéto činnosti jsou tradičními metodami záznamu nezachytitelné.

Shrnutí

Lidské skupiny jsou průsečíkem zájmů několika vědeckých disciplín. Vědy o řízení jsou mezi nimi relativně novými příchozími, nicméně úhlem svého pohledu, svým určitým geneticky podmíněným eklekticismem, který je dán důrazem spíše na pragmatičnost než na vědeckou čistotu, mohou obohatit nezanedbatelně tezaurus i sociologického vědění. Hlubší pochopení skupinových a organizačních procesů je potřebné zvláště nyní v období změn, které mohou ovlivnit vývoj této společnosti na mnoho let dopředu.

Zjištění získaná na prozatím příliš nepočetném vzorku malých skupin nelze samozřejmě zevšeobecňovat ani na individuální osudy, ani na velká společenství. V každém případě však mohou poznatky o skupinovém vývoji stimulovat a obohatit naše vědění o inerci a změně v lidských systémech na nejrůznějších rovinách analýz.

MICHAL ČAKRT studoval v letech 1968-69 na New York University. V roce 1975 absolvoval sociologii na FF UK, doktorát získal v roce 1977 tamtéž. Od počátku 80. let se věnuje otázkám řízení a jejich společenskovedním aspektům, zprvu ve Výzkumném ústavu strojírenské technologie a ekonomiky, později prověřoval teorii praxí ve firmě CAPA. V současné době působí v Československém manažerském centru v Čelákovících. Začátkem 90. let byl na několika dlouhodobých stážích v USA, na University of California a Harvard Business School.

Literatura

- Bales, R. F., F. L. Strodtbeck 1951. "Phases in group problem solving." *Journal of Abnormal and Social Psychology* 46: 485-495.
- Bales, R. F. 1950. *Interaction Process Analysis: A Method for the Study of Small Groups*. Reading, MA: Addison-Wesley Publishing.
- Bell, M. A. 1982. "Phases in group decision making." *Small Group Behavior* 13: 475-495.
- Bláha, I. A. 1968. *Sociologie*. Praha: Academia.
- Čakrt, M. 1991.
- Eldredge, N., J. Gould 1972. "Punctuated equilibria: An alternative to phyletic gradualism." Pp. 82-115 in *Models in Paleobiology*, ed. by T. J. Schopf. San Francisco: Freeman, Cooper and Co.
- Fisher, B. A. 1970. "Decision emergence: Phases in group decision-making." *Speech Monographs* 37: 53-66.
- Gersick, C. J. G. 1988. "Time and transition in work teams: Toward a new model of group development." *Academy of Management Journal* 31: 9-41.
- Gersick, C. J. G. 1989. "Marking time: Predictable transitions in task groups." *Academy of Management Journal* 32: 274-309.
- Ginnette, R. 1986. *OK, let's brief real quick*. Vystoupení na kongresu Academy of Management, v roce 1986 v Chicagu.
- Goodstein, L. D., M. Dovico 1979. "The decline and fall of the small group." *Journal of Applied Behavioral Sciences* 15: 320-328.
- Hare, A. P. 1976. *Handbook of Small Group Research* (2nd ed.). New York: Free Press.
- Heinen, J. S., E. Jackson 1976. "A model of task group development in complex organization and strategy of implementation." *Academy of Management Review* 1: 98-111.
- Hofstätter, P. R. 1957. *Gruppendynamik*. Hamburg: Rowohlt.
- Homans, G. C. 1950. *The Human Group*. New York: Hartcourt Brace Jovanovich.
- Homans, G. C. 1961. *Social Behavior: Its Elementary Forms*. New York: Hartcourt Brace Jovanovich.
- Huse, E., T. Cummings 1985. *Organization Development and Change* (3rd ed.). St. Paul, MN: West Publishing Co.
- Jaques, E. 1955. "Death and mid-life crisis." *International Journal of Psychoanalysis* 46: 502-514.
- Katz, D., R. L. Kahn 1966. *The Social Psychology of Organizations*. New York: Wiley.

- Kowitz, A. C., T. J. Knudson 1980. *Decision Making in Small Groups: The Search for Alternatives*. Boston: Allyn and Bacon.
- LaCoursiere, R. B. 1980. *The Life Cycle of Groups: Group Development Stage Theory*. New York: Human Sciences Press.
- Levinson, D. J. 1978. *The Seasons of Man's Life*. New York: Alfred Knopf.
- Maier, N. R. F. 1970. *Problem Solving and Creativity in Individuals and Groups*. Brooks/Cole Belmont.
- March, J. H. A. Simon 1958. *Organizations*. New York: Wiley.
- McDougall, W. 1942. *Introduction to Social Psychology*. London.
- McGrath, J. E. 1984. *Groups: Interaction and Performance*. Englewood Cliffs, NJ: Prentice-Hall.
- McGrath, J. E. 1986. "Studying groups at work: Ten critical needs for theory and practice." Pp. 363-392 in *Designing Effective Work Groups*, ed. by P. S. Goodman et al. San Francisco: Jossey-Bass.
- Miller, D., P. Friesen 1984. *Organizations: A Quantum View*. Englewood Cliffs, NJ: Prentice-Hall.
- Mills, T. 1979. "Changing paradigms for studying human groups." *Journal of Applied Behavioral Science* 15: 407-423.
- Petrusek, M. 1969. *Sociometrie*. Praha: Svoboda.
- Petrusek, M. 1975. "Malá skupina v průmyslové organizaci." *Acta Universitatis Carolinae, řada Philosophica et historica*.
- Petrusek, M. 1980. "Stratometrická teorie pracovního kolektivu." *Psychologie v ekonomické praxi*, č. 3: 179-194.
- Petrusek, M. 1986. *Sociologie malých skupin*. Praha: TES.
- Pittenger, R., C. Hockett, J. Danehy 1960. *The first five minutes: A sample of microscopic interview analysis*. Ithaca, NY: Paul Martineau.
- Poole, M. S. 1981. "Decision development in small groups I: A comparison of two models." *Communication Monographs* 48: 1-24.
- Poole, M. S. 1983a. "Decision development in small groups II: A study of multiple sequences of decision making." *Communication Monographs* 50: 206-232.
- Poole, M. S. 1983b. "Decision development in small groups III: A study of multiple sequences of decision making." *Communication Monographs* 48: 321-341.
- Robbins, S. P. 1991. *Organizational Behavior: Concepts, Controversies, and Applications*. Englewood Cliffs, NJ: Prentice-Hall.
- Ross, R. S. 1989. *Small Groups in Organizations*. Englewood Cliffs, NJ: Prentice-Hall.
- Scheidel, T., L. Crowell 1964. "Idea development in small groups III: A multiple sequence model of group decision development." *Communication Monographs* 50: 321-341.
- Seeger, J. A. 1983. "No innate phases in group problem solving." *Academy of Management Review* 8: 683-689.
- Sherif, M., C. W. Sherif 1956. *An Outline of Social Psychology*. New York: Harper and Row.
- Simon, H. A. 1976. *Administrative Behavior* (3rd ed.). New York: Free Press.
- Szczepanski, J. 1966. *Základní sociologické pojmy*. Praha: Svoboda.
- Tuckman, B. W. 1965. "Developmental sequence in small groups." *Psychological Bulletin* 63: 384-399.

- Tuckman, B. W., M. A. C. Jensen 1977. "Stages of small groups development revisited." *Group and Organization Studies* 2: 419-427.
- Tuschman, M. L., E. Romanelli 1985. "Organizational evolution: A metamorphosis model of convergence and reorientation." Pp. 171-222 in *Research in organizational behavior*, ed. by L. Cummings, B. Staw, vol. 7. Greenwich, CT: JAI Press.

Summary

Groups are essential building blocks of any society and therefore traditionally studied by sociology. This article takes a perspective of a relatively new discipline *Organizational Behavior*. We focus here on formal groups which are created by an organization intentionally designed to direct group members toward some organizational goal in a specified timeframe. There have been two main streams of research and theory about group development. One focuses on group dynamics, the other on phases in group problem solving. Group dynamics research began in the late 1940s with the intention to further understand psychological and emotional aspects of group life. In this vein Tuckman and Jensen synthesized their findings into a model of group development as a unitary sequence that is frequently cited today. This sequence, theoretically the same for every group, consists of forming, storming, norming, performing, and adjourning. These models are grounded in the paradigm of group development as an inevitable progression: a group cannot get to a higher stage without first going through the lower stages. For this reason, researchers construe development as movement in a forward direction and expect every group to follow the same historical path. They specify neither the mechanism of change that would trigger the succession of individual phases nor the role of a group's environment.

In contrast, the paradigm proposed by Connie Gersick indicates that groups develop through the sudden formation, maintenance, and revision of a framework of performance; the developmental process is a *punctuated equilibrium*. Groups in Gersick's research did not fit the traditional model. Not only did they not go through the same sequence of activities but also skipped an open-ended exploration period of forming. Instead, groups exhibited a distinctive approach to their tasks as soon as they commenced and stayed with that approach through a period of inertia that lasted for half of their allotted time. After that they underwent a major transition. In a compact burst of changes, groups relinquished old patterns, reengaged with outside stakeholders, adopted new perspectives of their work, and made dramatic progress. The events which occurred during these transitions, especially groups' interaction with their environments, shaped a new approach to their tasks. These new approaches carried groups through a second major phase of inertial activity, in which they carried out plans created at their transitions. An especially interesting discovery was that each group experienced a transition at the same point in its calendar - precisely halfway between its first meeting and its official deadline.

This author's findings support this new paradigm and sheds more light on what happens if the deadlines are shifted and if the timeframe for the completion is compressed to a minimum. Čakrt observed groups which were assigned extra time and with a second transition. When the available time is reduced below a certain limit for a task context, the transition may occur earlier than halfway through the group's allotted duration.

These findings call for a different paradigm of group development. The new model has to take into account the single most striking feature which is possibly crucial for understanding the developmental dynamics of creative invention in groups - the midpoint transition. Pace and transition dynamics may be facets for creative group work which are both consequential for group effectiveness and amenable to improvement through learning. Moreover, the concepts highlighted here, that of pacing behavior and punctuated equilibrium, hold much promise for enriching our understanding of how groups function and work.

Do jaké míry je možné číst Maxe Webera novokantovskými očima?

MILOŠ HAVELKA*

Ústav teorie a historie vědy ČSAV, Praha

To what extent is possible to read Max Weber with neokantian eyes?

Abstract: The question proposed by this paper has various interpretations: 1) as a question about the origin of Max Weber's work and his inclusion into the history of ideas; 2) further as a question dealing with the specific contribution of Weber's whole conception and his methodologically innovative power compared to neokantianism; and 3) leastly as a search to find out the structural principle of Weber's Work and its interpretative key. The neokantianism discourse of the theory of science is here conceived only as a foil enabling to exhibit distinctions and differences to Weber. Using some material from the period of Ernst Troeltsch's work, the methodological discussion in German historiography ("Lamprechtsstreit") and political economy (I. and II. "Methodenstreit"), the topic intends to reveal, that there are some differences between Weber's own research work and his theory of social cognition. Weber's "neokantianism" has a "additional" character in that it only allowed ex post to formulated in a logically elaborated language according to the theory of science of the period in question. With his own specific discourse, Weber answered some quite novel problems with which he was confronted in his empirical research. Weber's most important methodological performance distinguishes him as the emancipator of the theory of sociology, and respectively, of historiography from their dependency on philosophy and their "opening" to modern pragmatism and pluralism.

Sociologický časopis, 1992, Vol. 28 (No. 6: 743-756)

Jestliže se dospělo k nejzákladnějším
poměrům, pak končí záležitosti filozofie a
začíná zkušenost.

Immanuel Kant

Otázka, kterou jsem poněkud provokativně zvolil jako název svého příspěvku, totiž otázka, do jaké míry je možné interpretovat Weberovo dílo s ohledem na jeho novokantovský původ, respektive s ohledem na jeho "novokantovskou systematiku", je možné chápat různým, v zásadě trojím způsobem. Avšak dříve, než se tyto různé způsoby pokusím podrobněji charakterizovat, chtěl bych zdůraznit, že se mi zde nejedná o pouhou weberovskou filologii, v níž existuje nebezpečí, že skončí túrováním naprázdno běžícího motoru výkladu, anebo u tak

*) Veškerou korespondenci posílejte na adresu: PhDr. Miloš Havelka, CSc., Ústav teorie a historie vědy ČSAV, Jilská 1, 110 00 Praha 1.

Jedná se o rozšířený text referátu, který autor přednesl na sympoziu o přítomnosti a budoucnosti novokantovské filozofie a teorie vědy, pořádaném univerzitou v Trevíru za podpory Thysenovy nadace na podzim roku 1991.

subtilních diferencí, že nakonec většinou zůstanou prakticky nepoužitelné. Zdá se mi totiž naopak, že výklad některých základních Weberových problémů na folii novokantovské metodologizace a noetizace filozofie může být užitečný nejen jako úvod do základních principů jeho koncepce, ale i pro jejich případnou aktualizaci.

Aby to ovšem bylo možné a hlavně srozumitelné, je samozřejmě třeba předeslat stručnou charakteristiku takového novokantovského směru, do jehož stínu bývá Weber stavěn a jehož ozvěny nebo i přímé vlivy se u něho často zdůrazňují.

Jedná se o tzv. bádenské novokantovství, někdy také nazývané jihozápadoněmecké, které mělo ve svých vůdčích představitelích Wilhelmu Windelbandovi a Heinrichu Rickertovi, obsazený filozofické stolice ve Strassburgu a Heidelbergu.

Z hluboké krize filozofie, následující po rozpadu Hegelova spekulativního systému absolutního idealismu, se také bádenské novokantovství - podobně jako i jiné novokantovské směry - při obnově filozofie a při vymezování a definování jejich úkolů snažilo položit důraz na obnovení Kantovy "kritické cesty", na aktualizaci jeho tázání po podmínkách a předpokladech platnosti a nutnosti našich poznatků. Od ostatních škol se však bádenské novokantovství odlišilo svým důrazem na teorii hodnot a na problematiku poznání kultury a dějin, na "logiku" a metodologii tohoto poznání. Proslavila se svou formulací tzv. "dichotomie věd", totiž metodologickým odlišením generalizujících, pravidelnosti hledajících a zákony formulujících "nomotetických" přírodověd, a individualizujících, většinou "jen" na porozumění jedinečnosti událostí orientovaných "idiografických" (tj. popisujících jedinečné) věd o kultuře.

V souvislosti s Weberovými teoreticko-metodologickými úvahami bývají zmiňovány zejména dvě studie Heinricha Rickerta, menší, původně Rickertova habilitace "Der Gegenstand der Erkenntnis" (Předmět poznání, 1892), jejíž druhé, doplněné a rozšířené vydání z roku 1904 bylo důležité tím, že se v něm Rickert pokusil o založení teorie poznání jako "jediné vědecké filozofie" mimo půdu psychologie a metafyziky. Zde byla také vypracována Rickertova "teorie imanence", tj. teorie o existenci "jiného světa", skutečnosti imanentního. Tento svět pro Rickerta spočívá v hodnotách, které "neexistují" v nějakém jednoduchém slova smyslu, ale zato jsou absolutně platné. A právě v nich spočívá předmět poznání. Už zde je možné předeslat, že to byl právě Rickertův nárok na absolutní platnost hodnot, ve kterém se s ním Weber zcela rozešel, a sice ve jménu hodnotového relativismu Wilhelma Diltheye a zejména Friedricha Nietzscheho a jeho pojetí "kladění hodnot" (Wertsetzung) jako poznávacího perspektivismu, předpokládajícího zaměnitelnost, proměnlivost a procesualnost všech hodnot.

Důležitější však byla jiná Rickertova práce, totiž "Die Grenzen der Naturwissenschaftlichen Begriffsbildung" (Meze přírodovědní pojmotvorby, 1896), opatřená podtitulem "Logické rozčlenění historických věd". Jejím cílem bylo objasnění metodologických a teoreticko-poznávacích základů historiografie jako vědy v protikladu k vědám přírodním (jak se o tom shora hovořilo, i když v poněkud jiné terminologii), přičemž jako zakládající nebyly viděny rozdíly

v materiálu, ale právě v přístupu k němu. Tzv. "vědy o kultuře" zde byly v konstituci svého předmětu ukázány jako závislé na hodnotách (na "přístupech" či na "hledisku", nebo dokonce, jak by se řeklo později, na ideologiích), a orientovány na individuální, na historicky jedinečné a na kulturně relevantní. Velký důraz byl od II. vydání této knihy položen na hlubší rozlišení psychologického a logického přístupu k historicko-společenské látce. Knihu je možno chápat jako filozofické ospravedlnění německého historismu ve společenských vědách. Podle řady interpretů, jejichž stanovisko se zde pokoušíme poněkud oslabit, se zde Weber údajně inspiroval řešením otázky konstituce předmětu poznání na základě poznávacího zájmu, tj. na základě civilizační relevance ("kulturního významu") jednotlivých skutečností, a převzal pojmenování této procedury jako "vztahování k hodnotám" (Wertbeziehung). Důležitý byl i Rickertův výklad "individuální kauzality" (tj. takového kauzálního zapříčinění událostí, které na druhé straně nemá charakter zákona), jedinečných a specifických kauzálních řad a tzv. "historických center" (takovým je třeba Shakespearova tvorba pro dějiny divadla), které nám umožňují se v dějinách orientovat. Jak bude ještě ukázáno, obojí přístup Weber fakticky "rozpuštěl" ve svém pojetí "ideálního typu".

1. Novokantovství jako otázka geneze

Naši základní otázku, "do jaké míry je možné číst Weberovo dílo novokantovskými očima", je v první řadě možné chápat jako *otázku geneze díla* a to také znamená jako otázku jeho zařazení do onoho širokého proudu duchovního pohybu, který Američané nazývají "History of Ideas". Zde je možné vyjít z prostého zjištění, že podstatná část slovníku teorie vědy, který Weber používá ve svých metodologických analýzách, pochází právě dost jednoznačně z "bádenského" novokantovství, konkrétně od Heinricha Rickerta a částečně také od Emila Laska, G. Jellineka a také některých dalších. Tento Weberův filozofický původ nelze jistě podceňovat, i když na druhé straně existuje celá řada dokladů pro to, že Max Weber naplňoval novokantovskou terminologii poměrně novým a odlišným obsahem, který svými proměnami svůj původ přesahoval do té míry, že ho fakticky neutralizoval. - Jako příklad je možné uvést třeba Weberovu samozřejmou identifikaci pojmů "historický", "empirický" a "kauzální" [Weber 1973: 13, 112, 231, 262-263 atd.], jeho alternování pojmů "skutečnost" a "život" [Weber 1973: 171] nebo jeho minimální rozlišování mezi pojmem "skutečnost" jakožto bezprostřední formou danosti a mezi tímž pojmem jako označením předmětu zkoumání jeho vlastní tzv. "vědy o skutečnosti". To všechno neodpovídá zcela Rickertovu filozofickému založení "předmětu poznání". U Maxe Webera se mnohé z toho jen předpokládá anebo přijímá jako obecný vědecký statek té doby. Vědecký výkon Weberovy "vědy o skutečnosti" měl být filozoficky zajištěn jak s ohledem na své metodologické předpoklady, tak s ohledem na své pojmové a teoretické prostředky. Současné ale Weber zdůrazňoval naprosté vypojení filozofie z badatelského procesu vědy orientované na skutečnost a vůbec odmítal snahy o její dominanci nad disciplinami, tzn. usiloval o jednoznačné odpojení poznání ode všech ambicí morálního, metafyzického a náboženského charakteru, od ambicí, které, jak to kdysi zformuloval Max Scheler, jsou "transscientistní" [Scheler 1960: 430]. Ale vzdor

všemu, co jsme právě uvedli o Weberově úsilí maximálně zvědeckovat postupy společenských věd, naplňovat je novým obsahem a inovovat možnosti jejich sebereflexe, nebude asi jednoduché detailněji pochopit toto úsilí, porozumět jeho prostředkům, jako byl koncept "vztahování k hodnotám" (Wertbeziehung), pojmům jako "heterogenní kontinuum", "historické individuum", jeho badatelským ideím jako "hiatus irrationalis" mezi pojmem a skutečností, jeho snaze oddělit od sebe vědy o kultuře a vědy o přírodě, jeho diferencování mezi praktickými hodnotovými soudy a teoretickým "vztahováním k hodnotám" nebo konečně jeho pojetí metodologie jako vytváření pojmů, jestliže zároveň nebude ukázáno jejich rickertovské pozadí.

Byla to zvláště již zmíněná Rickertova kniha "Die Grenzen der Naturwissenschaftlichen Begriffsbildung", jejíž druhé vydání z roku 1902 Weber důkladně studoval a která bývá nejčastěji uváděna jako hlavní klíč, umožňující přístup k celku Weberova díla, ať už se v ní vidí základ vnitřního pouta jeho jednoty a konzistence, anebo jen východisko pro další Weberův teoretický vývoj. Existuje více prací, které se pokusily detailně analyzovat tuto novokantovskou filozofickou základnu Weberova pojetí metodologie a vědy, jakkoli každá z nich tuto základnu nakonec našla na jiném místě Rickertova systému. Například podle Alexandra von Schelltinga to měl být Rickertův koncept teorie vědy [Schellting 1934], u Dietera Henricha byla zdůrazněna Rickertovská konstrukce předmětu poznání [Henrich 1952] a nedávno se americký weberovský badatel Guy Oakes pokusil vyložit Weberovské problémy objektivní poznání ve vědách o kultuře a společnosti na folii Rickertova řešení objektivní hodnoty a jejich absolutní platnosti [Oakes 1990]. Avšak prvním Weberovským interpretem, který systematicky usiloval o rozuzlení otázek Weberovské "vlivologie", byl už v roce 1922 Ernst Troeltsch ve své knize "Der Historismus und seine Probleme" [Troeltsch 1922]. Maxe Webera zde Troeltsch charakterizoval jako "apriorizujícího myslitele forem" - pod tento pojem byli u něho subsumováni vlastně všichni novokantovci, kteří směřovali k problematice věd o společnosti a dějinách - a jako "třetí hlavní postavu" bádanského novkantovství. Weber zde byl postaven hned a těsně vedle Wilhelma Windelbanda a Heinricha Rickerta. Pro Troeltsche byl tím myslitelem bádanského novkantovství, který "se v nejtěsnější návaznosti na Rickertovu logiku dějin... pokusil pozitivně přepracovat problémy, nadhozené Karlem Marxem" [Troeltsch 1922: 565, 160]. Troeltsch byl dále prvním, kdo rovněž poukázal na asymetrii objektivně existující mezi Weberovým novátorským výkonem v metodologii a mezi údajně velice tradičním způsobem práce v jeho vlastních empirických výzkumech, tedy mezi Weberovou teorií a jeho vlastní metodikou. Podle Troeltsche Weber v praxi postupoval zcela podobně "jako i jiní" v jeho době a jako oni pracoval "s názornými obrazy celku, s vnitřními kontinuitami a intuitivně formulovanými vývojovými souvislostmi", do nichž jsou "bytostně zaplétána individua" a jsou nucena v nich jednat, ať už pro své individuální zvláštnosti, nebo s ohledem na logiku celkové "souvislosti svých jednání", a která dokonce někdy mohou vystupovat zcela nezávisle na těchto souvislostech nebo dokonce "svévolně" [Troeltsch 1922: 568]. Mezi Weberovou teorií a badatelskou prací ve vlastním slova smyslu prý tedy existují jen minimální

vztahy a závislosti. Anebo, přesněji řečeno, Weber ve své reflexi vlastní empirické práce a při pokusu o formulaci svých závěrů pro teorii společenských věd sice použil jako komponenty určité části Rickertovy koncepce, a to způsobem, který je nepochybně možné považovat za její rozvinutí. Avšak výsledky tohoto rozvinutí, Weberovo "vědosloví", prý byly minimálně spoluúčastny ma Weberově empirii a minimální roli hrály také při interpretaci této empirie. Badatelská mnohostrannost Weberova díla a myšlení - jeho vědeckého výkonu se dovolávají jak historikové, tak sociologové, politologové, ekonomové a také filozofové - pak může být viděna v souvislosti s hlubším rozporem tohoto díla: v nezprostředkovanosti mezi Weberovou teoretickou, novokantovskými prostředky provedenou sebereflexí postupu společenské vědy a mezi jeho empirickým bádáním vůbec. Proti Troeltschovu klíčovému vyzdvižení Weberova filozoficky systematického novokantovství protestovalo ovšem poněkud dotčeně už bádenské novokantovství samotné, a to ústy svého tehdy vůdčího představitele H. Rickerta, který už ve dvacátých letech, v předmluvě ke třetímu a čtvrtému vydání své knihy "Die Grenzen der naturwissenschaftlichen Begriffsbildung" odmítl přiřazovat Webera k "bádenské škole". Považoval ho za výlučně empiricky orientovaného badatele. Weber je podle něj zakladatelem empirické vědy o kultuře, "která svým propojením dějin a systematiky neodpovídá žádnému z dosavadních metodologických schémat, čímž právě zároveň mohly být empirickému výzkumu otevřeny nové cesty" [Rickert 1928: xxiv].¹ Avšak filozoficky prý byl tento výkon zcela závislý. Metodologická možnost empirické vědy o kultuře byla Rickertovi jen "praktickým důkazem správnosti" a "krásného úspěchu" jeho vlastních "snah o objasnění logických základů veškeré historické vědy" [Rickert 1928: xxiv, též 263, pozn. 1]. Weber sám nikdy nepopíral, že se ve svých metodologických reflexích nechal novokantovstvím a zejména právě Rickertem ovlivňovat. Na začátku svého prvního a teoreticky pravděpodobně nejnáročnějšího metodologického pojednání "Roschers historische Methode" z roku 1903 Weber říká, že se jedná o pokus "vyzkoušet použitelnost a užitečnost myšlenek tohoto autora (totiž H. Rickerta - M. H.) pro metodologii našich disciplín" [Weber 1973: 7]. A asi o rok později Weber opakovaně zdůrazňuje: každý, kdo "zná práce moderních logiků, budu zde jmenovat jen Windelbanda, Simmela a pro naše účely speciálně Heinricha Rickerta, - ten okamžitě postřehne, že jsem na ně navazoval ve všem, co je možné považovat za podstatné" [Weber: 146]. Když čteme tuto Weberovu výpověď, nemělo by nám ale uniknout, že se zde k novokantovství hlásí badatel, který zároveň hovoří ze sebevědomé pozice vlastních vědeckých výsledků. Toto sebevědomí je ještě zřetelnější ve Weberových pozdějších projevech z doby dokončování dalších studií o Roscherovi a Kniesovi. V dopise své ženě tehdy napsal: "Rickerta mám za sebou. Je velmi dobrý, ale z větší části v něm nacházím to, co jsem si myslel sám, i když ne v tak logicky propracované formě. Námitky mám proti terminologii." [Weber 1926: 273]. Toto vědění, myšlenkově zpracované "v logicky ne tak propracované formě", tedy ono vědění, které vzniklo nezávisle na novokantovství, je ovšem třeba "vydestilovat" z prací mladého Webera, zejména

¹) Zde cituji podle 5. vyd. Tübingen 1928. Jinak jsem pracoval s 2. vyd., které měl k dispozici Weber.

z jeho habilitačního spisu "Die Römische Agrargeschichte und ihre Bedeutung für das Staats- und Privatrecht" [Weber 1891]. Weber se zde ve zcela konkrétních badatelských kontextech snaží prokázat důležitost logicky konzistentní formulace hypotéz a jejich plodnost pro postupy empirickohistorického výzkumu. Zaměstnával ho zde zejména problém možností formulace historických "zákonitostí". Pokusil se je vyložit jako "tendence", které mohou být "kříženy tendencemi lokálně silnějšími" [Weber 1891: 4]. Pomocí této formulace chtěl Weber objasnit rozpory, které až příliš často vznikají mezi faktickým průběhem událostí a mezi jejich na základě znalosti tzv. historických zákonitostí očekávaným průběhem. Ony tendence vývoje, jejichž stupeň prosazení je podle Webera "vždy lokálně odlišný", byly v této práci nazvány "ideálními obrazy". Weber přitom poprvé zdůraznil, že v té čisté podobě, jak jsou vypracovány, se "v realitě nikde neobjevují" [Weber 1891: 266], protože jsou vlastně jen badatelskou konstrukcí. Jednoznačně se zde jedná o formulaci, kterou je možné použít také pro charakteristiku pozdějšího "ideálního typu". Pokusíme-li se tedy shrnout zhruba odpověď na naši otázku po genezi díla Maxe Webera, pak bude znít asi tak, že filozofický a metodologický výkon novokantovství je zde sice nepominutelný, ale zároveň a přinejmenším stejnou roli hrály Weberovy zájmy čistě empirické. Tomu také odpovídá onen vnitřní rozpor celého díla: na jedné straně stojí nesmírný badatelský výkon v oblasti dějin práva, sociálních dějin, sociologie ekonomie a sociologie náboženství, a dokonce i dějin hudby; ale všechny tyto práce zároveň implicitně obsahují také mnoho metodologických podnětů nebo dokonce přímo metodologických tezí, které na druhé straně Weber mohl zobecňovat - byť za pomoci novokantovské logiky - ve svém úsilí o metodologicko teoretické oboru, jak je to provedeno v jeho vědosloví, a které - jak se zdá - na onu první, empirickou část, navazuje časově i obsahově.

2. Novokantovství jako folie originality

Naši otázku z nadpisu lze za druhé chápat jako *otázku po jedinečném a specifickém přínosu* díla a po jeho samostatném synchronním významu. Pak je možné ukazovat, že právě to, co je zde nejspecifičtější, vzniklo nezávisle na novokantovství, anebo dokonce možná přímo proti němu, a že na něm platí nezávisle. V určitém smyslu se zde vlastně jedná o radikalizaci onoho Troeltschem zjištěného rozdílu mezi způsobem bádání a reflexí. Ono Weberovo osvojení novokantovského diskursu teorie vědy pak může být viděno ve svém jen dodatečném, ba dokonce ve svém jen instrumentálním charakteru. Naši otázku by pak bylo možné reformulovat asi takto: není nejvlastnějším a nejpůvodějším úmyslem přijetí tohoto diskursu pokus filozoficky promyšleným, logicky propracovaným a všeobecně akceptovaným "úředním jazykem" [Oakes 1990: 13] tehdejší teorie vědy vyjádřit a pojednat právě ty nové metodologické problémy, na které Weber narazil ve své vlastní badatelské práci? Přitakáme-li této otázce, pak tím současně oslabíme postavení novokantovství ve Weberově díle a zproblematizujeme také jeho poznávací hodnotu i metodologický význam. S něčím takovým se často setkáváme ve formalistických aktualizacích Webera (založených většinou novopozitivisticky anebo na analýze jazyka), které poměrně jednostranně vyzvedají jeho řešení

problematiky objektivitu a oproštěnosti od hodnocení (Wertfreiheit) a tu pak interpretují nikoli v kontextu celého Weberova "vědosloví", ale spíše směrem k současnému pojetí objektivitu empirických věd. Jako příklad je zde možné uvést článek Hanse Alberta "Der Werturteilsproblem im Lichte der logischen Analyse" [Albert 1956]. Weberova intence řešit otázku hodnotících soudů v kontextu jeho vlastního pojetí "vědy o skutečnosti" (a to vlastně znamená: s ohledem na specifika jeho pojetí vědy o zkušenosti) a jako otázku specifické formy vnitřní racionality metody této vědy, byla Albertem transponována na rovinu osamostaněné metavědy a proto ukázána jako jen jedno - jakkoli důležité - z mnoha historicky předchůdných potvrzení této metavědy. Jiné interpretace tohoto typu se Weberovy metodologické úvahy pokoušejí osamostatnit vůči zbytku díla, a tak v něm postulovat primát empirie. Zde by bylo možné uvést jako příklad práce Thomase Burgera, Carl Gustava Hempela, Fridricha H. Tennbrucka a ještě řady dalších [Burger 1976; Hempel 1960; Tenbruck 1959], kteří Weberovo vědosloví považují za překonané anebo za nadbytečné. Třeba podle F. Tennbrucka nám Weberova metodologie jako celek údajně "nemá věcně už co říct" [Tenbruck 1959: 625]. S podobným postojem se setkáváme také ve slavné knize Reinharda Bendixe "Max Weber. An Intellectual Portrait" [Bendix 1964]. Zcela ponechány stranou zde byly jak Weberova metodologie, tak jeho vědosloví. Bendix vykládá Weberovu sociologii realisticky, jako pouhou dodatečnou teoretizaci odrazu "pozitivně" daných skutečností a jeho metodologii redukuje na více či méně tradiční metody interpretace látky, která je nám dána samozřejmým a neproblematickým způsobem. Základními pojmy této metodologie jsou pojmy jako "strukturální a funkcionální vysvětlení", "typologická zjednodušení", "srovnávací strukturní analýzy" atd. [Bendix 1964: 208-215]. Zdá se, že všechny tyto pokusy, které se snaží problematizovat nebo dokonce zcela nechat stranou novokantovské vlivy u Webera, jsou vedeny dobrým úmyslem, že toto dílo je třeba zachránit před jeho filozofickou kompromitací. V pozadí tohoto přístupu se pak velmi často setkáváme s neotřesitelným přesvědčením o rozkladu filozofického a metodologického významu novokantovství, který je prý možné konstatovat od konce dvacátých let. Otázky platnosti Weberova díla a jeho významu jsou tak ovšem jednostranně zpochybněny a zjednodušeně redukovány jen na otázky jeho původu a jeho geneze. A na druhé straně se tak zastírá paradox Weberovy emancipace sociologie vůči historiografii a filozofii, totiž skutečnost, že Weberovo pojetí vědy, rozhodně vylučující každou filozofii, je možné pochopit pouze a jedinečně v její genezi z filozofie novokantovské [Beier 1969: 53].

Totéž platí i o Weberově pojetí nejzákladnějších komponent jeho obecné metodologie společenských věd, především o otázce *konstituce předmětů* těchto věd, předmětů, které mají být vědou poznávány, poněvadž jsou poznání hodné. Weber k tomu říká: "Bez konce valí se proud nezměrného dění věčnosti vstříc. Stále znova a jinak zabarveny tvoří se kulturní problémy, které hýbou lidmi. Pohyblivým pak zůstává i okruh toho, co z onoho vždy stejně nekonečného proudu dění pro nás dostává smysl a význam, co se stává historickým individuem" [Weber 1973: 184]. Rickertovo tzv. "Wertbeziehung" čili "vztahování k hodnotám" jakožto konstitutivní princip předmětu zde má řešit podvojnou otázku, a sice za prvé, co

má být nahlíženo jako vědecky relevantní skutečnost, a - za druhé, podle jakých principů, jakými procedurami má být tato vědecky relevantní skutečnost z onoho nekonečného proudu dění odfiltrována, jak může být pro vědecké poznání konstituována. A Weber hned odpovídá: "Do onoho chaosu vnáší řád pouze ta okolnost, že v každém případě má pro nás význam a je pro nás zajímavá vždy jen určitá část individuální skutečnosti, poněvadž jen ona je ve vztahu k hodnotovým ideám kultury, se kterými ke skutečnosti přistupujeme" [Weber 1973: 178]. To, co zde chce Weber vlastně zdůraznit, je východisko jeho "vědy o skutečnosti" v předvědeckém, kulturou neseném rozhodnutí o tom, co je pro poznání důležité. Ve "vztažení k hodnotám" se proto nemůže jednat o žádnou svévoli vůči skutečnosti, aniž by se jednalo o nějaký pouhý subjektivní idealismus, jen ze sebe sama konstruující svůj předmět. Weber vždy zdůrazňoval tu stránku kulturního významu, jímž minulá kultura působí na kulturu následující. V tom zůstával věren Rickertovi a jeho pojmu tzv. "historických center", v proudu dění se ukazujících výrazných událostí, jedinečných osobností, paradigmatických struktur atd., které nám jaksi samy, svým nepřehlédnutelným významem umožňují se v dějinách orientovat. Z oné faktické jedinečnosti dějinného a společenského světa s jejich bohatstvím událostí a faktů, s jejich stálou změnou a sebeproměňováním, a z faktu, že jejich třídění a případně i hierarchizace jsou závislé na hodnotách, které jsou - znovu zdůrazňuji: na rozdíl od Rickerta - v poslední instanci subjektivní, vyvozuje Weber zásadní důsledek: je třeba přistoupit na bytostnou pluralitu všech možných historických, resp. sociologických perspektiv a kladení otázek. Anebo, chcete-li to formulovat postmoderním jazykem dnešní doby: unitaristické pojetí vědy i unitaristické pojetí světa, usilující o jeho jediný výklad, a opírající se o filozofické metanarace, jsou nemožné a nepřipustné. Požadavek otevřenosti vědy a plurality jejích přístupů je nejzřetelněji vidět na jeho "historizaci historiografie", totiž na závislosti historiografie na "hodnotových ideách vládnoucích vědci a jeho době". Tato historizace historiografie roste z uvědomění dějinnosti - a to také samozřejmě znamená z uvědomění relativity - svých vlastních poznatků. Proto platí: historické a společenské vědy vůbec nesmí být chápány jako postupné a pozvolné přibližování k absolutní pravdě, ale spíše jsou bytostně "jen" bádáním, výzkumem, které svůj předmět konstituuje z různých předpokladů a vidí v různých kontextech. To, co je dáno ve zkušenosti, Weber jednoduše nepřijímá beze všeho, nýbrž snaží se ohledat podmínky poznání, které samy o sobě nemají zkušenostní charakter. Zde Weber přímo ztělesňuje demokratický potenciál pluralistických, relativistických a antiunitaristických sebepochopení vědy.

Druhá hlavní komponenta Weberova pochopení metody a metodologie spočívá v požadavku *komunikace* mezi subjekty, kterým jde o vědecké poznání. Zde je kritérium racionality přístupu ke skutečnosti vyjádřeno pojmem "*oproštění od hodnocení*" (Wertfreiheit). Má umožnit intersubjektivní demonstraci poznání a kontrolu na fóru vědy. To se zdá Weberovi o to důležitější, že toto fórum, totiž vědecká komunita oboru, která zároveň vystupuje jako argumentativní koexistence jednotlivých odborníků, se mu zdá ohrožena ztrátou společné půdy, rozpadem společné skutečnosti, a sice právě v důsledku onoho shora analyzovaného relativismu, oné "dvojí nekonečnosti výzkumu". V situaci

nekonečnosti skutečnosti i nekonečnosti hledisek vědecká komunita nesmí propadnout libovůli. Jinak řečeno: jestliže se pro nás historická a společenská skutečnost v poznání konstituuje prostřednictvím "vztažení k hodnotám", které nemohou být dány absolutně, protože neexistuje žádný pevný, transcendentní řád světa a hodnot, ale které jsou věcí naší kultury a rozhodnutí, pak musí také "oproštění od hodnocení" plnit podvojnou funkci: a) musí korigovat "empirické látkozroutství" (Stoffhuberei), totiž "naivní sebeklam odborníka, který nedbá na to, že od počátku to byly ideje hodnot, s nimiž nevědomky přistupuje ke své látce, a jejichž silou z absolutní nekonečnosti vyzvedl nepatrný díl jako to, o co se mu jedinečně jedná v jeho zkoumání [Weber 1973: 181], b) zároveň ale musí také korigovat každé "smyslozroutství" (Sinnhuberei) - můžeme-li použít tento novotvar pro Weberovo vyjádření odporu ke každému prázdnému "mlácení" smyslu - tzn. jednoduché a nereflektované směřování vědeckého poznání se světonázorovými soudy. To první je Weberovou kritikou "uhlířského pozitivismu", to druhé kritikou každého pokusu o intervenci ideologie a světonázoru do vědy. Obecná filozofická souvislost konceptu "oproštění od hodnocení" je pak dále podtržena Weberovými historickými analýzami vývoje vědy a jejího různého "smyslu" v různých historických údobích, které mají dokázat, že víra v hodnotu vědecké pravdy není žádným - jak Weber říká - "přírodním faktem", ale že je produktem určité kulturní konstelace.

A konečně třetí (a nejznámější) komponentou Weberovy metodologie je řešení otázky *konstrukce pojmů*, umožňujících poznání. Jedná se o tvorbu tzv. "ideálních typů", které mají umožnit přechod od různotvárnosti a rozmanitosti empirických faktů a fenoménů, od kontingence pouhé empirické současnosti a následnosti jevů k teorii o těchto faktech a fenoménech. "Ideální typ" právě jako "konstruovaný" pojem má sloužit jinému pojetí vědy a jejího pokroku: "Nikoli věcné souvislosti předmětů, nýbrž *myšlenkové* souvislosti problémů leží v základech badatelské oblasti vědy: kde se novou metodou jde po novém problému a jsou tak odkryty pravdy, které otevírají nová a významná hlediska, tam vzniká nová věda" [Weber 1973: 166]. Ideální typy zde nejsou žádným vyjádřením substanciálních pravd dějin a o dějinách, jsou pouze badatelskými hypotézami, umožňujícími orientovat se v empirické látce a navzájem srovnávat určitá fakta, procesy a společenské konstelace. Avšak nikoli každý konstruovaný pojem je "ideálním typem", ale jen takový, který splňuje ony shora uvedené nároky Weberova pojetí vědy a metodologie, tzn. který zajišťuje konstituci předmětů poznání a zároveň je i zárukou komunikace mezi poznávacími subjekty.

3. Novokantovství jako interpretační klíč

Moji otázku po novokantovských obsazích Weberova díla je možné za třetí a v návaznosti na dosud řečené chápat také jako hledání východiska, případně jako *hledání strukturotvorného principu* Weberova intelektuálního vývoje. Dílo může být jednak ukázáno jako něco statického, jako obsahová, teoreteticko metodologická jednota, spočívající na "extrapolaci naprosto rozpracované koncepce" (srv. [Henrich 1952: 5]). Ale zároveň může být dílo viděno z hlediska své neúplnosti a své vnitřní rozpolcenosti, spíše jako ona shora naznačená cesta od novokantovské

teorie poznání k sociologii jakožto empirické vědě o skutečnosti [Beier 1969: 1]. Dokonce i když vnitřní vývoj od konkrétního historicko empirického výzkumu směrem k "vědoslovi" budeme pozorovat jako něco lineárního, i zde se nakonec dostaneme k bodu, kde budeme muset brát v úvahu novokantovské formulace problému. To se např. týká také právě pojednaného pojmu "ideálního typu", o kterém už H. Rickert poznamenal, že se v procesu Weberova intelektuálního vývoje obsahově proměnil. Z individualizujícího zobrazení konkrétního jednotlivého dění v dějinách nebo společnosti, tedy z pojetí víceméně kompatibilního s novokantovstvím, se stal prostředkem, o němž Weber doufal, že jeho pomocí bude moci vyjádřit obecné souvislosti sociálního a kulturního života vůbec [Rickert 1926: 228]. "Historický materiál zde slouží" - říká Rickert na jiném místě s ohledem na Weberovy pozdější práce (konkrétně měl na mysli "Wirtschaft und Gesellschaft") - "jen jako příklad a stává se z něj exemplář rodu pro obecné pojmy. Jeden a týž badatel tedy jednu a tutéž látku vědecky zachycuje logicky rozdílným způsobem" [Rickert 1928: 263, pozn. 1]. Ale i tam, kde Weber opouští půdu individualizující vědy o kultuře a postupuje "generalizujícím" způsobem, snaží se to Rickert vidět v návaznosti na novokantovství. Údajně proto, "poněvadž vzhled do logické struktury skutečně existujících empirických věd je možné získat pouze tím postupem, který jsme už předtím navrhli. Vychází-li se z věcných rozdílů v materiálu nebo zastavíme-li se vůbec u "přírody" a "ducha", pak je zcela nemožné se k logickým problémům společenských věd vůbec jen přiblížit" [Rickert 1928]. Nemělo by se tedy jen hovořit o tom, že si Weber osvojil nějaké Rickertovy ideje, ale je třeba spíše ukázat, jak byly tyto ideje přeinterpretovány a jakým směrem byly rozvinuty. I zde je možné odkázat ke starým Troeltschovým analýzám. Weber od Rickerta kromě "všeobecných teoreticko poznávacích základů převzal" v úplnější podobě pouze "historicko metodologickou teorii o konstituci historického předmětu". Rickertovu "filozofii dějin, vytváření objektivitu prostřednictvím vztahu na platný systém absolutních hodnot" [Rickert 1902: 389] Weber rozhodným způsobem odmítl, poněvadž v tom právem viděl propojení vzájemně naprosto odlišných úloh, a byl přesvědčen, že objektivitu je možné získat prostřednictvím nezaujaté analýzy obsahu smyslu a prostřednictvím přísného kauzálního srovnání procesů, které jsou s tímto smyslem spojeny" [Rickert 1902: 566]. V návaznosti na logiku Johna Stuarta Milla a zvláště v návaznosti na Johannese von Kriesa a Gustava Radbrucha nahradil Weber Rickertovo učení o individuální kauzalitě - které, jak známo, je učením o kauzálním zapříčinění takového psychického, sociálního či historického dění, jehož zákonitosti se obecně nedají formulovat, - teorií o "objektivních možnostech a adekvátních příčinách" tohoto dění, která umožňuje nejen rozumět, ale i vysvětlovat toto dění na základě analogie s jinými, bezpečně analyzovanými motivačními souvislostmi. Tím chtěl Weber umožnit ohled na ony "lokální poruchy a na křížení" různých historických tendencí a tak také brát ohled na specifiku kauzálních vztahů v každém jednotlivém případě, pro jejichž kontinuitu je přese všechno třeba nalézt kauzální souvislost. Gerhard Wagner a Heinz Zipprrian duchaplně ukázali, že kontrafaktická logika (tj. logika typu "co by bylo, kdyby...") této teorie je absolutně nesjednotitelná s koncepcí Rickertovou [Wagner, Zipprrian 1985]. Rovněž Weberovo zdůraznění sociologického způsobu vidění bylo teoreticky důležitější, než by si byl Rickert s to

vůbec představit. Sociologie zde rozhodně nebyla jen formou převyprávění nějakého historického materiálu, nýbrž důležitým prostředkem historického poznání, který umožňoval, aby se z jedinečných procesů kauzálně geneticky odvozovaly složitější a komplexnější útvary. Pomocí své ideálně typické metody mohl Weber vypracovat jednu zcela zvláštní vrstvu pojmů, které charakterizují a porovnávají rozličné historické stupně a tendence, individua a vztahy, a přitom nejsou ani generalizující, ani individualizující v rickertovském smyslu. E. Troeltsch je charakterizoval jako pojmy "relativně nomotetické a relativně idiografické."² Zcela jedinečnou roli při jejich konstrukci hraje vědecká fantazie badatele, který vychází od jsooucích fakt a vyhledává na základě analogie s podobnými situacemi jejich pravděpodobné zapříčinění i jejich vývojové možnosti. Aktualita a hodnota poučení, získaného poznáním z dějin nebo odlišných společností, tak získává zcela novou kvalitu. Zde se tedy zřetelně ukazují jiné, od novokantovství odlišné způsoby přístupu k předmětu. Nepochybně velkou roli v tomto novém konceptu hrálo také zvolna se prosazující a rostoucí sebepochopení sociologie, jak bylo vyjádřeno v nejrůznějších metodologických sporech té doby. Byl to například tzv. "Lamprechtsstreit" o postavení, hodnotě a o poznávacím potenciálu sociologie v dějepisectví a o poměr mezi sociologickým viděním větších a obecnějších celků a mezi tehdejší historiografií, orientovanou většinou na narativitu událostí a porozumění jejich historické individualitě, tj. jejich jedinečné neopakovatelnosti. Sociologické, s "psychologickými" a "kolektivními" tendencemi pracující zobrazení dějin, jak ho prezentoval Karl Lamprecht a zejména jeho žáci (např. K. Breysig), mělo historikům umožnit, aby používali všeobecných pojmů a hovořili o zákonitostech vývoje společnosti nebo dokonce o pokroku. Tento spor, za jehož vítěze bývá považována historiografie, jejímž hlavním mluvčím ve sporu byl G. von Bellow, nakonec vedl k naprostému oddělení sociologie od historiografie, v níž rozhodujícím způsobem přispěl k ochuzujícímu prosazení politických dějin a dějin státu na úkor dějin sociálních. Ještě větší roli hrál tzv. "první spor o metody" v německé politické ekonomii mezi Gustavem von Schmollerem a Carlem Mengerem. Také zde byl, zcela obecně řečeno, problém vztahu mezi historickým a logickým (respektive teoretickým) řešen v souvislosti s vymežováním východiska (počátku) společenskovědního poznání a s výslovným důrazem na jeho propojení s otázkou platnosti tohoto poznání. Schmoller problém pojal jako otázku přechodu od historického k logickému, od empirického k teoretickému. S ohledem na tzv. "individuální totalitu" skutečnosti, na její nepřehlédnutelné bohatství, pak Schmoller nárokoval úplnost zkušenosti. Tu však není v současnosti s to dosáhnout. Schmollerův spontánní dogmatismus poznání, víra v neproblematičnost přechodu od zkušenosti k teorii, zde byly limitovány pouze budoucností, v níž bude možné naši zkušenost kompletovat, "totalizovat" a kdy dojde k plné shodě mezi skutečností a pojmem. Stanovisko druhého hlavního představitele tohoto sporu, Carla Mengera, jehož význam pro Weberovo pojetí "ideálního typu" ukázal už před lety F. H. Tenbruck, spočívalo ve zdůraznění relevance teoretického

² Jen na okraj zde budiž poznamenáno, že není zcela pravda, když autoři tvrdí, že "tento moment zatím zůstal v sekundární literatuře zcela nepovšimnut". I v tomto případě - jako i jinde - to byl E. Troeltsch, kdo na něco takového upozornil.

(abstraktního). Menger se zaměřil na rozdíly mezi "nomotetickým" zkoumáním vyhledávajícím zákony a mezi historickým zkoumáním jedinečné neopakovatelnosti událostí, formuloval je jako metodologický rozdíl a "teoretické pojmy pojal jako zákony o skutečnosti, které určují neproměnlivost nadosobních elementů" [Tenbruck 1959: 610]. Pro Weberovo rozvinutí těchto problémů byla velice důležitá také jeho badatelská zkušenost s historismem, právě který se Menger snažil odmítnout. Otázka po vztahu mezi pojmem a skutečností mohla být proto pojata jako historicky se proměňující současnost obou, pojmu i skutečnosti, jako současnost, jejíž jednota se stále znova obnovuje a konstituuje vědeckými výkony jednotlivých badatelů. Právě toto přesvědčení o zásadní historizaci všeho vědění znemožnilo, aby Weber přistoupil na Rickertovu pozici absolutní platnosti hodnot. Současně už nemohl nadále platit ani Rickertův nerelativistický pluralismus vidění skutečnosti. Mohl však platit jeho koncept "heterogenního kontinua", přesvědčení o fakticky nevyčerpatelné mnohotvárnosti skutečnosti. Přítakání hodnotám Weber pojal jako čistě osobní a subjektivní rozhodnutí uskutečňující se ovšem v určité kulturní situaci a třeba i proti ní. V této souvislosti se proto hovoří o jeho "heroickém skepticismu", který přijímá čistě osobní odpovědnost za platnost těch hodnot, které mají založit a orientovat možnost našeho poznání a které byly zároveň ve své absolutní platnosti dějinami zásadně relativizovány [Troeltsch 1922: 580].

Hledání odpovědi na naši úvodní otázku po vztahu Weberova pojetí vědy k novokantovství se ukazuje vlastně jen jako pokus o takovou interpretaci díla, která je umožňuje aktuálně vtáhnout do současných diskusí o "postempirické" povaze vědy, o popperovské revoluci, nadřazující ve fallibistickém přesvědčení pojem svobody nad pojem pravdy, a o povaze moderny vůbec. Weberovo pojetí poznání totiž implikuje bytostnou parciálnost veškerého poznání a jeho fundamentální relativitu, současně však také implikuje pluralitu možných hledisek, která teprve rozhodují o tom, co je vůbec možné vědecky tematizovat. Nekonečnosti předmětů poznání zde odpovídá nekonečnost možností poznání. Dějinný a společenský svět zde nemá žádnou pevnou, zformovanou a ohraničenou podobu a tvar, není to žádný kosmos, ve kterém by vládly provždy poznatelné objektivní zákonitosti, nýbrž je to chaos, nekonečné "heterogenní kontinuum", které může poznání otevřít, ale nikoli vyčerpat. Klíčem jsou hlediska, založená ve "vztažení k hodnotám", tj. - moderně řečeno - klíčem jsou badatelské hypotézy. A to také znamená: každá zkušenost je už předem impregnována našimi hledisky a teoriemi. Weberova rezignace na poznání historických a filozofických substancí a zákonitostí znamená současně rezignaci na představu o možnosti jediné a výlučně správného, pravého a pravdivého způsobu poznání, který by bylo možné nějak vydestilovat ze skutečnosti. Pozitivně vyjádřeno: o jednom a tomtéž předmětu mohou existovat dokonce protikladné teorie, přičemž tyto teorie se navzájem nevylučují, ale jejich komplementarita a soutěž se stávají předpokladem dalšího postupu poznání.

MILOŠ HAVELKA je vědeckým pracovníkem Ústavu pro teorii a historii vědy ČSAV. Zabývá se problematikou sociální filozofie a obecné teorie společnosti. V současné době pracuje na grantu "Věda a kultura".

Literatura

- Albert, H. 1956. "Der Werturteilsproblem im Lichte der logischen Analyse." *Zeitschrift für gesamte Staatswissenschaft* : 410-439.
- Beier, H. 1969. *Vom Erkenntnistheorie zur Wirklichkeitswissenschaft*. Münster.
- Bendix, R. 1964. *Max Weber. Das Werk*. München.
- Burger, T. 1976. *Max Weber. Theory of Concept Formation: History, Laws and Ideal Types*. Durham: Duke University Press.
- Hempel, C. G. 1980. "Typologische Methoden in der Sozialwissenschaften," in *Logik der Sozialwissenschaften*, Hrsg. E. Topitsch. Koenigsstein.
- Henrich, D. 1952. *Die Einheit der Wissenschaftslehre Max Webers*. Tübingen.
- Oakes, G. 1990. *Grenzen kulturwissenschaftlicher Begriffsbildung*. Frankfurt am Main.
- Rickert, H. 1902. *Die Grenzen der Naturwissenschaftlichen Begriffsbildung*. 2. Aufl. Tübingen.
- Rickert, H. 1926. "Max Weber und seine Stellung zur Wissenschaft." *Logos* 15: 224-240.
- Rickert, H. 1928. *Die Grenzen der Naturwissenschaftlichen Begriffsbildung*. 5. Aufl. Tübingen.
- Scheler, M. 1960. *Gesammelte Werke*, Bd. 8. Bern und München.
- Schelling, A. von 1934. *Max Webers Wissenschaftslehre*. Tübingen.
- Tenbruck, F. 1959. "Die Genesis der Methodologie Max Webers." *Kölner Zeitschrift für Soziologie und Sozialpsychologie* 11: 573-630.
- Troeltsch, E. 1922. *Der Historismus und seine Probleme*. Tübingen.
- Wagner, G., H. Zipprian 1985. "Methodologie und Ontologie: Zum Problem kausaler Erklärungen bei Max Weber." *Zeitschrift für Soziologie* 14: 115-130.
- Weber, Mariane 1926. *Max Weber. Ein Lebensbild*. Tübingen.
- Weber, Max 1891. *Die Römische Agrargeschichte und ihre Bedeutung für das Staats- und Privatrecht*. Stuttgart.
- Weber, Max 1973. *Gesammelte Aufsätze zur Wissenschaftslehre*. Tübingen.

Summary

The question formulated in the title of the paper has various understandings: 1) as a question concerning the origin of Max Weber's work and the inclusion of his basic theses into the history of ideas; 2) as a question dealing with the specific contribution of Weber's whole conception, his methodologically innovative power; and 3) finally as a search to find out the structural principles of Weber's works and its interpretative key. The neokantian discourse of the theory of science is here conceived only as a foil enabling to exhibit distinctions and differences to Weber. Using some material from the period of Weber (the Works of Ernest Troeltsch, the methodological discussion in German historiography and political economy - Lamprecht, von Bellow, Rachfahl, Breysig, von Schmoller and Carl Menger), the topic intends to reveal that there are some differences between Weber's own research work and his theory of social cognition. Weber's "neokantianism" has an "additional" character in that it only allowed ex post to formulate in a logically elaborated language according to the theory of sciences of the period (accepted at this time?) in question. With his own specific discourse, Weber answered some quite novel problems with which he was confronted in his own empirical research. Weber's most important methodological performance distinguishes him as the emancipator of the theory of sociology and respectively, of historiography from their dependency on philosophy and their "opening" to modern pragmatism and pluralism. Taking into account these circumstances an interpretation of his basic categories ("Wertfreiheit", "Wertbeziehung", "Idealtypus") is outlined.

Weber's conception of knowledge implies that all knowledge is essentially partial and fundamentally relative as well as being endowed with plural points of view which determine what can be made a matter of scientific enquiry. Infinity in the field of objects open to knowledge finds its counterpart in the infinity of possible knowledges. The historical and social world do not have any solid, shaped and limited appearance and form. It is not a cosmos ruled by absolute knowledgeable objective laws; rather it is a chaos, an infinite "heterogeneous continuum" which can be opened by knowledge but never exhausted. The keys for it are the points of view, founded in "relation to values", i.e. - in a modern idiom - the keys are the research hypotheses. And so it means: Each experience is inherently impregnated by our points of view and our theories. Weber's abandonment of historical knowledge and philosophical substances and laws simultaneously implies he abandoned the idea of a possible one only correct and true way of knowledge supposedly distilled out of reality. To put it positively: there can even be mutually contradictory theories of one and the same object, which do not exclude one another, but allow their complements and competition to become presuppositions for the future advancement of knowledge.

Domácnosti a strategie nouze

Vývoj ekonomického chování domácností v České republice
v období mezi červnem 1991 a červencem 1992

ZUZANA MIKOVÁ*

Microdata, spol. s r. o., Praha

Coping strategies of households

Household economic behavior between June 1991 and July 1992 in Czech Republic

Abstract: Changes in Czech household economic behavior are observed according to recent surveys about the attitudes and opinions toward economic standings. It's main purpose is to develop former analysis on basic features, consequences, trends and factors of household strategies and patterns of adaptability (i.e. regular job, second job, enterprising, household production, help from friends and restriction on consumption).

The results of our analysis show, that despite the continuation of a strongly defensive orientation toward strategies, there is some shift to a polarization between rational motivated economic strategies with necessary market-household substitutions, rational economic household behavior and one's traditional orientation outside of the formal sphere of work. Performance-and-achievement-oriented strategies are very closed to long-termed perspectives. Perception, expectation, strong skills, professional self-confidence, strong defensive informal orientations and household orientations go together with more a pessimistic outlook for a household's future possibilities.

Sociologický časopis, 1992, Vol. 28 (No. 6: 757-769)

1. Úvod

Přechod od centrálně plánované redistributivní ekonomiky k trhu předpokládá i změnu dosavadních vzorců ekonomického chování domácností. Dosud provedené kroky ekonomické transformace se do ekonomické situace domácností promítají především v podobě růstu životních nákladů, poklesu reálných příjmů, rizika ztráty zaměstnání apod. Pokles životní úrovně domácností si vynucuje adaptaci chování, zásah do navyklých stereotypů, změnu strategií.

Situace, v níž se rozhoduje o nových způsobech alokace zdrojů, je sice náročná, ale nikoli vylučná a nikoli nová. Pod tlakem nivelizovaných příjmů a deficitního trhu zboží a služeb si většina domácností postupem doby vytvořila účinné cesty, jak tento stav překonat, jak oslabit závislost na formální ekonomice, jak zvýšit rozsah disponibilních finančních zdrojů a jak zajistit potřebné produkty a služby. Charakteristickým rysem ekonomického chování domácností uplynulých dvaceti let byl postupný přesun energie mimo prostor oficiální ekonomiky, spojený s devalvací práce a výkonu. Vytvořil se velmi silný sektor neformální a domácí ekonomiky, založený nejen na stále rostoucím objemu naturálních produktivních

*) Veškerou korespondenci posílejte na adresu: Ing. Zuzana Miková, CSc., Microdata, spol. s r. o., Softwarová divize 010, Branická 217, 140 00 Praha 4 - Krč.

aktivit domácností, ale i na rozvíjení velmi spleťitých sítí neformálních (legálních či nelegálních) směnných vztahů.

2. Datové zdroje

Ekonomické chování domácností v období transformace se tradičními nástroji a pouze na bázi statistických dat zkoumá jen velmi obtížně a nepřesně právě z toho důvodu, že řada strategií, které domácnost využívá v rámci svých každodenních ekonomických aktivit, má neformální, mnohdy neoficiální, spíše naturální než finální charakter a probíhá mimo rámec oficiální evidence a kontroly. Datové zdroje, s nimiž v této studii pracujeme, byla pořízena v rámci pravidelných šetření "Ekonomických očekávání a postoje" populace, která provádí Sociologický ústav ČSAV ve spolupráci se Střediskem empirických výzkumů (STEM).¹

Respondentům byla opakovaně nabídnuta baterie možných východisek z obtížné finanční situace. Zahrnovala jak řešení, která znamenají rozšíření příjmů, tak i omezení výdajů (důraz na svépomocné produktivní aktivity a úsporný typ hospodaření). Z odpovědí byly vytvořeny následující závislé proměnné, zastupující jak řešení hypotetická, tak řešení, která domácnost během posledního roku skutečně využila:

Formální sféra práce:

- usilovat o vyšší příjem ze současného zaměstnání;²
- hledat lépe placené zaměstnání nebo odejít pracovat do zahraničí;
- začít soukromě podnikat.

Neformální sféra práce:

- sehnat si vedlejší pracovní poměr, dělat příležitostné práce, pronajímat místnosti, chatu, chalupu, prodávat doma vyrobené věci, prodávat vypěstované ovoce, zeleninu, květiny;
- spoléhat na pomoc rodičů, příbuzných a přátel.

Domácí sféra práce:

- co nejvíce věcí si vlastními silami doma zajistit;
- úsporněji hospodařit.

¹ Série empirických šetření "Ekonomická očekávání a postoje" se provádí pravidelně dvakrát ročně již od června 1990 na reprezentativním vzorku čs. populace starší 18 let (soubor zhruba 1650-1800 respondentů).

² Jednotlivé indikátory byly konstruovány pomocí a) redukce původní čtyřstupňové škály (1 - "určitě ano", 2 - "spíše ano", 3 - "spíše ne", 4 - "určitě ne") na škálu dvoustupňovou (ano/ne) a b) syntetizace elementárních ukazatelů do předem vymezených skupin (v souladu s běžně užívanými teoretickými koncepty tripartitního členění sfér práce [Pahl 1984, Rose 1992]. Jejich syntetický přehled a analýza viz [Miková 1991]). Domácnost byla označena jako aktivní v dané skupině pracovních aktivit, pokud respondent odpověděl kladně alespoň na jednu z možností v této skupině zařazených.

Nezávisle proměnné lze zařadit do těchto okruhů:

Ekonomický kapitál:

majetková úroveň domácnosti, indikovaná subjektivním zařazením na škále finanční hodnoty veškerého movitého i nemovitého majetku domácnosti (v rozsahu od méně než 50 tis. Kčs až po 3 mil. a více).

Lidský kapitál a pozice na trhu práce, doplněná o vliv zkušenosti s nezaměstnaností:

vzdělání respondenta;

vzdělání otce respondenta;

zkušenost s nezaměstnaností (dichotomizovaná proměnná).

Klima, postoje, očekávání. Subjektivní hodnocení vývoje ekonomické situace domácnosti za poslední rok bylo konstruováno na základě odpovědí na následující otázky:

A) Můžete již dnes říci, že současná ekonomická situace je pro Vaši domácnost výhodná?³

B) Je na tom Vaše domácnost finančně lépe než před rokem?

C) Ocitla se Vaše domácnost během posledního roku ve velmi obtížné finanční situaci?

D) Jak vycházíte se současným příjmem, který máte v domácnosti?

E) Můžete říci, že jste celkově spokojen(a) s přípravou a dosavadním průběhem ekonomické reformy?

F) Díváte-li se do blízké budoucnosti, máte z ekonomického vývoje obavy, máte pocit nejistoty?

Tabulka 1. Hodnocení probíhajících ekonomických změn a odhad vlastní situace domácnosti (procentní podíl odpovědí "ano")

Otázka	celkem		domácnosti do 60 let		nad 60 let	
	1991	1992	1991	1992	1991	1992
E)	43,3	57,2	44,0	58,5	40,5	52,6
F)	65,2	57,2	64,6	51,9	67,6	55,2
A)	11,1	22,9	10,6	23,5	13,4	21,0
B)		33,1		35,8		22,8
C)		25,5		27,2		19,3
D)	40,1	24,6	39,5	25,7	42,6	20,6

Pramen: "Ekonomická očekávání a postoje" červen 1991, červenec 1992

³ Nezávisle proměnné, charakterizující postojovou dimenzi, byly vytvořeny redukcí čtyřstupňové škály na dvoustupňovou (viz poznámku 2) a mohou nabývat hodnot ano/ne.

3. Výsledky analýzy

3.1. Změna klimatu - růst spokojenosti a pokles obav

Jak vyplývá z údajů, uvedených v tabulce 1, za poslední rok výrazně vzrostla spokojenost českých domácností s probíhající ekonomickou reformou a klesla hladina obav z dalšího ekonomického vývoje v zemi. Fakt, že se domácnosti postupně adaptovaly na provedené makroekonomické kroky (nebo fakt, že dosavadní náraz reformy byl pro většinu domácností snesitelný?), dokládá pokles každodenních ekonomických problémů při hospodaření s disponibilním příjmem domácnosti a růst podílu domácností, které mohou potvrdit, že je pro ně současná situace výhodná anebo se jim daří lépe než před rokem.

Vztah mezi aktuální finanční situací a rozsahem problémů, které se vyskytly a kterým domácnost musela čelit během uplynulého roku, je velmi variabilní. To mimo jiné svědčí ve prospěch tvrzení, že dopad prvních reformních kroků na domácnost byl ekonomicky a sociálně únosný, do značné míry pouze přechodný, bez dlouhodobých důsledků pro životní úroveň. Negativní důsledky, které nicméně dolehly na většinu domácností, se podařilo překonat, domácnosti se postupně adaptovaly, přičemž uplatnění našla především řešení, která jsme označili pracovními jako strategie nouze a jimž je věnována tato studie. Přesto, že předmětem statí je pouze analýza ekonomického chování domácností České republiky, uvádíme nicméně pro úplnost základní distribuce jednotlivých strategií chování domácností v členění podle republik a v časové posloupnosti jednotlivých šetření.

Tabulka 2. Vývoj strategií ekonomického chování domácností
(domácnosti osob v produktivním věku)

	červen 1991		červenec 1992	
	ČR	SR	ČR	SR
<i>Formální sféra</i>				
Vyšší příjem ze zaměstnání	59,7	66,3	59,1	61,2
Druhé zaměstnání	69,7	80,0	66,8	65,2
Soukromé podnikání	31,1	31,4	26,8	25,8
<i>Neformální sféra</i>				
Neformální práce	81,8	87,2	81,9	80,7
Pomoc okolí	34,6	53,7	32,9	46,6
<i>Domácí sféra</i>				
Domácí práce	92,5	92,2	91,1	90,5
Úsporné hospodaření	93,7	88,1	91,6	87,1

Pramen: "Ekonomická očekávání a postoje" červen 1991, červenec 1992

Za uplynulý rok se strategie chování domácností obou republik sblížily především v důsledku výraznějších změn preferencí slovenských domácností. V červnu 1991 domácnosti osob v produktivním věku na Slovensku spojovaly řešení obtížné finanční situace (vedle dominantní orientace na domácí ekonomiku, která je oběma republikám společná) především s neformální ekonomikou a změnou místa, resp. spoléhaly na tradičně velmi silné sociální zázemí.

Vyšší podíl nezaměstnanosti na Slovensku a s tím spojené problémy s hledáním uplatnění na trhu práce rapidně snížily míru preferencí řešení, opírajících se o dodatečné finanční zdroje domácnosti. Pokles orientace na hledání lépe placeného zaměstnání provázal i podobný pokles preferencí neformální práce, k němu se přidružila i skepse při hodnocení možností dosáhnout zvýšení příjmů v současném zaměstnání.

3.2. Adaptabilita domácností

Pořadí významu jednotlivých řešení odpovídá dnešní situaci v postkomunistických zemích, jejichž obyvatelé se v podmínkách centrálně plánované ekonomiky a redistribuce, likvidující sebemenší náznak diferenciacie, naučili nespolehat na sféru oficiální ekonomiky a vytvořili rozsáhlý prostor neformálních a domácích aktivit, produkujících dodatečné finanční zdroje nebo přímo naturální užitné hodnoty a služby. V obtížných podmínkách prvních dvou let ekonomické transformace, kdy důsledky makroekonomických změn doléhají na každou domácnost převážně negativně, se i nadále osvědčují vzorce chování vytvořené pod tlakem předchozího režimu a dále se využívají, rozvíjejí řešení, která pomáhají domácnostem překonat kritickou fázi adaptace v přechodném období (srv. [Rose 1992]).

Tabulka 3a. Adaptabilita domácností - hypotetická řešení obtížné finanční situace v červnu 1991 a v červenci 1992

	celkem		domácnosti do 60 let		nad 60 let	
	1991	1992	1991	1992	1991	1992
Vyšší příjem ze zaměstnání	53,0	51,2	59,1	59,3	28,7	21,3
Druhé zaměstnání	61,9	57,9	69,3	67,7	31,9	21,7
Soukromé podnikání	27,0	23,1	29,5	26,7	17,6	10,4
Neformální práce	80,1	78,1	81,6	81,3	74,1	66,5
Pomoc okolí	30,1	28,4	34,3	32,3	13,4	13,0
Domácí práce	90,6	89,6	91,4	89,9	88,0	87,8
Úsporné hospodaření	92,7	90,6	93,3	91,2	90,3	88,7

Pramen: "Ekonomická očekávání a postoje" červen 1991, červenec 1992

Pořadí preferencí nikoli náhodou staví na první místo defenzivní úspornou strategii chování domácnosti, postavenou na úsilí uskrovnit se, vyjít s dostupným příjmem, úsporněji hospodařit. Prakticky stejnou míru podpory má další z naturálních řešení, snaha co nejvíce věcí si doma vlastními silami opravit, vyrobit, vypěstovat apod., které má navíc vybudované mohutné zázemí v podobě po léta kumulovaných znalostí, schopností, řemeslných dovedností, vybavených domácích dílen, pozemkových dispozic i celkového životního stylu, odvozeného od vysokého podílu bydlení ve vlastních rodinných domcích či nebývale rozšířené praxe druhého bydlení.

Tabulka 3b. Adaptabilita domácností - skutečná řešení obtížné finanční situace v červenci 1992 a míra využití předpokládaných prostředků

Strategie	celkem	skutečná řešení (podíl dom. v %) domácnosti		míra využití předpokl. řešení domácnosti	
		< 60	> 60	< 60	> 60
Vyšší příjem ze zaměstnání	43,6	51,6	13,9	87,0	65,3
Druhé zaměstnání	15,2	17,7	5,7	26,1	26,3
Soukromé podnikání	9,1	10,1	5,7	37,8	54,8
Neformální práce	45,3	45,9	43,5	56,5	65,4
Domácí práce	85,3	85,6	84,3	95,2	96,0
Úsporné hospodaření	87,5	87,1	88,7	95,5	100,0

Pramen: "Ekonomická očekávání a postoje" červen 1991, červenec 1992

V pořadí další místo zaujímá preference, spojená s prací v hlavním zaměstnání, s prací v oficiální ekonomice, k níž se hlásí o něco víc než polovina dotázaných. O poznání zřetelněji než zvýšení příjmu ze současného zaměstnání je přitom preferována změna zaměstnání, přechod na lépe placenou práci. Následuje sféra neformální práce, s níž spojuje své šance zhruba čtvrtina dotázaných. O silném sociálním zázemí hospodaření domácnosti vypovídá více než třetinový podíl domácností, které jsou podle vlastního vyjádření odkázané na pomoc okolí - rodičů, příbuzných, přátel.

3.3. Faktory, ovlivňující adaptabilitu domácností

Fáze životního cyklu

Pohled do tabulky 3a, 3b naznačuje, že adaptabilita domácností je v první řadě podmíněna demografickou situací domácnosti. Zcela odlišně jsou orientovány domácnosti osob v produktivním věku a domácnosti, jejichž členové dosáhli důchodového věku. Jestliže první skupina domácností je schopna při řešení obtížné finanční situace uplatnit zhruba třetinu všech nabídnutých možností (z toho polovinu tvoří řešení, související se změnou pozice na trhu práce, přinášející domácnosti dodatečné finanční prostředky), využívají domácnosti, které překročily důchodovou hranici pouze něco málo přes pětinu možných východisek (z nichž pochopitelně klíčovou část - prakticky tři čtvrtiny - tvoří řešení na bázi naturální - vedle domácí produkce, zvyšující rozsah produktů a služeb, převažuje řešení úsporné ve formě omezených výdajů na spotřebu).

Opatření na trhu práce, která byla přijata v loňském roce, výrazně omezila spektrum dostupných řešení obtížné finanční situace pro osoby v postproduktivním věku. Zatímco portfolio (skladba strategií) populace v produktivním věku je v obou sledovaných obdobích, tj. v červnu 1991 a o rok později v červenci 1992, relativně stabilní, preference domácností, jejichž členové překročili hranici důchodového věku, doznaly podstatných změn. Fáze životního cyklu má pochopitelně sama o sobě poměrně diferencující vliv při rozhodování o

tom, kam nasměrovat energii při volbě východiska z obtížné finanční situace domácnosti. S rostoucím věkem klesají zpravidla šance na uplatnění ve formální ekonomice, obtížněji se hledá nové zaměstnání a není proto divu, že tento fakt se projevil na rozdíl v míře zájmu o hlavní zaměstnání již v červnu 1991. Zatímco 59 % osob v produktivním věku by v případě potřeby usilovalo o zvýšení příjmu z hlavního zaměstnání a 69 % by se snažilo najít lépe placenou práci, u domácností osob v postproduktivním věku byl tento podíl pouze 29 %, resp. 31 %. Podstatné však je, že zatímco ve skupině osob v produktivním věku se podíl řešení, opírajících se o hlavní zaměstnání ve formální ekonomice během roku nezměnil, ve skupině osob postproduktivního věku zájem o formální ekonomiku poklesl.

Podobně se vyvíjela situace ve sféře neformální práce, ovšem s tím rozdílem, že ještě v červnu loňského roku na volbu tohoto typu řešení nemělo věkové složení domácnosti prakticky vliv, zatímco o rok později i zde došlo v podílu osob v postproduktivním věku k citelnému poklesu preferencí. Výsledkem vývoje zájmu o řešení obtížné finanční situace na bázi finanční (získáním dodatečných finančních příjmů) je velmi stabilní obraz adaptability domácností osob v produktivním věku a výrazná proměna vzorců chování v situaci nouze u domácností osob v postproduktivním věku. Profil skutečně uplatněných řešení v loňském roce odráží rostoucí nepoměr mezi domácnostmi obou věkových skupin v oblasti formální práce (52 % a 14 %) a zároveň dokumentuje velmi intenzivní přesun zájmu osob v postproduktivním věku do sféry neformální, kde se prakticky podíl domácností neliší (46 % a 44 %).

Vnější institucionální omezení snížila šance domácností v důchodovém věku využít v případě nouze aktivní řešení, založená na získání dodatečných finančních prostředků pro hospodaření domácnosti z hlavního zaměstnání a orientovala tyto domácnosti především do oblasti defenzivních řešení, postavených na úsporném chování, eventuálně (pokud k tomu mají síly a prostředky) i do oblasti svépomocných naturálních produktivních aktivit. Případná finanční řešení vesměs směřují mimo rámec formální ekonomiky, do oblasti neformálních příjmů.

O chování domácností v produktivním věku na trhu práce vypovídá zjištění, že většina skutečně využitých řešení na trhu práce měla (oproti předpokladům samotných domácností) podobu zvýšení příjmů ze současného zaměstnání (50 %) a nikoli změny zaměstnání, přechodu na lépe placenou práci (18 %).

Zkušenost s nezaměstnaností

Zkušenost s nezaměstnaností během loňského roku ovlivnila podle výpovědí dotázaných především aktuální finanční situaci domácností. Ještě v červnu 1991 na finanční problémy domácnosti neměl vliv fakt, zda je někdo z členů nezaměstnaný. V domácnostech nezaměstnaných se nicméně během loňského roku daleko ve větším rozsahu projevíly vážnější finanční problémy. Navzdory tomu lze stále označit negativní dopad nezaměstnanosti na domácnost pouze jako krátkodobý a přechodný. Fakt nezaměstnanosti nijak nesouvisí s hodnocením perspektiv domácnosti, nevede k pocitům frustrace a pesimismu, neposiluje obavy z budoucnosti. Podíl domácností nezaměstnaných, které hodnotí svou aktuální

situaci jako výhodnou, stejně jako podíl těch, které uvádějí, že se jim daří lépe než loni, se statisticky významně neodchyluje od ostatní populace.

Doplníme-li navíc zjištění, že domácnosti nezaměstnaných nejsou nijak handicapovány, pokud jde o šance řešit obtížnou finanční situaci vlastními silami - využitím některého z možných řešení, přinášejících finanční či naturální efekt - lze usuzovat, že fakt nezaměstnanosti, byť představuje pro domácnost silnou ekonomickou i sociální zátěž, nezakládá sám o sobě prozatím v populaci žádný zdroj potenciálního sociálního napětí a neznamena ani pro domácnost neřešitelný problém.

Tabulka 4. Vliv složení domácnosti na hypotetická i skutečná řešení situace nouze (soubor osob v produktivním věku)

Strategie	počet dětí			počet dospělých		
	řešení					
	hypotetická 1991	1992	skutečná 1992	hypotetická 1991	1992	skutečná 1992
Vyšší příjem ze zaměstnání	x	x	x	x	x	x
Druhé zaměstnání	x	x	x	x	x	x
Soukromé podnikání	x	x	x	0,10*	x	x
Neformální práce	0,09*	x	x	x	x	x
Pomoc okolí	x	x	x	x	x	x
Domácí práce	x	0,09*	0,11**	x	0,12**	x
Úsporné hospodaření	x	x	x	x	x	0,11**

Pramen: "Ekonomická očekávání a postoje" červen 1991, červenec 1992

Složení domácnosti

Loňský rok byl složitý především pro domácnosti se třemi a více dětmi. Častěji se projevovaly problémy, jak vyjít s příjmem, častěji se domácnosti potýkaly s vážnými finančními potížemi. Během uplynulého roku se ovšem i většina vícedětných rodin adaptovala a naučila se pohybovat v nové ekonomické situaci. V červenci 1992 počet dětí přestal hrát roli při hodnocení finanční situace domácnosti. Větší problémy s hospodařením nicméně neměly vliv na celkovou spokojenost s probíhajícím vývojem, ani na hodnocení vlastní situace domácnosti.

Ve srovnání s loňským červnem došlo za uplynulý rok k určitým změnám preferencí při volbě strategií řešení situace nouze. Zatímco loni větší počet dětí v rodině podporoval orientaci na získání dodatečných vedlejších výdělků, letos se projevil zvýšenou orientací na naturální svépomocné aktivity, a to jak předpokládanou, tak i fakticky provozovanou.

Ekonomický kapitál, majetek

Je vcelku pochopitelné, že lépe situované domácnosti daleko častěji hodnotí současnou situaci jako výhodnou. Daleko snáze se jim dařilo eliminovat negativní dopad transformace na hospodaření, ekonomická situace domácnosti se ve

srovnání s loňským rokem dále zlepšuje, mají daleko méně potíží, jak vyjít s příjmem.

Tabulka 5. Vliv ekonomického kapitálu domácnosti na řešení situace nouze (soubor osob v produktivním věku)

Strategie	Majetek řešení		skutečná 1992
	1991	hypotetická 1992	
Vyšší příjem ze zaměstnání	x	x	x
Druhé zaměstnání	x	x	0,09*
Soukromé podnikání	0,12**	0,10*	0,11**
Neformální práce	x	x	x
Pomoc okolí	x	-0,17**	
Domácí práce	x	0,08*	x
Úsporné hospodaření	x	x	x

Pramen: "Ekonomická očekávání a postoje" červen 1991, červenec 1992

Stejně jako před rokem, byla i letos majetková situace domácnosti významným faktorem při rozhodování o tom, zda začít podnikat. Ekonomický kapitál, nutný pro založení vlastního podniku či firmy však nicméně ve srovnání s loňským červnem poněkud ztrácí na významu a jeho vliv se projevuje až tam, kde členové domácnosti skutečně začali podnikat. Ekonomický kapitál kromě podnikání ovlivňoval i rozsah naturálních svépomocných aktivit domácnosti. Bydlení v rodinných domcích, disponujících zpravidla vedle pozemků a zahrad i potřebným vybavením dílen, je stále jedním z výrazných zdrojů orientace činnosti v případě nouze. Vliv ekonomického kapitálu na zaměření fakticky provozovaných řešení situace nouze se ovšem neprojevil.

Kulturní a lidský kapitál

Vzdělanostní úroveň členů domácnosti na rozdíl od loňského června začala výrazně diferencovat způsob hodnocení probíhajících změn i jejich dopad na domácnost. S vyšším vzděláním je spojeno hodnocení současné situace jako výhodné, méně náročné pro rozpočet domácnosti. Vzdělanějším domácnostem se dnes daleko ve větším rozsahu daří lépe než loni, jen zřídka se během uplynulého roku ocitly ve skutečně obtížné finanční situaci. Vyšší úroveň lidského kapitálu posiluje orientaci na soukromé podnikání, a to jak zamýšlenou, tak fakticky realizovanou.

Podél osy lidského kapitálu se začíná projevovat i jistá racionalita vynakládání zdrojů domácnosti, způsob rozdělení práce mezi placenou a domácí. Pro domácnosti s vyšší úrovní lidského a kulturního kapitálu začíná být signifikantní ústup od defenzivních ekonomických strategií, založených na úsporném chování a svépomocných naturálních produktivních aktivitách, tak typických pro uplynulý ekonomický systém, a začíná se rýsovat substituce vlastní

neplacené domácí práce výraznější orientací na nákup produktů a služeb na rozvíjejícím se trhu.

Tabulka 6. Vliv kulturního kapitálu domácnosti na řešení situace nouze (soubor osob v produktivním věku)

Strategie	vzdělání respondenta			vzdělání otce respondenta		
	řešení			řešení		
	hypotetická 1991	1992	skutečná 1992	hypotetická 1991	1992	skutečná 1992
Vyšší příjem ze zaměstnání	-0,08*	x	x	x	x	x
Druhé zaměstnání	x	x	x	x	x	x
Soukromé podnikání	x	0,13**	0,10*	x	0,14**	0,12**
Neformální práce	x	x	x	x	x	x
Pomoc okolí	x	x		x	x	
Domácí práce	x	-0,10*	-0,09*	x	-0,16**	-0,08*
Úsporné hospodaření	0,11*	x	-0,09*	x	x	-0,13**

Pramen: "Ekonomická očekávání a postoje" červen 1991, červenec 1992

4. Závěr: Adaptabilita chování a efektivnost strategií

Porovnáme-li vývoj ekonomického chování domácností během uplynulého roku, registrujeme v červenci 1992 určitý pokles adaptability domácností (jak v produktivním, tak v postproduktivním věku). Nicméně se vyhranily profily strategií ofenzivních a defenzivních, které se odvíjejí od dimenze finanční - naturální, tržní - mimotržní a které mají úzkou vazbu na dlouhodobější časový horizont hospodaření domácnosti (vzestupná či sestupná, perspektivní či neperspektivní). Strategie se ovšem profilují daleko zřetelněji než jejich sociální nositelé. Jinými slovy, poměrně snadno lze vytvořit konzistentní obraz dlouhodobě perspektivní strategie ekonomického chování domácnosti, tvořený obsahem aktivit, jejich efekty, očekáváními apod., daleko obtížněji lze identifikovat příslušné segmenty populace, které tyto strategie uplatňují.

Strategie jsou diferencovány nikoli podle parametrů, charakterizujících domácnost, ale podle pozice v prostoru, vymezeném kategoriemi úspěchu a neúspěchu, vzestupu a sestupu (tabulka 7, 8). Na hodnocení vlastní situace se největší měrou přitom podílí vzdělání a majetková úroveň domácnosti, nikoli sociodemografické parametry domácnosti.

Mezi velmi účinné strategie, s nimiž se pojí zlepšení finanční situace domácnosti a předpokládaný i reálný růst životní úrovně, patří především ty, které v sobě mají zakomponován prvek tržního, racionálního chování. Nejedná se pouze o sféru soukromého podnikání jako základ této orientace, podobně se projevuje i aktivita v hlavním zaměstnání ve formální sféře ekonomiky, založená na výkonu, eventuálně pracovním postupu a odpovídajícímu růstu příjmů. Komplementem tohoto vzorce chování ve formální ekonomice je i projev racionálního vynakládání zdrojů práce v rámci domácnosti. Součástí této strategie je totiž odklon od

defenzivních, naturálních svépomocných aktivit a úsporného chování a naopak počínající substitute části domácí práce produkty a službami, získanými na trhu.

Tabulka 7. Vliv způsobu hospodaření s příjmem na řešení situace nouze (soubor osob v produktivním věku)

Strategie	hodnocení aktuální situace			obtížné hospodaření s příjmem řešení		
	hypotetická		skutečná 1992	hypotetická		skutečná 1992
	1991	1992		1991	1992	
Vyšší příjem ze zaměstnání	x	x	-0,09*	x	x	x
Druhé zaměstnání	x	x	-0,13**	x	x	0,11**
Soukromé podnikání	-0,19**	-0,25**	-0,20**	0,08*	0,11**	0,10*
Neformální práce	x	0,09*	x	x	x	x
Pomoc okolí	0,11**	0,25**		-0,22**	-0,21**	
Domácí práce	0,10*	0,16**	0,19**	x	x	-0,12**
Úsporné hospodaření	x	x	0,12**	x	x	x

Pramen: "Ekonomická očekávání a postoje" červen 1991, červenec 1992

Tabulka 8. Vliv vývoje finanční situace domácnosti na řešení situace nouze (soubor osob v produktivním věku)

Strategie	Je na tom Vaše domácnost finančně lépe než před rokem?		Ocitla se Vaše domácnost během posledního roku ve velmi obtížné finanční situaci?	
	řešení		řešení	
	hypotetická 1992	skutečná 1992	hypotetická 1992	skutečná 1992
Vyšší příjem ze zaměstnání	x	-0,09*	x	x
Druhé zaměstnání	x	-0,13**	-0,11**	x
Soukromé podnikání	-0,21**	-0,20**	x	x
Neformální práce	x	x	x	-0,10*
Pomoc okolí	0,18**		-0,28**	
Domácí práce	0,14**	0,19**	x	-0,12**
Úsporné hospodaření	x	0,12**	x	-0,08*

Pramen: "Ekonomická očekávání a postoje" červen 1991, červenec 1992

Na jedné straně se tak vytváří profil chování, v němž dominuje orientace na formální ekonomiku, hlavní zaměstnání (ať už v soukromém či dosud státním sektoru, jako zaměstnanec či samostatný podnikatel), na výkon, na druhé straně se posiluje orientace na osvědčené vzorce chování předchozího ekonomického

systému, na sféru neformální a domácí ekonomiky (vedlejší příjmy, úsporné chování a svépomocné aktivity domácnosti). Dosud převážně homogenní obraz portfolia domácností - maximálně využít všech dostupných zdrojů, které má domácnost k dispozici (formálních, neformálních i domácích), se postupně diferencuje, přičemž hlavním kritériem alokace zdrojů práce se stává princip efektivního využití a zhodnocení především těch zdrojů, které jsou založeny na lidském kapitálu členů domácnosti a přinášejí finanční a nikoli, jako tomu bylo dosud, převážně naturální efekty.

Při řešení obtížné finanční situace jsou zvýhodněny právě ty domácnosti, které mají z minulosti nashromážděny zdroje, jichž mohly využít při hledání cest, jak eliminovat dopad transformace na pokles životní úrovně. Nejde jen o finanční prostředky (bez ohledu na jejich původ, které tvoří často potřebný základ investice do soukromého podnikání), spolehlivé sociální kontakty na dodatečné zdroje příjmů (vedlejší pracovní úvazky, melouchy apod.), ale jedná se i o celkovou orientaci na autonomní, svépomocné aktivity při zajišťování chodu domácnosti (opravami a údržbou počínaje, produkcí zemědělskou či nezemědělskou konče). Potenciál, uložený v produktivních zdrojích domácnosti - zahrady a pozemky, vybavené dílny a co hlavně, léty pěstované a rozvíjené odborné znalosti, schopnosti a dovednosti v prakticky libovolných řemeslech, který dříve domácnostem sloužil k odstranění tržního deficitu požadovaného zboží a služeb, dnes pomáhá překonat důsledky ekonomické transformace. Zcela mimořádný význam mezi zdroji hraje lidský kapitál, kolem něhož se začíná vytvářet nový typ ekonomicky racionálního a tržně orientovaného ekonomického chování domácnosti.

ZUZANA MIKOVÁ pracovala jako odborná pracovníce v Sociologickém ústavu ČSAV, kde byla členkou skupiny pro ekonomickou sociologii, zabývala se především otázkami ekonomického chování domácnosti. Nyní působí jako odborný konzultant při zavádění programových systémů pro podporu rozhodování v oblasti managementu a řízení lidských zdrojů.

Literatura

- Becker, G. A. 1981. *Treatise on the Family*. London: Harvard University Press.
- Herpin, N. 1990. "La famille a l'épreuve du chômage". *Economie et Statistique* 235: 31-42.
- Miková, Z. 1991. "Domácnost, ekonomika a reforma". *Sociologický časopis* 27: 603-630.
- Pahl, R. E., C. Wallace 1985. "Household Work Strategies in Economic Recession." In *Beyond Employment*, ed by E. Mingione, N. Redclift. Oxford: B. Blackwell.
- Rose, R., C. Haerpfer 1992. *New Democracies between state and market*. Glasgow: Centre for the Study of Public Policy, University of Strathclyde.

Summary

The main topic of the presented text, *Changes in Czech Household Economic Behavior*, is observed according to recent surveys about the economic attitudes and opinions. Its purpose is to develop a former analysis of household's work strategies in a period of economic transition and to try to find and to explain basic features, consequences, trends and factors of the household's adaptability (i.e. life cycle stage, size of household, household resources from various point of view - economic capital, social and human capital, position in the labour market etc.).

Through the distinction of the different forms of allocated domestic sources of work, different patterns of household work strategies are defined and analyzed, i.e. regular job, second job, enterprising, household production, help from friends and restriction of the consumption.

The results of our analysis show that coping strategies are not only a problem of objective behavior under conditions of a hard budget constraint, but that each family is limited in the volume of its resources (i.e. different forms of economic, social and cultural capital).

However, after more than a year's experience with the transitional impact on each household, there is some shift to a better distinction between defensive and offensive patterns of domestic work strategies. Although a majority of Czech households are trying to cope with everyday economic troubles by using all forms of work, formalize informal, basic household economic strategies reveal themselves. Our findings support the assumption that despite the growth of defensively oriented strategies, we are able to identify a polarization between rationally motivated economic strategies with necessary market-household substitutions, and rational household economic behavior and traditional orientations outside the formal spheres of work. Performance-and-achievement-oriented strategies are very closed to long-termed perspectives. Perception, expectation, high level of skills, professional self-confidence, strong defensive informal orientations and household orientations go together with a pessimistic view for a household's future possibilities.

Několik poznámek k sociologii práva

JIŘÍ PŘIBÁŇ*

Právnická fakulta UK, Praha

Several notes on the sociology of law

Abstract: This article contains mainly the thoughts about the general sense of the sociology of law, especially in the specific conditions of today's Czechoslovakia. It attempts to bring topics which are typical for this branch of social science into public discussion again.

The author conceives the whole subject of the sociology of law as a space of autonomous complex sociological thinking and not just as a space of scientific methods which serve legal sciences and legal theories. The given information about the founders of the sociology of law (Ehrlich, Weber...), which is also included in the article, helps to keep such a perspective. The description of the sociology of law in Czechoslovakia covers all the most significant books, textbooks and essays written between 1929 and 1990.

Sociologický časopis, 1992, Vol. 28 (No. 6: 770-782)

I.

Základní snahou tohoto článku, jestliže by měla být shrnuta do jedné věty, je uvést znovu do širšího povědomí témata a problémy zahrnuté v oboru sociologie práva. Sociologie práva má svým způsobem zvláštní postavení, jelikož se od svého počátku dotazuje specifickým jazykem sociologie a pokouší se zavádět sociologický výklad těch fenoménů, které tradičně spadají do oblasti právní filozofie nebo právní dogmatiky. To vzbuzuje velmi často různé polemické diskuse o vymezení hranic mezi filozofií práva, sociologií práva a právní dogmatikou (nazývanou též právní teorií).¹ Často se klade zejména otázka, zda sociologie práva náleží více do oblasti právních věd nebo zda je vhodnější pojmut ji jako jednu ze zvláštních disciplín obecné sociologie. Důvodů pro ospravedlnění jednoho i druhého přístupu je mnoho, což vypovídá o jakési hraniční povaze předmětu sociologie práva. Ale zároveň se celý problém ukazuje v širších souvislostech jako zbytečný. Sociologické metody se totiž mohou jednak, a to zpravidla na úrovni empirického výzkumu, objevovat jako pouhé podpůrné metody pro rozpracování problémů právních věd. Právo lze však také uchopit fundamentálněji jako jeden z mnoha sociálních normativních systémů s jeho specifickým chováním a fungováním v rámci společnosti jako celku. Tento přístup v sobě obráží jeden základní protiklad, a to protiklad mezi právní normou a sociální skutečností, tedy protiklad mezi tím, co má být a co jest. Toto napětí umožňuje např. Rehbinderovi [1977] vymezit právě

*) Veškerou korespondenci posílejte na adresu: JUDr. Jiří Přibáň, Právnická fakulta UK, nám. Curieových 7, 110 00 Praha 1.

1) Kromě chápání pojmu teorie práva jako synonyma pro právní dogmatiku se objevuje i širší pojetí, které vystihuje např. níže uvedená citace z Ceplova referátu na liblickém semináři.

ony tak často diskutované a sporné hranice mezi jednotlivými vědeckými přístupy k právu. Zatímco filozofii práva přiřazuje jako předmět právo v jeho idealitě a právní dogmatice normativní povahu práva, sociologie práva je svou povahou věda o tom, jaké je právo ve skutečnosti, jaký je jeho život ve společnosti, tj. táže se po sociální fakticitě práva. V této souvislosti Rehbindler také hovoří o trojím rozměru práva - hodnotovém, normativním a sociálně zkušenostním [Rehbindler 1977: 9], ze kterého se ustavují jednotlivé vědy o právu. Oblast věd o právu je přitom nutné pojímat jako mnohem širší ve vztahu k právním vědám jako takovým.²

Z výše uvedeného vyplývá, že sociologie práva jako samostatný obor se konstituuje teprve v okamžiku komplexního sociologického chápání právní reality a je proto pravděpodobně vhodnější o ní hovořit jako o zvláštním oboru obecné sociologie. To však neznamená v žádném případě, že by se jednalo o obor se zvláštním konkretizovaným sociologickým přístupem. Jedná se mnohem více o obor, který zůstává v rámci nejobecnějšího sociologického dotazování, jež se však omezuje na určitou oblast sociální reality.

II.

Pokud se jedná o historické kořeny sociologie práva, snahu o vymezení určitých vazeb mezi právem a společností lze objevit již například v Aristotelově Etice Nikomachově [Aristotelés 1979] nebo v novověku u Montesquieua [1979]. Avšak jako samostatný vědní obor se rozvíjí až po ustanovení sociologie, přesněji s příchodem "druhé generace" sociologů jako byli Max Weber nebo Emile Durkheim.

Pro Webera je charakteristické, že zkoumání vzájemných vazeb práva a společnosti (příčemž zásadní důležitost má vazba práva a moderního hospodářského života) neomezuje pouze na oddíl pod názvem *Rechtssoziologie*, obsažený v díle *Wirtschaft und Gesellschaft* [Weber 1921]. Tyto vazby jsou jedním z hlavních zájmů i ostatních Weberových studií, o čemž například vypovídá jeho typologie panství. Kromě tématu specifické kvality jednotlivých typů práva v jejich souvztáznosti k legitimizaci typů panství se objevuje samostatné téma zvyšující se racionality práva a jeho odlišný charakter ve vztahu k sociální konvenci. Ve Weberově díle se v neposlední řadě objevuje analýza právního stavu jako zvláštní skupiny osob, jejíž výlučnost je dána činností těchto osob v sankčním aparátu společnosti. Především s Weberem je také spojována v sociologii práva myšlenka zavedení pořádku ve společnosti prostřednictvím nadindividuálního donucení, které je zajištěno hrozbou právní sankce. Hovoří se o přístupu k právu z hlediska *teorie donucení*, jejímž jiným představitelem byl například T. Geiger [1964]. Proti této teorii stojí tzv. *teorie uznání*, která je spojována s jiným významným mužem, s nímž je spjata konstituování sociologie práva jako vědního oboru - s Eugenem Ehrlichem.

²) Do oblasti právních věd jsou zpravidla řazeny vědy zabývající se právem pouze v jeho specifickém normativním charakteru, zatímco vědy o právu kromě právních věd zahrnují i obory, které se nemusí zabývat právní normativou (např. filozofie práva, právní historie, kybernetika atd.). K tomu např. [Lloyd 1985].

Ehrlich bývá někdy označován přímo jako zakladatel oboru, což souvisí především s jeho dílem *Grundlegung der Soziologie des Rechts* [Ehrlich 1913]. Stejně jako Weber vystudoval právo, ale na rozdíl od něho zůstalo pro Ehrliche vždy ústředním zájmem vlastní vědecké činnosti. Mohlo by se tudíž zdát, že jeho sociologie práva je zamýšlena především jako pomocná věda právní. Opak je pravdou. Ehrlich tematizuje protiklad, který existuje mezi právem tak, jak ho znají zákony a jiná právní nařízení na straně jedné, a mezi skutečným právem tak, jak je vnímáno a uznáváno v reálném sociálním životě. Důležitým výchozím principem mu je tedy napětí mezi normou a její aplikací, ze kterého je potom konstruován pojem tzv. *živého práva* (*lebendes Recht*) - svou podstatou ústřední pojem Ehrlichovy sociologie práva. Označuje především způsob, jakým je určitá právní norma akceptována v sociální realitě, a také, je-li akceptována vůbec. Pojem živé právo se stává v mnohém signifikantní i pro Ehrlichovy pokračovatele [Lloyd 1985]. Právo podle Ehrliche tedy není nadindividuálním donucovacím řádem. Jedná se naopak o ty normy, které jsou kromě předpokladu ustavení a sankcionování orgány státu zároveň a především pochopeny a přijímány samotnou společností v jejím každodenním životě. Nemá smysl hovořit o právu tehdy, jestliže se jedná pouze o souhrn norem a příkazů, které nenalézají žádnou odpověď ve společnosti samotné. V tom spočívá ona tzv. teorie uznání, která je ve své době zároveň reakcí na učení analytické a pojmové jurisprudence. Ehrlich se snaží dokonce vytvořit ze sociologie práva jakési "jádro" právní vědy. Množství empirických analýz, úsilí o zkvalitnění právní praxe a obsáhlé teoretické dílo jsou jeho největším přínosem k oboru.

Pro sociologii práva má také mimořádný význam to pojetí práva, jak ho zabudoval do rámce své obecné sociologie *E. Durkheim*. Právo označuje za jeden z typických sociálních faktů, za zjevný znak sociální solidarity, a to v moderní společnosti velmi důležitý [Durkheim 1977]. Podle dělení solidarity na mechanickou a organickou rozlišuje Durkheim v zásadě i dva typy práva - represivní a restitutivní. Právo je pro něho dokonce prostředkem sociologických zkoumání, protože například na povaze trestního práva dokumentuje mechanický či organický druh solidarity. Právo je podle Durkheima důležitým integrujícím činitelem ve společnosti. Integrace ve společnosti represivního práva je mnohem jednodušší a nestrukturovaná, zatímco proces integrace prostřednictvím restitutivního práva s jeho důrazem na individualitu člověka a koordinování jednotlivých autonomních jednání ve společnosti je mnohem složitější a strukturovanější (nehledě na omezenější možnosti přímé sankce a fyzického donucení). V této souvislosti je také důležité, jakým způsobem Durkheim nahlíží smlouvu coby institut moderního práva v každodenním životě moderní společnosti (tedy společnosti s organickou solidaritou a restitutivní povahou práva). V rámci sociologie práva se totiž objevuje jako jedno z podstatných témat také téma vztahu smluvních a statusových teorií tak, jak tento problém otevřel v polovině 19. století zejména *H. Maine* [Maine 1861] (třebaže toto pojmové dělení není přesné vzhledem k teoriím, které vznikly později jako reakce na krizi tradičního liberalistického myšlení, např. v díle *Mannheima* [1941]). Durkheim kritizuje tradiční liberalistické pojetí smlouvy jako vztahu založeného vůlí a zájmy

vzájemných partnerů. Podle něho jsou zájmy a vůle individuí nestabilní a nemohou proto konstituovat nějaký právní řád. Naopak sociální organizace připravuje ve staletí trvajícím vývojovém procesu formy, jež umožňují stabilizaci a zajištění jednotlivě uzavíraných smluv, resp. práv a povinností z nich vyplývajících. Takovým vnějším normativním a ohraničujícím činitelem je v tomto případě smluvní právo tak, jak je formulováno a zajišťováno v zákonech moderní společnosti. Tomu odpovídá Durkheimova teze, že "ve smlouvě není vše smluvní" [Durkheim 1977: 251].

Poměrně odlišně je sociologický přístup vůči právním fenoménům formulován v americké právní vědě. I ona je v prvních desetiletích tohoto století silně ovlivněna rozvojem sociologie, ale vzhledem k situaci v americké sociologii se jedná především o empirické metody a techniky. O jejich proniknutí i do oblasti zkoumání práva se zasloužil především *Roscoe Pound*, který ustavil tzv. *sociologickou jurisprudenci* [Pound 1954], jež se zaměřuje na zkoumání efektivity práva, na analýzy soudcovské činnosti atd. Pound se toto navíc snaží udržet v hegelovské tradici filozofie práva a také on proti formálnímu právu v knihách (law in books) staví reálné a obsahuplné živé právo (living law), které má charakter působícího práva (law in action). Sociologickou analýzou tohoto živého práva lze určit žádoucí změny v právním systému [Pound 1985]. Takový přístup má potom výrazně instrumentální povahu, což však odpovídá tehdejší celkové situaci v americké sociologii. Sociologická jurisprudence, stejně jako jí příbuzná realistická právní škola reprezentovaná např. K. Llewellynem, však patří spíše do rámce obecné právní dogmatiky a filozofie. Nejedná se o svěbytný prostor sociologie práva, jak je zformulován například v dílech Weberových nebo Ehrlichových.

III.

A jaká byla situace v předválečném Československu? Důležité bylo rozpracování sociologickoprávních témat v pokusu Chalupného vyložit sociologii vyčerpávajícím způsobem jako vědní obor. *E. Chalupný* vydal v roce 1929 jako první svazek Speciální řady své Sociologie dílo, které nese název *Sociologie a filosofie práva a mravnosti* [Chalupný 1929]. Vycházel v něm do značné míry z vlastní advokátské praxe, kterou provozoval vedle vědecké a učitelské činnosti v Praze a Brně, takže se v díle objevuje mnoho popisů konkrétních právních případů. Sociologické zkoumání práva zde zahrnuje zkoumání právních jevů, ze kterých se potom "snažíme zjistit a vyjádřit zvláště jeho (tj. práva - pozn. aut.) podstatu, jeho poměr k ostatním složkám kultury, jeho vznik a vývoj, účel a význam, jakož i hlavní jeho druhy a formy, jichž za rozličných dob a stupňů vývoje u rozličných národů nabylo" [Chalupný 1929: 12]. Autor zároveň zahrnuje do svého výkladu o předmětu sociologie práva i kritiku filozofie práva jako nevědecky, metafyzicky a mysticky založeného oboru, který nemá se skutečným vědeckým myšlením nic společného. Tak se zde přikládá sociologii práva úloha pozitivní a tedy vlastně jediné ospravedlnitelné vědy o právu, která je schopna nalézt pravdu a objektivní platnost obsaženou v právních jevech. Objevuje se zde tak opět ona řevnivost a až jakási žárlivost mezi filozofy, sociology a teoretiky práva, s jakou se snaží zpochybnit

vzájemně svá nazírání problematiky práva. U Chalupného je navíc tento přístup vsazen do širšího rámce víry v pozitivní vědu jako činitele sociálního a obecně lidského pokroku, který v sobě obsahuje předpoklad komplexního duchovního rozvoje člověka.

Pro Chalupného sociologii práva jako vědu konkrétních fakt právních je ústředním pojmem život, a to chápáný jako oblast nepopíratelných fakt, majících praktický sociální význam. Tento pojem umožňuje rozvinout základní tezi o právu jako o jednom z jevů života určité kultury či civilizace, který se vyskytuje vedle mnoha jevů ostatních. Právní jevy jsou nejčastěji popisovány společně s jevy hospodářskými a mravnostními. Avšak nelze je jeden na druhý redukovat nebo vykládat pojmy či metodami, které jsou typické pro každý z těchto jevů v jejich vzájemné odlišnosti. Právo a mravnost jsou tedy vůči sobě zcela autonomní, třebaže se navzájem v mnoha oblastech prostupují. Chalupný kritizuje podle něho tradiční omyl filozofie práva, kde se právo vykládá z mravnosti či naopak, a staví se za Solovjovův požadavek "najíti v právu živel, který vůbec není spojen s mravností, který je docela prost ethického významu" [Chalupný 1929: 102]. Právo je potom charakterizováno především jako oblast generalizace, schematizace a formalizující objektivace, zatímco mravnosti je přisuzována především oblast lidského nitra, a to převážně svědomí. Potom také "právní spravedlnost je formální, ne reální ani ideální" [Chalupný 1929: 106-107], což opět znamená především posun od čisté právní logiky a pojmů směrem ke snaze objasnit právo v mnohosti vazeb vůči složité sociální realitě. Chalupný tak vymezuje právo v jeho jedinečnosti a zároveň ho relativizuje jako pouze jedno z mnoha "děl lidských". To podle autora znemožňuje pojednávat o něm idealizujícími a absolutizujícími pojmy právní filozofie a dogmatiky.

Chalupný redukuje ve své studii právo na problém pouze sociologie a místy se dopouští násilné záměny pojmů právní vědy. Avšak přesto i dnes zůstává platné jeho vymezení práva jako oblasti sociálního života s vlastními zákonitostmi, která ostatní oblasti tohoto života ovlivňuje, prostupuje jimi a stejně tak je ovlivňována a prostupována svým okolím.

Vedle Chalupného knihy se objevuje ještě v roce 1934 krátká studie *O. Koblížka Sociologie a právo* [Koblížek 1934], a to jako zvláštní tisk Sborníku věd právních a státních. Jsou v ní shrnuty nejzákladnější myšlenky o sociologii práva jako empirické vědě, což je doprovázeno kritikou především Weyrovy normativní teorie. Zajímavá je také zmínka o uppsalské škole a teze, že "každý dobrý právník jest i sociologem" [Koblížek 1934: 17], což odpovídá snaze aktuálně formulovat právo v neustále se dynamizujícím sociálním prostředí.

Svým způsobem podnětné jsou i studie *prof. E. Svobody*, jenž se sice věnoval občanskému právu, ale pro kterého tážení se po pozadí občanskoprávních institutů zároveň znamenalo nutnost ptát se po etických předpokladech a sociálním vlivu na tyto instituty. Lze zde jmenovat například jeho *Myšlenky o právu, etice a náboženství*, vydané v roce 1920.

Mezi sociologickoprávní studie by s jistou distancí mohlo být řazeno i dílo *Sociální funkce práva* od *F. Krause* [Kraus 1934], a to s podtitulem "Socialistický

rozbor". Tato marxistická publikace vychází z teze, že socialistické nazírání světa a společnosti v Marxově a později Leninově pojetí je jediné správné a vědecké. Právu nepřisuzuje v souladu s Marxovým názorem žádné autonomní místo v životě společnosti. Je pouze jednou z forem realizace objektivních zákonů vývoje společnosti, čemuž musí odpovídat obsahy všech právních norem této společnosti. Při této myšlence vychází autor z díla K. Rennera [1969], který poukazoval na protiklad stálosti formy právních institutů a proměnlivosti jejich sociálních a hospodářských obsahů.

Svůj důležitý význam pro pochopení sociologie práva v meziválečném Československu má i Bláhova *Sociologie* [1968]. Tento pokus o systematické uspořádání sociologie zahrnuje i samostatnou kapitolu věnovanou sociologii práva. Dílo je správnější řadit mezi studie předválečné, třebaže autorův úvod je datován rokem 1958. Rozhodujícím důvodem jsou však problémy, které odpovídají stavu sociologie práva ve třicátých letech, a dále základní literatura, z níž Bláha čerpal a která je datována vznikem pouze do roku 1939.

V úvodu kapitoly věnované sociologii práva Bláha výslovně odkazuje na již zmiňovanou studii svého generačního a univerzitního kolegy Chalupného, se kterým ho spojovalo i ovlivnění dílem E. Durkheima. Bláha přebírá od Chalupného rozlišování mezi morálkou a právem jako mezi vnitřní a individualizovanou regulací na straně jedné a vnější, kolektivně formovanou regulací na straně druhé [Bláha 1968: 248-249]. Shodné je také chápání sociologie práva jako rozhodujícího dynamického momentu ve vývoji právní vědy, což je důsledkem vymezení předmětu sociologie práva, spočívajícího v právní zkušenosti a právní skutečnosti jako specifických zkušeností a skutečností sociálních. Bláhova úvaha si však i při stručnosti uchovává mnohem komplexnější pohled a informativnější ráz než studie Chalupného. Právo chápe ve shodě s Timasheffem především jako důležitou sociální sílu, jež pomocí legální sankce umožňuje spolukonstituovat sociální řád a jež představuje etickoimperativní koordinaci lidského chování. To znamená, že právo je vlastně "kombinací skupinového přesvědčení s aktivitou centralizované moci, jež tyto vzorce lidského chování zajišťuje" [Bláha 1968: 247-248]. Specifičnost práva ve společnosti je spojována především s tradicí, autoritou a stabilizačně-formalizujícím působením vůči sociálnímu okolí. Bláhu zajímá vztah práva k jiným oblastem kultury, sociální funkce práva, determinující vlivy sociálního prostředí a také vazba mezi mocí, právem a morálkou. Podle něho je "právo zaměřeno na regulaci mezilidských vztahů, moc mu k tomu propůjčuje nezbytnou autoritu. Morálka zajišťuje, aby uplatňování moci skrze právo - poněvadž právo představuje podle Jellinka aj. minimum toho, co je požadováno kodexem mravním, dalo se v duchu toho minima, v duchu sociální spravedlnosti" [Bláha 1968: 253]. Z toho vyplývá celková snaha nalézt jedinečnost práva jako sociálního řádu právě v jeho mezním postavení vůči: a) politické moci; b) morálce jako vysoce dynamickému sociálnímu řádu. Právo potom nelze redukovat ani na legální sankce, ani na jeden z mnoha systémů sociálních zvyků. Pokud se jedná o funkce práva, vedle regulační a ochranné funkce je zmiňována i dynamická povaha práva v jeho funkci podněcovací a podpůrné. Tu Bláha spojuje s Wardovou koncepcí *atraktivního zákonodárství* [Bláha 1968: 252]. Velmi důležitými informacemi v Bláhově studii

jsou především ty, které postihují genezi sociologie práva, a dále bibliografie. Zde se vedle slavných jmen Petrazzyckého a Rosse objevují i jména a studie autorů dobových či těch, kteří se sociologickoprávními tématy zabývali pouze okrajově. Zajímavé také je, že Bláha vnímá založení revue *Archives de philosophie de droit et de sociologie juridique* (1931) a *Mezinárodního institutu pro filozofii a sociologii práva* (1933) jako důkaz toho, že se jedná o vědu již plně ustavenou, která poskytuje empirický materiál o právu a která v mnohém nahrazuje spekulativní normativní právní teorie.

IV.

Jak známo, po druhé světové válce nastává v našich zemích zcela odlišná duchovní situace, která je v oblasti práva dovršena československou ústavou z roku 1948 a následující tzv. právníckou dvouletkou. Od té doby je zcela přehlížena autonomie právního systému a právo se v teorii i každodenním životě tematizuje jako pouhý nástroj zavádění sociálního pokroku, a to navíc téměř výlučně ve své represivní funkci. S násilným prosazením marxistického přístupu do právních věd se právo začíná interpretovat ze svých nejširších sociálních souvislostí, avšak pouze podle jednotného ideologického vzorce, který slouží každodenním mocenským záměrům. O jakýchkoli sociologickoprávních studiích v této době konstituování "nového řádu" myšlení a společnosti tak může být těžko řeč, což odpovídá i tehdejší kritice sociologie.

Situace se začala pozvolna měnit na přelomu padesátých a šedesátých let. Objevila se například *Současná empirická sociologie* [Klofáč, Tlustý 1959] a některé další sociologické publikace, které ovlivnily i dosavadní teoretickoprávní názory. Stejně důležitý vliv měly sociologickoprávní studie především polských autorů, které se v té době objevily a které byly brzy také přeloženy do češtiny. Mezi nimi nejvýznamnější byla díla polského sociologa práva A. Podgóreckého [1966].

V Československu se sociologií práva v první polovině šedesátých let zabýval především F. Šamalík, který v roce 1963 publikoval první zásadnější studii v časopise *Právník* [Šamalík 1963], o rok později vydal skriptu *Úvod do sociologie práva a politiky* [Šamalík 1964] a o další rok později knihu *Právo a společnost* [Šamalík 1965]. Skriptum vychází z vymezení regulativní a kontrolní funkce práva ve společnosti vedle jeho funkce poskytování jistoty v životě obyvatel. Právo je vztahováno především vůči kategoriím právního vědomí a veřejného mínění. Důraz na řešení sociálních konfliktů pomocí práva se přitom kryje s instrumentálním chápáním práva. Sociologickoprávní pohled se v těchto skriptech tedy zaměřuje na popsání té vazby práva a společnosti, ve které právo vystupuje ve své "mocnosti", tj. je především spojováno s politickou mocí. Ve své době však i takové pojetí práva umožnilo kritiku rigidní normativní teorie Vyšinského. Politická moc musela totiž napříště sociální realitu nejen proměňovat, ale také reflektovat.

Pokud se jedná o Šamalíkovu knihu *Právo a společnost*, charakteristické je pro ni uchopení celé problematiky ze širších filozofickoprávních a teoretickoprávních souvislostí. Proto lze stěží hovořit o sociologickoprávní studii, ale lépe je knihu chápat jako pokus oživit obecnou teorii práva prostřednictvím jistých sociologizujících pohledů. Tento přístup, ospravedlňovaný především díky

Stučky a Pašukanise, je ostatně typický pro většinu úvah o sociologii práva, kterých se ve druhé polovině šedesátých let objevilo v odborných i populárních časopisech poměrně hojné množství. Tyto úvahy jsou kromě F. Šamalíka spojovány hlavně se jmény V. Cepla, P. Pitharta, Z. Kryštůfka a částečně i P. Dojčáka. Pro sociologii práva jako jednu ze součástí obecné právní teorie měl mimořádnou důležitost seminář, který se konal v Liblicích na sklonku roku 1966 [Sborník 1967]. Tehdy zastávané stanovisko k sociologii práva lze dokumentovat například na Ceplově referátu, kde se praví: "...sociologie práva je onou součástí teorie práva, chápáné v nejširším smyslu, která se zabývá zkoumáním vztahů mezi právem pozitivním a činiteli mimoprávními. Jinými slovy, takto pojatá (sociologicky) teorie práva se skládá ze dvou částí: z teorie práva v užším smyslu (to jest právní dogmatiky) a sociologie práva" [Sborník 1967: 4-6]. Pithartův příspěvek vytvářel prostor pro empirickou sociologii práva. Ta se však nestačila rozvinout. Empirickými studiemi, které měly nějaký vztah k problematice práva, se tehdy pouze částečně zabýval Výzkumný ústav kriminologický.

V období mezi rokem 1969 a rokem 1989 se opět podstatně změnila situace. Většina z těch, kteří na pražské právnické fakultě v šedesátých letech zastávali sociologizující pojetí práva, byla nucena odejít z vědeckého života. Sociologie práva jako studijní předmět se nadále vyučovala na bratislavské a brněnské právnické fakultě, avšak byla pojmána spíše jako součást obecné sociologie, a to nikoli ve smyslu vymezení oboru jako takového, nýbrž pouze ve smyslu systému výuky. Na pražské právnické fakultě se vyučoval nadále pouze kurs obecné sociologie. O strnulosti a úpadku oboru v té době nejlépe vypovídají *Dojčákova* skripta *Sociológia práva* [Dojčák 1977], která se až podezřele shodují s o třináct let staršími skripty Šamalíkovými. Kromě toho vyšla pouze jedna další domácí skripta, a to až v roce 1990 *Sociologie práva* [Hung, Dobrovičová 1990]. Samotnému oboru sociologie práva je v této nedávné publikaci věnována přibližně třetina obsahu, zatímco zbylá část spadá do oblasti obecné sociologie. Uchopení práva se zde omezuje na témata komunikace o právních normách a právních informacích, na některé sociálně psychologické aspekty a na efektivitu práva. I zde je právní systém nahlížen především jako diference mezi světem mocných (zadávají právní normu) a světem podřízených (interpretují a přijímají právní normu).

Ukazuje se, že v posledních dvou desetiletích se nepodařilo udržet obor sociologie práva ani v jeho úzkém vymezení coby komplexní součásti obecné teorie práva. Svědčí o tom i články publikované v právnických časopisech v této době. Tematicky se většinou omezovaly na efektivnost práva ve společnosti [Cepl 1973; Hajn 1978, 1979]. Vedle toho je vhodné zmínit i studii F. Nováka *Hodnota a právo* [Novák 1984], kde je velmi kvalitně analyzováno jako systém norem a vzorců chování a jako sociální hodnota. Některé zajímavé práce se objevily ve sborníku *Stát a právo 27*, věnované možnostem interpretování práva. Na závěr tohoto výčtu je snad možné ještě zmínit dvě nedávné studie. *Blahožova* úvaha naznačuje obecně některé možnosti sociologické analýzy podmínek právního státu [Blahož 1990]. Systémovou povahou práva se zabývá článek J. Prusáka [1990].

Pokud se jedná o rozsáhlejší publikace, je vhodné zmínit Prusákovu knihu *Právo v společnosti* [Prusák 1980] a dále Hajnovu knihu *Efektivnost hospodářského*

práva [Hajn 1980], ve které se uplatňuje pro autora typické sociologizující vidění problémů jeho právního oboru. Již po velmi specifických problémech se dotazují slovenské publikace *Šport a právo* [Prusák 1984] a *Moderná medicína a právo* [Drgonec, Holländer 1982].

V.

Situace, ve které se dnes sociologie práva u nás nalézá, vyžaduje především znovu formulovat nejobecnější témata oboru. Rámec analýzy práva musí spadat do širšího rámce analýzy moderní společnosti.

Rozhodující je vůbec samotná tematizace právního systému jako systému sociálního. V těchto souvislostech je důležité vymezení právního systému takovým způsobem, jak se například objevuje u N. Luhmanna [1981] nebo u L. Friedmana [1975]. Podle nich právní systém určité společnosti sestává ze všech sociálních komunikací, které jsou formulovány vzhledem k právu. Právní systém se potom stává mnohem širším pojmem než jak je používán v obvyklém smyslu. Nezahrnuje pouze svět právem ustavených a právo formulujících institucí a organizací. Spadá do něj zároveň také komunikace v rámci každodenního života, která se jakýmkoli způsobem dotýká práva (např. ve formě přijetí či odmítnutí konkrétní právní normy, jež aktuálně intervenuje do života jednotlivce či skupiny). Právní systém také nelze redukovat na pouhý život právních organizací, vymezený právní normou. Pro existenci a fungování právního systému je nutné, aby otázky práva byly nějak vůbec reflektovány v každodenní sociální realitě v nejširším smyslu. Teprve z těchto, vzhledem k právní normě nestrukturovaných a neformalizovaných oblastí sociální reality se vlastně tematizuje to, co bychom mohli nazvat životem práva či v užším smyslu životem právního systému. Jedná se o oblasti, které stojí do značné míry mimo ty oblasti sociální reality, které jsou reprezentovány v právním systému politickou mocí a pozitivním právem.

S takovým vymezením právního systému velmi úzce souvisí další téma, a to funkcionální závislost mezi právem jako určitým komplexem vzorců sociálního chování a mimoprávními sociálními realitami (např. ekonomikou, politikou, vzděláním atd.) [Lempert, Sanders 1986]. Zájmem sociologie práva je vymezit ty sociální faktory, které mají nějaký vliv na konkrétní právní řád v jeho stabilitě i proměnlivosti. Protože se pochopitelně jedná o vztah vzájemného ovlivňování a působení, neméně důležité je vymezení toho, jak právo penetruje do sociálního života a jaké jsou jeho rozhodující funkce v obecném sociálním systému.

Postupným vymezováním a vyčleňováním funkcí práva se objevuje a stále více zdůrazňuje téma práva a právního systému jako jedné z rozhodujících podmínek integrity sociálního jednání a sociálního systému moderní společnosti vůbec [Rehbinder 1977]. Tuto společnost charakterizuje mimo jiné rozpad jednotného kulturně normativního systému a zvyšující se mnohost parciálních normativních řádů. Právo nakonec zůstává jediným normativním systémem, na jehož úrovni je možné tuto společnost plně integrovat. Napříště se právo projevuje především jako výraz pragmaticko-účelového jednání a stále více se v něm formuluje racionální životní orientace, která umožňuje ono weberovské "odčarování světa".

Racionalita a pragmatičnost právního systému moderní společnosti, jež stojí v protikladu k právu v tradičních, ale částečně i v totalitních společnostech, s sebou přináší další důležitý moment. Je to ustavení moderního práva jako systému pozitivního práva, který má své vlastní zákonitosti vývoje, njak nedeterminované ze sociálního okolí [Luhmann 1983]. Proto se někdy hovoří o vývoji moderního právního systému jako o samopohybu. Otázka po vývoji a změně právního systému je potom vždy kladena jako otázka po konkrétních proměnách pozitivního práva, tj. proměnách právních norem formalizovaných a stvrzených textem, zajištěných státní mocí a fungujících v každodenním sociálním životě.

Dalším důležitým tématem je sociální analýza organizací právního systému, která spočívá především v analýze struktur organizací a v jejich vnitřním a vnějším fungování, které je vždy vymezené: a) dvojicí chování podle práva - proti právu; b) dvojicí právní chování - mimoprávní chování [Luhmann 1981]. Pokud se jedná o struktury právních organizací, užším tématem je byrokratická povaha těchto organizací moderního právního systému. S tím souvisí potom i zcela specifické problémy sociologie práva jako například, zda neosobní byrokratický postup, založený v normě pozitivního práva, může vést k legitimování brutality a osobních či skupinových zájmů úředníka atd. [Sack, König 1968].

Velmi důležitá a pro sociologii práva neopomenutelná je nutnost zkoumat vazbu mezi právním systémem a politickým panstvím určité společnosti. Právní normy musí totiž být nějakým způsobem zajištěny a v poslední instanci vynutitelné státní mocí. Z druhé strany je však nutné sociologicky analyzovat ty mechanismy, jejichž důsledkem je, že přes rozhodovací disponovatelnost politické moci nad systémem pozitivního práva je tento systém zároveň ohraničením moci a uvádí ji do sociálně stabilního fungování dnešní společnosti [Luhmann 1981]. S tím souvisí i odmítnutí teorií přirozeného práva jako morálně filozofického přístupu, který nemá s faktickým právním systémem nic společného. To však neznamená, že by se sociologie práva nezabývala právní dogmatikou nebo právní filozofií. Sociologii práva zajímá, jaké reálné sociální faktory stojí v pozadí toho, že v rámci určitého typu společnosti jsou jisté struktury sociálních vztahů považovány jednak za právo a jednak jako odpovídající představám o spravedlnosti [Honigsheim 1924]. Jak je možné, že představy o spravedlnosti se liší podle typů společností? Otázka po jakékoli právní teorii má potom z hlediska sociologie práva vždy povahu otázky po strukturách sociálního porozumění a vědění.

Aby byl výklad základních témat úplný, je nutné zmínit samozřejmě úlohu práva při řešení sociálních konfliktů, s čímž úzce souvisí analýza mechanismů transformace sociálních konfliktů v konflikty právní [Aubert 1989], analýze efektivity práva a právní politiky jako specifické formy vedení společností.

Výše popsaná obecná témata sociologie práva pochopitelně nepředstavují nějaký taxativní výčet nebo snahu přesně vymezit a kodifikovat předmět daného oboru. Naopak se zde ukazují mnohé shodné plochy s jinými obory sociologie či právní dogmatiky a filozofie. Avšak rozhodující vždy zůstává pohled na právo jako na jeden z mnoha projevů faktického sociálního života. Sociologii práva také nelze redukovat na čistě empirický obor. Musí zahrnovat i nutná teoretická východiska sociologických analýz právních fenoménů. Jsou v něm také velmi často

reflektovány problémy, které souvisejí spíše s teorií společnosti jako interpretací sociální reality v její úplnosti [König 1958: 10]. To ostatně vyplývá z významu práva pro existenci a fungování současné společnosti. Avšak nejdůležitějším úkolem sociologie práva v dnešním Československu není konstruování teorií společnosti z hlediska právního systému, nýbrž vytvoření sociologickoprávní teorie, která by postihovala konkrétní sociální problémy a která by vytvořila teoretický rámec empirickým výzkumům.

JIRÍ PŘIBÁŇ absolvoval právnickou fakultu UK v roce 1989 a od roku 1990 působí na katedře filosofie a sociologie této fakulty jako odborný asistent v oborech sociologie a sociologie práva. Zabývá se především problematikou formování moderních teorií společenské smlouvy, vztahem mezi právem a sociální mocí, otázkou legitimity pozitivního práva a byrokratizací právního systému. Doposud publikoval časopisecky, a to články týkající se vzájemných vazeb ideologie a sociálního života. Podílel se jako spoluautor na publikaci *Texty k sociologii práva* (Praha: Věšhrd 1991).

Literatura

- Aristotelés 1979. *Etika Nikomachova*. Bratislava: Pravda.
- Aubert, V. 1989. *Continuity and Development in Law and Society*. Oslo: Norwegian University Press.
- Bláha, I. A. 1968. *Sociologie*. Praha: Academia.
- Blahož, J. 1990. "Právní stát a právně-sociologický výzkum." *Právník* 129: 882-894.
- Cepl, V. 1973. "K pojmu efektivnosti právních norem." *Právník* 112: 892-900.
- Dojčák, P. 1977. *Sociológia práva*. Bratislava: Obzor.
- Drgonec, J., P. Holländer 1982. *Moderná medicína a právo*. Bratislava: Obzor.
- Durkheim, E. 1977. *Über die Teilung der sozialen Arbeit*. Neuwied: Luchterhand.
- Ehrlich, E. 1913. *Grundlegung der Soziologie des Rechts*. München/Leipzig: Duncker/Humblot.
- Friedman, L. M. 1975. *The Legal System: A Social Science Perspective*. New York: Russell Sage Foundation.
- Geiger, T. 1964. *Vorstudien zu einer Soziologie des Rechts*. Neuwied: Luchterhand.
- Hajn, P. 1978. "Efektivnost práva - pojmový aparát," *Právník* 117: 613-629.
- Hajn, P. 1979. "Efektivnost hospodářského práva a její kritéria." *Právník* 118: 365-379.
- Hajn, P. 1980. *Efektivnost hospodářského práva*. Brno: Spisy PF UJEP, sv. 26.
- Honigsheim, P. 1924. "Soziologie der Jurisprudenz." In *Versuche zu einer Soziologie des Wissens*, hrsg. von M. Scheler. München/Leipzig: Duncker/Humblot.
- Hungr, P., J. Dobrovičová 1990. *Sociologie práva*. Brno: Právnická fakulta Masarykovy univerzity.
- Chalupný, E. 1929. *Sociologie a filosofie práva a mravnosti*. Praha: Bursík.
- Klofáč, J., V. Tlustý 1959. *Současná empirická sociologie*. Praha: Orbis.
- Kobližek, O. 1934. *Sociologie a právo*. Praha: zvl. tisk Sborníku věd právních a státních XXXIV.
- König, R. (hrsg.) 1958. *Soziologie*. Frankfurt: Fischer Verlag.
- Kraus, F. 1934. *Sociální funkce práva*. Praha.

- Lempert, R., J. Sanders 1986. *An Invitation to Law and Social Science*. London: Longman.
- Lloyd of Hampstead, Lord, M. Freeman (eds.) 1985. *Lloyd's Introduction to Jurisprudence*. London: Stevens.
- Luhmann, N. 1981. *Ausdifferenzierung des Rechts*. Frankfurt: Suhrkamp.
- Luhmann, N. 1983. *Rechtssoziologie*. Opladen: Westdeutscher Verlag.
- Maine, H. 1861. *The Ancient Law*. London: J. Murray.
- Mannheim, K. 1941. *Man and Society In the Age of Reconstruction*. New York: Harcourt, Brace and Co.
- Montesquieu, Ch. 1989. *Duch zákonov*. Bratislava: Tatran.
- Novák, F. 1984. "Hodnota a právo." *Právník* 123, č. 2.
- Podgórecki, A. 1966. *Sociologie práva*. Praha: Svoboda.
- Pound, R. 1954. *Introduction to the Philosophy of Law*. New Haven, CT: Yale University Press.
- Pound, R. 1985. "Social Control Through Law." In *Lloyd's Introduction to Jurisprudence 1985*, ed. by Lord Lloyd of Hampstead, M. Freeman. London: Stevens.
- Prusák, J. 1980. *Právo v spoločnosti*. Bratislava: Obzor.
- Prusák, J. 1984. *Šport a právo*. Bratislava: Šport.
- Prusák, J. 1990. "Systémovosť práva, právny systém a systém práva." *Právny obzor* 73: 369-382.
- Rehbinder, M. 1977. *Rechtsoziologie*. Berlin: Walter de Gruyter.
- Renner, K. 1969. "The Development of capitalist property and the legal institutions complementary to the property norm." In *Sociology of Law*, ed. by V. Aubert. London: Penguin.
- Sack, F., R. König (hrsg.) 1968. *Kriminalsoziologie*. Frankfurt: Akademische Verlag.
- Sborník materiálů z celostátního semináře "Sociologie práva"* 1967. Studijní materiály. Praha: Společnost pro šíření politických a vědeckých znalostí.
- Stát a právo* 27. 1989. Praha: Academia.
- Svoboda, E. 1920. *Myšlenky o právu, etice a náboženství*. Praha: Melantrich.
- Šamalík, F. 1963. "Význam sociologie pro vědu o státu a právu." *Právník* 102, č. 5.
- Šamalík, F. 1964. *Úvod do sociologie práva a politiky*. Praha: SPN.
- Šamalík, F. 1965. *Právo a společnost*. Praha: Academia.
- Weber, M. 1921. *Wirtschaft und Gesellschaft*. Tübingen: J. C. B. Mohr.

Summary

The position of the sociology of law is unusual and it is fully expressed in the following question: is it one of the branches of legal science or is it a special discipline of general sociology? The opposition between legal norms and social reality (the opposition Sollen - Sein) allows to define the focus of the sociology of law. As an independent branch of social science, it is constituted at the moment when legal reality begins to be complexly described by the language of general sociology. It is not possible until sociology is established as an independent science. The foundations of the sociology of law are found in the works of E. Ehrlich, M. Weber, as well as partly in the works of E. Durkheim and with some reservations in the works of R. Pound.

In Czechoslovakia before The Second World War the sociology of law was mainly connected with the book *Sociologie a filosofie práva a mravnosti* by E. Chalupný. Besides the well known conflict among the philosophy of law, theory of law and sociology of law (the

author naturally gives the highest value to the sociology of law because it is a positive science), there also appears in this book the important distinctions of law and morals. Law is considered to be an autonomous part of society - a part of generalizations, schemes and formalizing objectifications. Beside Chalupný's book, only several shorter works had been written. The chapter about the sociology of law in the book *Sociologie*, by Bláha, has a great informative value and should also be considered as a pre-war study.

After 1948, there developed a hard situation which did not change until the early sixties. First, socio-legal studies which appeared at that time had been intended as a critique of Vyshinski's theory of law and they had been formulated from the position of the general theory of law, not from the position of autonomous sociological studies. The main representative of such study was F. Šamalík. From 1969 - 1989, even such a narrow formulation of the sociology of law disappeared and only marginal socio-legal studies were published.

The intention of this article is therefore also to attempt to formulate again the subject and problems of the sociology of law at their most general and most complex levels. The frame of analysis of law must be a part of the broader frame of modern social analysis. It must be rooted in pure sociological concepts. Then, for example, the legal system does not consist only of institutions and organizations which have something in common with law. It includes also every communication in social life which is about law. The difference between the sociology of law and the philosophy of law can be demonstrated by the understanding of the problem of the positivity of law and of the legitimacy of authority in modern society. Legal norms and values behind them are interesting for us only according to their relevance to social reality.

The conclusion of the whole article is that the most important task of the sociology of law in today's Czechoslovakia seems to be the development of the complex theory of the sociology of law which would allow to describe general and concrete problems and which would open a space for empirical studies. The author, among other things, wants to reveal this specific problem.

Změny v distribučních mechanismech v období systémové transformace

Polsko 1982-1991

HENRYK DOMANSKI*

Instytut Filozofii i Socjologii PAN, Warszawa

Changes in distributive mechanisms under systemic transformation

Poland, 1982-1991

Abstract: Based on data from three national surveys carried out in Poland in 1982, 1987, and 1991, some hypotheses concerning changes in social stratification are tested. The analyses seek to determine whether the fundamental changes in the political-economic system in Poland dramatically affected the mechanisms of income distribution. Comparisons of regression across three points of time show, most significantly, that after 1989, the effect of industrial divisions on incomes significantly declined. A relative decrease in industry's effect is attributed to the elimination of an industrial administration in Poland, as enacted by parliament in 1990, which strongly governed the distribution of incomes under the communist system. In addition, the distribution of incomes through functional mechanisms, as deeply ingrained in social stratification i.e. via education and occupational roles, remained practically unchanged despite changes in the political-economic system.

Sociologický časopis, 1992, Vol. 28 (No. 6: 783-794)

Charakter strukturních změn v postkomunistických společnostech vyvolává v současnosti pochopitelný zájem. Jsou však kvalitativní přeměny v ekonomice a v politickém systému doprovázeny stejně hlubokými změnami stratifikační hierarchie? Ve své stati se budu zabývat vybranými aspekty tohoto problému, tj. mechanismy distribuce příjmů v polské společnosti. Upozorním na závislosti, které se v posledních letech výrazně změnily, a na procesy stabilizující společenský systém.

Ve většině diskusí o směru probíhajících systémových přeměn je vztažným bodem tržní společnost nebo přesněji bariéry, které v přechodu k tržnímu systému brání. Je to interpretační schéma, které lze mnoha způsoby obměňovat a klást tak podobné otázky týkající se vzdálenosti Československa, Polska či Maďarska od "občanské společnosti", "konzumní společnosti", "korporativních systémů", "nového laissez-faire", "postfordismu", "sociálního státu" i od jiných modelových vzorů rozvinuté kapitalistické společnosti, tvořených badateli, kteří se touto problematikou zabývají [Goldthorpe 1984; Hardiman 1990]. Charakteristickým znakem současných společností kapitalistického systému jsou určité stratifikační mechanismy, mezi něž patří zejména diferenciací příjmů na základě hry tržních sil.

*) Veškerou korespondenci posílejte na adresu: Henryk Domanski, Instytut Filozofii i Socjologii Polskiej Akademii Nauk, ul. Nowy Swiat 72 (Palac Staszica), 00 330 Warszawa, Polska.

Analýzy, které budu prezentovat, jsou pokusem o odpověď na otázku, zda změny ve struktuře polské společnosti jdou právě tímto směrem. Jaká je jejich "systémová" dimenze?

1. Univerzální stratifikační mechanismy

Začnu několika poznámkami, které se týkají obecných zásad distribuce příjmů v různých politickoekonomických systémech. Základní hierarchie a distribuce se utvářejí ve sféře práce v zaměstnání a ve sféře vlastnických vztahů. Ponechám stranou rozdíly mezi kapitalistickými a postkomunistickými systémy v oblasti těchto vztahů i rozdíly v třídní struktuře, které s tím souvisejí. Pokud jde o vykonávané zaměstnání, pro většinu lidí je hlavním zdrojem obživy, rozhoduje o sociálním statusu a formuje celou osobnost i její sebehodnocení. O tom, zda zaujímaná profesionální pozice je vysoká nebo nízká, rozhoduje mnoho faktorů, z nichž nejdůležitější jsou tyto: 1. vztah mezi poptávkou po určitých zorganizovaných profesionálních kvalifikacích a jejich nabídkou, 2. aktivity organizovaných profesionálních skupin usilujících zajistit si náležitě vysoké příjmy, materiální statky, politický vliv, prestiž i jiné náležitosti, jejichž množství je omezené a jež jsou v životě považovány za důležité, 3. rozhodnutí státních orgánů stanovující zásady přístupu k těmto klíčovým statkům.

Dominuje zde zásada, že čím důležitější pro společnost, a tedy čím vzácnější a cennější určité kvalifikace a dovednosti jsou, tím lépe jsou odměňovány. O velikosti získávaných odměn rozhoduje tudíž zákon poptávky a nabídky. Jeho výsledkem je profesionální hierarchie, v níž jsou nejvýše umístění představitelé profesí vyznačujících se vysokou složitostí, vyžadující speciální vysoké kvalifikace získávané během vysokoškolských studií i mnohaleté praxe.

Zákon poptávky a nabídky však nerozhoduje o podobě distribuce. Profesionální kategorie se nepodřizují "objektivnímu" oceňování své práce zákony trhu. Snaží se posílit vlastní pozici různými vyjedávacími strategiemi uplatňovanými vůči konkurečním aktivitám jiných skupin.

Tak například odbory a profesní asociace kontrolují příliv kandidátů do určité profese mj. proto, aby zabránily přílišnému snížení ceny služeb, které poskytují, a aby udržely platy na příslušně vysoké úrovni. V některých odvětvích se vydávají zvláštní licence, bez nichž pracovník nemůže vykonávat profesi a zaměstnavatelé přijímat nové osoby bez souhlasu odborů. Na základě vzájemných formálních smluv zároveň zorganizované profesionální skupiny určují platové stupnice, které detailně regulují proporce odměn, přičemž kvalifikace zde vždy není nejdůležitějším kritériem. Uplatňují se argumenty nejsilnějších účastníků jednání, např. síla tradice, kdy se upozorňuje na potřebu zachovat status quo, tj. platnou hierarchii konstituovanou v minulosti, a to i přesto, že to z hlediska současných kritérií ekonomické efektivity racionální není [Batstone et al. 1987]. Další pravidla odměňování a postupu i kritéria výběru při přijímání do zaměstnání uplatňuje vedení podniků, přičemž přihlíží k potřebám firmy [Edwards 1979].

Na strážích všech těchto zásad stojí stát. I vláda provádí svou vlastní politiku, která vždycky víceméně zasahuje do zákonů trhu. Politika "sociálního státu" je toho dobrým příkladem [Huddleston 1989].

Nestejně příjmy i různé zkušenosti získávané v zaměstnání jsou jedním z článků formování odlišnosti profesionálních prostředí. Bariéry mezi nimi jsou relativně trvalé v důsledku předávání materiálních prostředků a kulturních vzorů z generace na generaci i v důsledku tendence uzavírat se ve vlastním kruhu. Lidé patřící do podobných sociálně profesionálních kategorií udržují blízké přátelské kontakty, vdávají a žení se mezi sebou mnohem častěji než s osobami zvnějšku. Lokální homogie ve sféře bezprostředních vztahů vytváří silnější společenské bariéry než platové nerovnosti, dědění materiálních prostředků i přejímání profesionálních pozic rodičů [Hollinger, Haller 1990; Domanski, Sawinski 1990].

Mechanismy profesionální diferenciace tvoří tudíž důležitou osu distribuční hierarchie. Její univerzální charakter ve společnostech průmyslové civilizace dokumentují výsledky srovnávacích analýz [Treiman 1977; Treiman a Yip 1989]. Tyto zákonitosti se však vyznačují i specifickými znaky, v nichž se odráží odlišnost ekonomickopolitických systémů.

2. "Vzdělání-profese-výdělnky" - slabá funkční závislost

Charakteristickým znakem sociálně profesionální diferenciace v zemích "reálného socialismu" byla centrální distribuce výsad a výhod pro různé skupiny. Projevem této skutečnosti, jejíž stopy nacházíme ještě ve stratifikační hierarchii devadesátých let, bylo zasahování státu do zásad distribuce výdělků. Mechanismy tržní hry zde působily mnohem méně. V Polsku byla základním prvkem zasahování státu administrativní regulace přidělování finančních prostředků odvětvím, oborům a podnikům. Fondy prostředků byly v kompetenci centrálních mocenských orgánů, které je přidělovaly spíše podle politických kritérií než podle zásad ekonomické racionality. Tento systém se řadu let vyvíjel, až se v 70. a 80. letech ustálil v podobě soustavy vzájemných závislostí mezi "odvětvovými" ministerstvy a na nich závislými podniky. Podniky plnily přidělené úkoly, za což dostávaly určité materiální, investiční a finanční prostředky. Postupně se mezi centrem a podniky vytvořil systém licitací, v němž prioritní obory a podniky byly s to vynucovat si mzdové výhody na úkor odvětví, jimž bylo určeno podřadné postavení. Tento systém silně působil na distribuční mechanismy, čehož jasným svědectvím byla malá závislost výdělků na vzdělání a vykonané práci (viz tabulku 1). Mnohem větší význam mělo to, kde člověk pracoval, v jakém odvětví a podniku [Domanski 1990].

Slabá korelace mezi výdělnky a vzděláním i profesionální pozicí částečně odrážela mizivou úlohu mechanismů nabídky a poptávky po vzácných a ceněných kvalifikacích. Ty nebyly podstatným faktorem diferenciace výdělků, protože tržní mechanismy byly nahrazeny administrativním rozhodováním. Na druhé straně monopol státu na řízení distribuce příjmů omezoval možnost vlivu skupin s vysokou profesionální pozicí změnit systém, který byl pro tyto skupiny nevýhodný. Ve druhé polovině osmdesátých let byly průměrné mzdy kvalifikovaných dělníků vyšší než průměrné platy netechnických odborníků a středních administrativních pracovníků [Domanski a Sawinski 1991].

Několikaleté období, které uplynulo od změny systému, je příliš krátké, než aby principy distribuce odměňování, jež se vytvářely po celá desetiletí, byly náhle nahrazeny tržními mechanismy. Přesto však ve struktuře řízení ekonomiky došlo

k podstatným změnám, jež jsou především spjaty s rozvojem soukromého sektoru a s tím, že se upustilo od politiky centrálních dotací podniků. Od roku 1990, kdy byla zrušena odvětvová ministerstva, nejdou již prostředky do podniků prostřednictvím těchto struktur. Podniky samostatně rozhodují o výši svých výdajů, což by mělo podstatně oslabit úlohu odvětví při stanovení výše výdělků. Je-li tomu opravdu tak, byl by to výrazný projev přeměn eliminujících mechanismy, které blokují působení "zákona poptávka a nabídky" i jiných zásad diferenciací výdělků.

Tabulka 1. Pearsonovy korelační koeficienty mezi výdělkem, vzděláním a profesní pozicí v některých zemích (muži)

Země a rok	výdělek versus	
	vzdělání	profesní pozice
Rakousko 1974	0,46	0,44
Dánsko 1972	0,35	0,39
Finsko 1972	0,44	0,42
Holandsko 1974	0,40	0,55
Izrael 1974	0,44	0,48
Norsko 1972	0,44	0,34
Polsko 1982	0,16	0,21
Polsko 1987	0,19	0,20
Polsko 1991	0,24	0,23
SRN 1976	0,44	0,46
USA 1974-1977	0,32	0,37
Švédsko 1972	0,58	0,45

Pramen: Treiman, Ross 1983 (s výjimkou Polska).
Ukazatelem profesní pozice je mezinárodní standardní stupnice profesní prestiže.

To však ještě neznamená, že se vytvořily mechanismy příznivé užší vazbě mezi odměňováním a vzděláním a kvalifikací. Zdá se zatím málo pravděpodobné, že by se již uplatnily závislosti, které způsobují stav, kdy je v zájmu firmy, aby diferenciací výdělků odpovídala kvalifikaci jedinců, vzdělání a složitosti vykonávaných úkolů v takové podobě, jak je tomu v tržních systémech. V kapitalistickém podniku je diplom potvrzující absolvování školy chápán jako měřitelný ukazatel všeobecné přípravy na profesi, informuje o potenciálních možnostech rozvoje jedince i jeho rekvalifikace a je rovněž pro zaměstnavatele důkazem disciplinovanosti, solidnosti a odpovědného vztahu k práci [Form 1987]. Proto jsou lidé s diplomy vysokých škol zpravidla odměňováni mnohem lépe než absolventi škol středních a základních.

Poněvadž je tento systém zaměřen na minimalizaci nákladů, je důležité přizpůsobování kvalifikace jedinců vykonávaným úkolům a jejich motivování k práci pomocí podrobně propracované soustavy podnětů. Ve velkých korporacích se vytvářejí mnohastupňové žebříčky postavení, jimž odpovídají hierarchie platového postupu. Pro jednotlivá postavení jsou podrobně stanoveny úkoly a existují také zformalizovaná pravidla přechodu na další pozice v hierarchii. Tento

systém, označovaný jako "byrokratická kontrola" nebo jako "vnitřní trh práce", činí výši výdělků závislou na zaujímané profesionální pozici. Mezi výdělkem a pozicí musí existovat určitá korelace, aby pracovník byl spokojen a zaměstnavateli plynul zisk [Sabel 1982]. Výkon profesí, ve kterých jsou plněny vysoce složité úkoly, zvyšuje konkurenční sílu vůči zaměstnavateli a vůči klientům, přičemž tato síla plyne z monopolu na vzácné a oceňované dovednosti. To usnadňuje uplatnění různých strategií vynucujících vysoké výdělky.

O tom, do jaké míry se distribuční mechanismy v polské společnosti vyvíjejí směrem, který se blíží tržním principům, se můžeme přesvědčit tak, že porovnáme sílu vybraných závislostí ve dvou časových obdobích, tj. před změnou systému a nyní. Níže uvedené analýzy jsou pokusem o odpověď na tuto otázku.

3. Data

Používám údaje ze tří výzkumů uskutečněných v Polsku v letech 1982, 1987 a 1991. Výzkumy provedl Institut filozofie a sociologie Polské akademie věd na celostátních reprezentativních vzorcích. Výzkum z roku 1982 byl realizován na náhodně vybraném souboru domácností, roku 1987 a 1991 byla objektem výběru populace dospělých mužů a žen. Protože předmětem mých analýz jsou vzory distribuce výdělků, vyloučil jsem z analýzy samostatně soukromě hospodařící rolníky, tj. vlastníky zemědělských hospodářství. Jimi uváděné informace o výdělcích a příjmech nejsou porovnatelné s daty pocházejícími od reprezentantů jiných profesionálních kategorií. A tak nakonec po vyloučení rolníků, kteří v Polsku představují asi 20 % ekonomicky aktivního obyvatelstva, tvořily analyzované skupiny v roce 1982 2 900 osob, v roce 1987 4 800 osob a v roce 1991 900 osob. Ve všech třech časových bodech byly porovnávané skupiny omezeny na respondenty ve věku od 21 do 65 let.

Dobrou metodou určení podstaty distribuce výdělků je analýza mnohonásobné regrese (OLS). Pro všechny tři soubory dat jsem provedl regresi výdělků na několika základních stratifikačních proměnných operacionalizovaných identicky pro rok 1982, 1987 a 1991. Sledovanou proměnnou jsou výdělky z hlavního zaměstnání. Kromě základních platů jsou jejich součástí různé prémie, odměny, náhrady za přesčasové hodiny apod. Použil jsem logaritmu výdělků, díky čemuž jsou hodnoty analyzované za rok 1982, 1987 a 1991 vzájemně srovnatelné.

Sledovanými proměnnými jsou: pohlaví (mužům se připisuje 1, ženám 0), délka zaměstnání (počet let od vstupu do prvního zaměstnání do doby výzkumu), vzdělání (šestistupňová škála odpovídající stupňům ukončené školy), složitost práce v zaměstnání (Polská stupnice složitosti - [Slomczynski, Kacprowicz 1979]), velikost místa bydliště respondenta daná počtem obyvatel, profesní postavení (tříbodová stupnice, kde 1 se připisuje osobám v neřídících postaveních, 2 vedoucím, jejichž podřízení nejsou vedoucími nižší úrovně, 3 vedoucím, jejichž podřízení jsou zároveň vedoucími), členství v komunistické straně (PSDS), kde respondentům, kteří byli členy strany se připisuje 1, a ostatním 0, hospodářský sektor (soukromý = 1, státní = 0) a hospodářské odvětví. Hospodářské odvětví bylo operacionalizováno v podobě deseti kategorií od nuly do jedné v legendě tabulky 2. Referenční kategorií jsou osoby pracující ve státní správě.

V tabulce 2 jsou uvedeny regresní koeficienty u výdělků (b) a koeficienty parciální korelace sr 2 (semi-partials). Hodnoty regresních koeficientů přibližně ukazují, jaké procento růstu nebo poklesu výdělků připadalo na hodnotu učitě proměnné. V případě hospodářských odvětví informují, o kolik větší (nebo menší) byly průměrné výdělky v jednotlivých odvětvích ve srovnání s průměrnými výdělky ve státní správě. Protože na základě srovnání regresních koeficientů nelze stanovit relativní sílu vlivu jednotlivých proměnných na výdělky, použil jsem v tomto případě koeficienty parciální korelace. V procentech vyjádřené sledované variace výdělků ukazují relativní váhu jednotlivých proměnných při určování výdělků, přesněji vzato, hovoří o tom jen, pokud model regrese je eliminován danou proměnnou.

Tabulka 2. Metrické koeficienty (b) a koeficienty parciální korelace (sr2) v regresi výdělků (analýza je založena na logaritmech výdělků)

Nezávislé proměnné	1982		1987		1991	
	b	sr2	b	sr2	b	sr2
Pohlaví (1 = muž)	0,33**	12,0	0,32**	9,1	0,25**	3,3
Délka zaměstnání	0,01**	1,6	-0,02**	0,1	0,001	0,0
Vzdělání	0,02**	0,8	0,02**	4,1	0,04**	4,1
Složitost práce	0,000	1	0,004**		0,005**	
Bydliště	0,07**	0,8	0,09**	0,8	0,17**	2,0
Velikost obce	0,001*	0,3	0,003**	0,7	0,001**	0,9
Komunistická strana (1 = člen)	0,12**	0,7	0,08**	0,3	0,03	0,0
Sektor (1 = soukromý)	0,05	0,0	0,27**	1,7	0,27**	2,8
Odvětví		8,1		5,5		1,3
Těžební průmysl	0,43**		0,51**		0,20	
Zpracovatelský průmysl	0,04		0,05		-0,04	
Lehký průmysl	0,03		-0,02		-0,08	
Stavebnictví	0,06		0,06		-0,11	
Zemědělství	0,03		-0,02		-0,13	
Doprava	0,10		-0,07		-0,07	
Obchod	-0,05		-0,03		-0,03	
Komunální služby	0,12		0,03		-0,13	
Sociální služby	0,03		-0,09**		-0,19	
Konstanta	3,86		4,61		6,25	
R ²	0,38		0,38		0,25	
N	2406		3963		750	

Poznámka: ** p < 0,01, * p < 0,05

4. Distribuce výdělků

Výsledky srovnání potvrzují, že se zmenšuje úloha odvětví při formování úrovně odměňování. Porovnáme-li hodnoty b, je zcela zřejmé, že roku 1991 byla stupnice

nerovnosti výdělků v průřezu základních odvětví menší než v letech dřívějších.¹ Rovněž hodnota koeficientu parciální korelace mezi odvětvím a výdělkem se několikanásobně zmenšila - z 8,1 v roce 1982 na 1,3 v roce 1991, což odráží skutečnost, že změny probíhají ve skocích. Dá se říci, že institucionálně administrativní struktury blokující mechanismy distribuce výdělků byly do značné míry eliminovány. Z tohoto hlediska došlo v distribuční rovině k přelomu, který odpovídá systémovým transformacím, jež jsou základem tohoto procesu.

Tyto změny však zatím nejsou doprovázeny růstem závislosti výdělku na vzdělání a složitosti práce. Hodnoty regresních koeficientů v tabulce 2 informují, o kolik procent (přibližně) vyšší byly výdělkem osob na každém dalším stupni vzdělání a profesionální pozici. V letech 1982 - 1991 se tato závislost prakticky udržovala na stejné úrovni. Míra růstu výdělků se sice v závislosti na stupni vzdělání zvětšila ze 2 % v roce 1987 na 4 % v roce 1991, to však není změna podstatná. Celkový vliv vzdělanosti a složitosti práce (viz velikost koeficientů parciální korelace) byl pro léta 1987 a 1991 rovněž velmi stabilní. Po změně systému, stejně jako v posledním období "reálného socialismu", se neobjevily mechanismy, které by napomáhaly diferenciaci výdělků proporcionálně ve vztahu ke vzdělání a profesionální pozici.

Tabulka 3. Metrické koeficienty (b) ve státním a soukromém sektoru v regresi výdělků (analýza je založena na logaritmech výdělků)

Nezávislé proměnné	1982		1987		1991	
	státní	soukromý	státní	soukromý	státní	soukromý
Pohlaví (1 = muž)	0,30**	0,36**	0,38**	0,39**	0,25**	0,38**
Délka zaměstnání	0,007**	0,003	-0,001	-0,01*	0,005**	-0,006
Vzdělání	0,01**	0,03	0,02	0,02	0,02	0,04
Složitost práce	-0,004	0,001	0,004**	0,008	0,007	0,006
Bydliště	0,07**	0,21	0,09**	0,10	0,08	0,42**
Velikost obce	0,001*	0,008*	0,000	0,003	0,001*	0,003*
Konstanta	3,80	3,34	4,62	4,88	6,42	6,05
R ²	0,32	0,37	0,32	0,17	0,20	0,29
N	2334	77	3838	223	589	160

Poznámka: ** p < 0,01, * p < 0,05

Tyto tendence se neprojevíly v rámci celé společnosti. Jaký vliv má na to expanze soukromého sektoru? Od roku 1987 do roku 1991 výdělkem mnoha soukromých podnikatelů značně vzrostly, možná neúměrně ve vztahu k jejich vzdělání a složitosti práce. V přechodném období může být "osobnostní" kapitál, tj. zvláštní důvtip, podnikavost, schopnost riskovat, důležitější než kapitál "kvalifikační".

¹⁾ Z hlediska formálních kritérií nejsou rozdíly ve velikosti koeficientů *b* mezi roky 1991 a 1987 a mezi roky 1987 a 1982 statisticky podstatné. Po testování rozdílů mezi hodnotami *b* se ukázalo, že roku 1991 byla pouze souvislost postavení s výdělkem podstatně větší než v roce 1987, a souvislost s prací v těžebním průmyslu a ve stavebnictví podstatně nižší (p < 0,05). Naproti tomu mezi rokem 1987 a 1982 byl podstatný rozdíl pouze v proměnné "délka zaměstnání".

Jestliže v téže době došlo ve státním sektoru k užší závislosti odměn na vzdělání a složitosti práce, nejsme s to zachytit tyto protikladné tendence, zkoumáme-li je v celospolečenském měřítku.

Ukazuje se, že ve státním sektoru nedošlo v tomto směru k větším změnám (tabulka 3). Naproti tomu na přelomu 80. a 90. let tato závislost poněkud vzrostla v soukromém sektoru. V roce 1991 příjmy vlastníků a osob zaměstnaných v jejich firmách se zvyšovaly průměrně o 4 % na každém stupni vzdělání, v roce 1987 o 2 % (samozřejmě po vyloučení jiných zde zkoumaných faktorů). Slabá tendence růstu - podobná jako v celé zkoumané populaci - ukazuje, že souvislost mezi úrovní vzdělání a příjmy se neuvolnila, nemáme tedy důvod tvrdit, že výdělky pracovníků a vlastníků soukromých firem se ve vztahu ke vzdělání příliš zvýšily. Spolu s rychlým rozvojem soukromého sektoru, započatým v devadesátých letech, vstoupilo do něj poměrně mnoho lidí s vysokoškolským diplomem. V letech 1987 - 91 se jejich procento zvýšilo z 9,1 na 15,1, tedy více než ve státním sektoru, kde jsou příslušné údaje 9,7 a 13,4. Určitý růst korelace výdělků s "vzdělanostním kapitálem" může být derivací těchto procesů.

Také závislost výdělků na složitosti profesionálních rolí byla dosti stabilní. V období nehlubších systémových změn, tj. v letech 1987 - 1991, se však ve státních podnicích začala objevovat tendence k vyššímu odměňování práce ve složitějších profesích, než tomu bylo v osmdesátých letech. Ve stejné době se souvislost výdělků se složitostí práce v soukromém sektoru poněkud zmenšila. Není to důsledek redistribuce příjmů ve prospěch soukromého sektoru, jež je nadměrná ve vztahu ke složitosti úkolů v tomto sektoru.

Signalizují tyto slabé tendence, poněvadž je za nimi skryta určitá logika, která je možná charakteristická pro společnosti, jež vstupují na cestu transformace na tržní systém. V tomto přechodném období dokáží jedinci s vysokoškolským diplomem lépe využít svůj vzdělanostní kapitál ve firmách soukromých než státních, nikoli však proto, že by tyto soukromé podniky lépe odměňovaly kvalifikace potřebné pro vykonávání složitějších profesí. Rozhodující je spíše celková příprava související s úrovní získaného vzdělání. Soukromý sektor vytvářel podmínky pro specifickou konverzi "vzdělanostního" kapitálu v kapitál "osobnostní", vhodný k řešení problémů vyvolaných novou skutečností.

Upozorníme ještě na postupné zmenšování vlivu členství v PSDS jako faktoru, který ovlivňoval vyšší výdělky. V roce 1982 bylo členství ve straně spjato s podstatně vyššími příjmy (členové PSDS vydělávali průměrně o 7 % více než bezpartijní při jinak stejných okolnostech). V pozdějších letech se význam tohoto faktoru zmenšil, což je odrazem podstaty probíhajících přeměn. Zvětšil se naopak vliv postavení v organizační hierarchii. Roku 1991 znamenal postup na další stupeň hierarchie řízení téměř dvojnásobné zvýšení "čistého" příjmu oproti osmdesátým letům. Tato tendence se projevila pouze v soukromém sektoru, kde vedoucí funkce vykonávají zpravidla vlastníci firmy. Vzrostly proto výdělky vedoucích, tj. vlastníků. Ve státních podnicích zůstala "cena" vedoucích funkcí na trhu práce prakticky beze změny, tj. na značně nižší úrovni.

Zjištěné zákonitosti jsou charakteristické pro přechodné období, na jedné straně zanikají distribuční mechanismy, které dominovaly v epoše "reálného socialismu", a na druhé straně se ještě nestačily projevit mechanismy nové, jež jsou typičtější pro rozvinuté tržní společnosti. Bude-li se během nejbližších let vliv vzdělání a profesionální pozice na výdělky zvětšovat, svědčilo by to do určité míry o rostoucí roli stratifikace založené na faktorech poptávky a nabídky. Mohl by to být rovněž ukazatel zvětšující se činnosti jednání organizovaných skupin s vysokou profesionální pozicí a vzdělanostním statutem.

Nelze také vyloučit opětový růst významu práce v odvětví, oboru či podniku. Tentokrát už nepůjde o jejich vliv jako zprostředkujících článků v centrálně řízené distribuci, ale o důsledek diferenciací jejich tržní pozice. Rozhodující vliv na výši výdělku zajisté budou mít technické vybavení firmy, koncentrace zaměstnanosti, výše obrátu, velikost kapitálu i jiné znaky, které určují finanční možnosti podniků v kapitalistickém systému (srv. [Kallenberg, Berg 1987]).

5. Růst nerovností

Rozhodující vliv na materiální nerovnosti má distribuce výdělků. Nerovnosti jsou rovněž vytvářeny dalšími druhy příjmů, které zároveň s výdělkem determinují celkovou ekonomickou pozici jedinců. Chceme-li tedy určit rozsah ekonomických nerovností komplexněji, musíme se zabývat celkovými příjmy. Zde jsem ukazatelem těchto příjmů zvolil příjem na osobu v rodině. Máme-li na mysli směr probíhajících systémových změn, je třeba uvažovat, že prudký rozvoj soukromého sektoru a marketizace společenských vztahů povedou k růstu příjmové nerovnosti. Pokusme se odpovědět na otázku, zda na přelomu 80. a 90. let změny v tomto směru skutečně nastaly.

Tabulka 4. Průměrné příjmy na osobu v rodinách podle sociálně profesionálních skupin ve vztahu k průměrným příjmům ve zkoumaném souboru (v procentech)

Sociálně profesionální skupiny	1987	1991
Vedoucí pracovníci (ředitelé)	145	130
Odborníci netechničtí	145	138
Odborníci techničtí	123	142
Technici	104	109
Administrativní pracovníci střední úrovně	112	108
Úředníci	103	102
Vlastníci	149	268
Pracovníci obchodu a služeb	98	89
Mistři	100	86
Kvalifikovaní dělníci	95	85
Nekvalifikovaní dělníci ve výrobě	87	72
Fyzičtí pracovníci služeb	79	76
Zemědělníci dělníci	81	65
Rolníci	98	63
Celkem	100	100
Variační koeficient (V)	0,65	1,19

V tabulce 4 jsou uvedeny údaje, které informují, o kolik byly průměrně vyšší (nebo nižší) než průměr v zemi příjmy rodin v základních segmentech sociálně profesionální struktury. Jak je zřejmé, bylo rozpětí příjmů v roce 1991 značně větší než před čtyřmi lety. Variační koeficient (V) pro celou zkoumanou populaci vzrostl téměř dvakrát, z 0,65 na 1,19. Je to jasný ukazatel toho, jak hluboké jsou přeměny stratifikační hierarchie. Dodejme, že podobně hluboká tendence se objevuje ve sféře výdělků (hodnota téhož ukazatele vzrostla z 0,89 na 1,44).

Porovnání středních hodnot sociálně profesionálních skupin ukazuje, že růst celkového rozpětí musel být výsledkem růstu příjmů soukromých podnikatelů. Distance mezi touto kategorií a ostatními skupinami se několikanásobně zvětšila, zatímco jiné změny vedly celkově ke zhoršení materiální situace většiny sociálně profesionálních skupin. Ve srovnání s rokem 1987 byly relativně nižší příjmy jak vedoucích pracovníků a netechnických odborníků, tak dělnických a rolnických kategorií. Stratifikační procesy v tomto počátečním stadiu systémových změn spočívají tudíž ve výrazné polarizaci podnikatelských skupin vůči ostatním segmentům sociální struktury.

6. Závěry: stratifikační mechanismy na pozadí systémových změn

Změny politickoekonomického systému, které probíhají v Polsku, se odrážejí v sociální struktuře. Týká se to zřejmě sféry diferenciací příjmů, v níž došlo přinejmenším ke dvěma podstatným změnám. Vzrostly nerovnosti a zmenšil se vliv odvětvových struktur na distribuci výdělků. První z těchto procesů byl důsledkem toho, že se zvětšily příjmy soukromých podnikatelů v souvislosti s expanzí soukromého sektoru. To bylo doprovázeno relativním poklesem příjmů většiny ostatních sociálně profesionálních kategorií. Přejít k tržním strukturám je často doprovázen polarizací společnosti z hlediska materiální situace [Kuznets 1963] a procesy, které v Polsku probíhají, tuto zákonitost jakoby potvrzují.

Druhý proces vyplývá z toho, že bylo odstraněno centrální řízení distribuce finančních prostředků odvětvím a podnikům i z likvidace administrativních struktur, které rozhodovaly o tom, komu jaké prostředky přidělit. Mimořádně zřetelný je zde vliv institucionálních přeměn v hospodářském systému na principy distribuce výdělků. Nezměnil se však vztah mezi výdělky jedinců a jejich vzděláním i profesionální pozicí. Tyto závislosti byly i nadále slabší než v rozvinutých kapitalistických zemích, což svědčí o tom, že různé stratifikační mechanismy podléhají systémovým změnám s nestejnou silou. Vliv vzdělání a složitosti profesionálních rolí je obrazem jevů, které podporují rovnováhu systému. Ty jsou silně zakořeněny v sociální struktuře a nepodléhají náhlým změnám, a to ani tehdy, když jde o změny principů, na nichž je založeno fungování hospodářství i formy výkonu moci.

Přeměny, které již proběhly, jsou natolik podstatné, že je lze považovat za projev odumírání systému, který v Polsku vládl v posledních desetiletích. Obtížnější je zjistit, kam tyto změny směřují. Mechanismy distribuce výdělků se nadále liší od stavu, který je normou v tržních společnostech, udržuje se mnoho jevů, které nejsou příznivé rozvoji mentality a orientaci typických pro společnost střední třídy, neobjevili se ani reprezentanti velkého byznysu. Ve struktuře polské

společnosti počátku devadesátých let tedy nenacházíme jisté změny přechodu k tržnímu systému, i když proběhly zřetelné změny, jejichž směr se snad během nadcházejících let stane určitější.

Přeložil Jan Sedláček

HENRYK DOMANSKI je profesorem sociologie a vedoucím dvou oddělení Ústavu filozofie a sociologie Polské akademie, zabývajících se výzkumem sociální struktury. Jeho činnost se zaměřuje na empirický výzkum profesní prestiže, sociální mobility, segmentace trhu práce, distribuční spravedlnosti a nejnověji pak nerovnosti pohlaví v Polsku. Je autorem osmi knih a 50 článků, naposledy publikoval v *Social Forces* a *International Sociology*.

Literatura

- Batstone, E. et al. 1987. *New Technology and the Process of Labour Regulation*. Oxford: Clarendon Press.
- Domanski, H. 1990. "Dynamics of the labor market segmentation in Poland." *Social Forces* 69: 423-438.
- Domanski, H., Z. Sawinski 1990. *Intergenerational Mobility, Friendship Ties, and Marital Selection*. Paper presented at the Research Committee Meeting 28. Prague, June 1990.
- Domanski, H., Z. Sawinski 1991. "Krystalizacja barier i podziałów społecznych." Pp. 241-253 in *Przełom i wyzwanie. Pamiętnik VIII. Ogólnopolskiego Zjazdu Socjologicznego*. Ed. by A. Sulek, W. Winclawski. Warszawa-Toruń.
- Edwards, R. 1979. *Contested Terrain*. New York: Basic Books.
- Form, W. 1987. "On the degradation of skills." *Annual Review of Sociology* 13: 29-47.
- Goldthorpe, J. H. 1984. "The end of convergence: corporatist and dualist tendencies in modern Western societies." Pp. 315-343 in *Order and Conflict in Contemporary Capitalism. Studies in the Political Economy of Western European Nations*, ed. by J. H. Goldthorpe. Oxford: Clarendon Press.
- Hardiman, N. 1990. "Capitalism and corporation: the political economy of advanced capitalism societies." Pp. 229-244 in *Consensus and Controversy*, ed. by J. Clark et al. London: The Falmer Press.
- Hollinger, M., M. Haller 1990. "Kinship and social networks in modern societies: a cross-cultural comparison among seven nations." *European Sociological Review* 6: 103-124.
- Huddleston, J. 1989. *The Search for Just Society*. Oxford: George Ronald.
- Kallenberg, A. L., I. Berg 1987. *Work and Industry: Structures, Markets, and Processes*. New York: Plenum Press.
- Kornai, J. 1986. *Contradictions and Dilemmas. Studies on the Socialist Economy and Society*. Cambridge, MA: MIT Press.
- Kuznets, S. 1963. "Quantitative aspects of economic growth of nations: distribution of income by size." *Economic Development and Cultural Change* 11: 1-80.
- Sabel, C. 1982. *Work and Politics. The Division of Labor in Industry*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Ślomoński, K. M., G. Kacprowicz 1979. *Skale zawodów*. Warszawa: PAN IFiS.
- Treiman, D. J. 1977. *Occupational Prestige in the Comparative Perspective*. New York: Academic Press.
- Treiman, D. J., P. Ross 1983. "Sex and earnings in industrial society. A nine-nation comparison." *American Journal of Sociology* 89: 612-650.

Treiman, D. J., K. Yip 1989. "Educational and occupational attainment in 21 countries." Pp. 379-392 in *Cross-National Research in Sociology*, ed. by M. L. Kohn. London: Sage.

Summary

The fundamental question which faces sociologists in post-communist countries is, from what direction does transformation occur in the Polish, Hungarian, Czech, or Slovak societies. In this paper, an attempt is made to approach this question with some analysis of the changes in the Polish stratification system.

Three general problems are specifically dealt with: (1) do mechanisms of income distribution revert those established under the system of central planning? (2) do they consider the rules of distribution as a dominant forces in modern market societies? (3) do income inequalities change after the collapse of communism and if so - in which direction? The hypothesis is put forward that increased income inequalities would conform to the philosophy of systemic changes in the Polish political and economic spheres since 1989.

The data came from three surveys carried out on national random samples in 1982, 1987, and 1989. Thus, the analysis covered periods before and after the collapse of the communist regime. The samples were restricted to individuals 21 to 65 years of age.

In order to determine the dynamics of income distribution, the OLS regression of individual earnings was made. For the three data sets, the same set of explanatory variables was specified. The dominant role of industrial divisions was hypothesized to be one of the most evident signs of a centrally directed income distribution under the communist regime. The industrial structure created the administrative mechanism for the "planned" distribution of earnings in Poland. One might expect, then, that if some systemic changes really affected income distributions, the over all effort of "industry" should decline. Our analysis shows that this is a correct prediction. The significance of placement in industry declined strongly in 1991 as compared to 1987. It was a real "signum temporum" of the systemic change in Poland as reflected in the stratification system. Parallel to this change was the decreased influence of a membership in the "communist party" and some increased importance to the role of a "supervisory position".

At the same time, however, no significant changes occurred in the effect of education and complexity of work on earnings. Moreover, their effect remained rather weak as they did in the eighties. It is commonly assumed (cf. Blau and Duncan 1967) that a strong correlation between earnings and the qualifications for and of work ignites the operation of the market forces. If so, our findings show that earnings distribution in Poland is still far from that of an open market, although it is not already administratively governed or central, nor is it a "socialist" distribution.

Finally, income inequalities is investigated. It was Kuznets [1965], among many others, who argued that the transition to a market society results in the rapid growth of income inequalities. This thesis found support in our analyses. In 1991, the coefficient of variation in family incomes (V) almost doubled the one recorded for 1987.

It seems obvious that some significant changes in social stratification started and are under way. By now, these are ambiguous. Future research should clarify this picture; it should follow and direct us to the best path to the future.

PAVEL MACHONIN*

MILAN TUČEK*

Sociologický ústav ČSAV, Praha

Social identification of status-pattern groupings

Abstract: The article represents a continuation of the study Social Stratification in Czechoslovakia 1991 published in *Sociologický časopis* No. 5/1992. It is also based on the social transformation survey from October, 1991. In the first part, some cross-tabulations are presented. They demonstrate the interdependence between the differentiation of the male population along multidimensional status-pattern groupings (clusters), and six other important variables. The analysis leads to, among others, the discovery that there exists a relatively strong correlation between the official political activities in the "ancient regime" and the positions of people in the social hierarchy of 1991. The enclosed table gives information about the social identifications of all eleven status-pattern groupings by many relevant variables. With this data social portraits of all groupings have been created and four of them are presented in the article. The status-pattern groupings are further classified according to their attitudes to the ongoing social transformation and its future. However, even the multidimensional typological approach to status differentiation revealed a certain ambiguity of attitudes and political behavior among the members of the same status-pattern groupings. The reasons for this phenomenon are analyzed. The solution for these problems is perceived in a large scale international comparative survey being prepared for 1993.

Sociologický časopis, 1992, Vol. 28 (No. 6: 795-808)

Ve stati *K sociální stratifikaci v Československu 1991* [Machonin, Tuček 1992] byl publikován přehled asociací seskupení ekonomicky aktivních mužů, vytvořených ve výzkumu sociální transformace 1991, s velkým počtem dalších sociálních proměných charakterizujících dotázané. Každá z těchto asociací představuje zároveň bližší sociální identifikaci jednotlivých seskupení.

Příklady několika třídění, demonstrujících naznačený postup, jsou uvedeny v tabulce 1.

*) Veškerou korespondenci posílejte na adresu: Doc. PhDr. Pavel Machonin, CSc., resp. Milan Tuček, CSc., Sociologický ústav ČSAV, Jilská 1, 110 00 Praha 1, tel. (02) 235 89 68-71, l. 311, fax (02) 235 78 88, E-mail tucek@cspgas11.bitnet.

Tabulka 1. Přehled výsledků třídění diferenciací podle seskupení s několika vybranými proměnnými (sloupcová procenta)

Proměnná a její varianty	Seskupení podle statusových vzorců											Celkem
	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	
<i>Nemanuální/manuální práce</i>												
Nemanuální	98	79	85	82	57	16	17	8	5	11	7	32
Manuální	2	21	15	17	43	84	83	92	95	89	92	68
$C_{norm} = 0,59$, Spearmanův korelační koeficient = 0,62												
<i>Sebezařazení na 10 bodové škále - celkové sociální postavení</i>												
Vyšší (1-4)	26	18	17	14	8	24	10	3	5	8	2	10
Střední (5)	52	50	42	41	50	31	46	45	31	44	23	38
Nižší (6-10)	19	31	41	44	39	44	43	51	63	48	73	51
$C_{norm} = 0,34$, Spearmanův korelační koeficient = 0,30												
<i>Národnost</i>												
Česká +												
+ moravská	63	53	58	47	63	64	64	73	68	70	48	60
Slovenská	29	47	39	50	32	28	34	21	28	26	49	36
Ostatní	8	0	3	3	5	9	2	6	4	4	3	4
$C_{norm} = 0,23$												
<i>Náboženství</i>												
Bez vyznání	67	63	61	51	55	52	53	62	47	32	26	46
Evangelické	8	0	12	8	5	3	7	9	4	7	9	7
Římsko-												
-katolické	23	37	24	36	34	39	38	27	46	59	63	44
Ostatní	2	0	3	5	6	6	2	2	3	2	2	3
$C_{norm} = 0,31$, Spearmanův korelační koeficient = 0,23												
<i>Oficiální politická aktivita před 1989</i>												
Intenzivně	6	11	0	5	5	1	2	9	3	3	1	3
Hodně	21	11	5	15	16	6	2	6	4	2	1	6
Málo	27	29	17	21	26	25	17	14	10	15	9	17
Vůbec ne	46	49	78	59	53	68	79	71	83	80	89	74
$C_{norm} = 0,34$, Spearmanův korelační koeficient = 0,24												
<i>Politická aktivita 1991</i>												
Intenzivně +												
+ hodně	10	6	0	6	0	6	5	0	0	5	0	3
Málo	8	21	9	16	3	1	10	6	2	15	2	8
Vůbec ne	82	73	91	78	97	83	85	94	98	80	98	89
$C_{norm} = 0,28$, Spearmanův korelační koeficient = 0,14												

První část tabulky pregnantně demonstruje na jedné straně nesporný fakt, že diferenciací ekonomicky aktivních mužů na nemanuální a manuální pracovníky zůstává i po dlouhých letech státně socialistické nivelizace jedním z významných faktorů ovlivňujících statusovou diferenciaci. Současně však ukazuje na příkladu seskupení 2, 3 a 4, v jaké míře pronikly některé skupiny manuálně pracujících do horních středních statusových seskupení. Naopak určité menší skupiny nemanuálních pracujících se umísťují v dolních středních seskupeních 7 a 10. U

seskupení 6 patří smíšenost z hlediska manuální a nemanuální práce k základní charakteristice.

Zjištěná míra asociace objektivních statusových charakteristik a sociálního sebezaražení není nikterak překvapující. Silná tendence nezařazovat se do vyšších statusových skupin je částečně dána stále ještě objektivně existující nivalizací společnosti, jednak hluboce zakořeněným vlivem rovnostářství v sociální psychice. Analogické jsou zřejmě důvody, proč se převážně manuální seskupení 7, 8 a dokonce i 10 hlásí v tak velké míře ke střednímu pásmu sociálního postavení.

Zatímco vazba běžných statusových ukazatelů na diferenciaci obyvatelstva podle republik a národností není příliš těsná, analýza vazby typologických seskupení především na národnostní diferenciaci prozrazuje existenci několika seskupení s výrazně vyšším než průměrným podílem Slováků (2, 4 a 11), Čechů (8, 9 a 10) a osob jiných národností (1 a 5). Pozoruhodné přitom je, že vyšší podíly jsou v každé z národností situovány v různých sociálních pásmech (Češi jsou totiž dostatečně reprezentováni i v seskupení 1 a 5). Národnostní příslušnost tedy u nás již neformuje ani tak sociální hierarchii jako takovou, nýbrž spíše působí na utváření konkrétních statusových vzorců v různých pásmech hierarchie.

Nečekaně silná je naopak vazba sociální hierarchie a konfesní příslušnosti. Dlouholeté (od roku 1918) a intenzivní působení oficiální antináboženské a zvláště antikatolické propagandy v Čechách a po roce 1945 i na Slovensku, opírající se o určité národní historické zkušenosti a o přeměny způsobu života vedlo k tomu, že horní a střední sociální seskupení jsou v obrovské míře bezkonfesní. Katolicismus je spíše náboženstvím méně kvalifikovaných a chudých manuálních pracovníků. Pozoruhodná je střední pozice evangelictví, upozorňující, že i u nás jsou náznaky známé vazby mezi výkonovou orientací a protestantismem.

Vyšší deklarovaná dobrovolná politická aktivita v oficiálních strukturách před rokem 1989 je příznačná pro seskupení 1, 2, 4 a 5 z horní a horní střední části sociálního rozvrstvení, střední aktivita pro středové seskupení 6. Nízká předlistopadová politická aktivita je charakteristická pro seskupení 8, 9 a 11 z dolní střední a dolní části hierarchie. Až na výjimky u seskupení 3 v horní a seskupení 10 v dolní části stratifikačního spektra zjišťujeme tedy překvapivě výraznou pozitivní vazbu předlistopadové oficiální politické aktivity na sociální hierarchii na podzim 1991. Tento fakt, podporující zatím spíše hypotézu o reprodukci než opačnou hypotézu o cirkulaci elit [Szelényi, Treiman 1991: 279], jistě svědčí o pozoruhodné adaptabilitě aktivistů předlistopadového systému. Především však ukazuje, že společnost, která usiluje o spořádané fungování, musí i po hluboké společenské změně užívat těch zdrojů kulturního, sociálního a ekonomického kapitálu, který byl vytvořen dlouholetým fungováním předchozího sociálně politického systému. Platí to zvláště pro společnost někdejšího státně socialistického uspořádání, v níž společenské uplatnění bylo tak striktně vázáno na účast v dobrovolné politické aktivitě v oficiálních strukturách, byť mnohdy spíše formální, a v níž tato aktivita nabývala mimořádného rozsahu. (Ještě na podzim 1991 ji v našem výzkumu bez zábran přiznala téměř třetina dotázaných ekonomicky aktivních mužů!)

Pokles průměrného rozsahu dobrovolné politické aktivity v roce 1991 na zhruba 17 % svědčí o uvolnění vazby mezi politickým systémem a občanskou společností, o poklesu rozsahu formálních, resp. vynucovaných politických činností a je zřejmě více než dříve kompenzován zvýšením neformálního zájmu o politiku u značné části obyvatelstva a vysokou účastí ve volbách. Koncentrace vyšší a střední politické aktivity do různých pásem sociální hierarchie (seskupení 4, 7, 8, 9 a 11) je mj. důsledkem toho, že jde o působení ve prospěch různě orientovaných politických sil. Vcelku lze interpretovat daná zjištění jako projev pokroku v liberalizaci, resp. demokratizaci politického systému.

Souhrnnou informaci o relevantních sociálních identifikacích všech seskupení přináší tabulka 2 v příloze. Uvádějí se v ní ty kategorie jednotlivých identifikačních proměnných, jejichž zastoupením se to které seskupení statisticky významně pozitivně odlišuje od průměru souboru.

Na základě tabulky 2 a již dříve uvedených informací by bylo možno sestavit stručné sociologické portréty všech jedenácti seskupení. Čtyři z nich pro názornost uvádíme a přenecháváme čtenáři možnost, aby si na základě tabulky 2 vytvořil portréty ostatních seskupení.

Seskupení 1 (průměrná statusová pozice 2,3, četnost 6 %) je spíše konzistentní a blíží se charakteru objektivně nejvyšší společenské vrstvy. Jeho místo v sociální struktuře je založeno na vysoké pozici jeho příslušníků ve vzdělání, složitosti práce a profesionálním řízení (při jisté míře soudobé politické aktivity), vysokých příjmech a poměrně vysokém materiálním standardu domácností. Jsou to zkrátka úspěšní lidé, i když ne se špičkovým kulturním standardem. Takovému místu ve společnosti odpovídají i další sociální charakteristiky: vysoká prestiž povolání a příjem na hlavu, rozhodující to zatím ukazatel bohatství u nás. (Pokud jde o majetek na hlavu, dosahuje v něm horní vrstva pouze mírně nadprůměrné úrovně.)

Jde vesměs o nemanuální pracovníky převážně v neproduktivní sféře, častěji než jiní zaměstnané ve školství, vědě, kultuře, zdravotnictví, ekonomických a finančních povoláních. Převládají tu ženatí muži mezi 30-50 lety s rodinami s menším počtem dětí, žijící ve větších městech, o něco častěji Češi a ostatní než Slováci, ze dvou třetin bez vyznání. Mají silný sklon k soukromému podnikání (i když určitá část je radikálně proti), s vývojem po listopadu jsou spokojeni více než jiní, mají mnohem menší obavy z nezaměstnanosti než jiní, jsou však výrazně rozštěpeni na optimisty a pesimisty, pokud jde o sociální vývoj v dohledné budoucnosti. Poněkud více než v průměru souboru je mezi nimi zastoupena umírněně levicová tendence. Pozoruhodná je jejich deklarovaná vysoká politická aktivita v oficiálních politických strukturách před listopadem.

Seskupení 3 (průměrná statusová pozice 3,33, inkonzistentní, četnost 6,8 %). Střednímu a vyššímu odbornému vzdělání odpovídá druhá nejvyšší složitost práce a vysoký kulturní standard. Avšak tato skupina se vyznačuje nízkým podílem na řízení i politickou aktivitou a nepřilíživě vysokým materiálním standardem bydlení a vybavenosti domácnosti. Má však dosti vysoký příjem na hlavu a mírně vyšší majetek na hlavu než průměr souboru. Charakteristice složitosti práce odpovídá postavení středních až vyšších zaměstnanců, a to jak ve výrobě, tak mimo ni. Je tu nadpoloviční většina pracovníků s vědeckoodbornými, školskými a kulturními profesemi, nadprůměrně je

zastoupeno i zdravotnictvím. Jde o velmi mladé lidi (3/4 do 40 let), méně často než v průměru žijící v rodinách s dětmi. Bydlí častěji než průměr ve velkoměstech, také však v menších městech, a to rovnou měrou v českých zemích i na Slovensku. Převládají tu osoby bez vyznání, více než desetina přísluší k protestanským vyznáním. Lidé tvořící toto seskupení mají mírný sklon k podnikání, jsou mírně více než ostatní spokojeni s vývojem po roce 1989, sebevědomě se dosti vysoko zařazují ve společenské hierarchii, mají však jisté obavy z nezaměstnanosti. V očekáváních a politických orientacích se nevymykají průměru. Rovněž zastoupení aktivistů někdejšího systému je na průměru. Zdá se, že jde o dosud ne zcela rozhodnutou skupinu, ovšem spíše perspektivní, pokud jde o budoucí uplatnění v sociální hierarchii i v politice a ekonomice.

Seskupení 4 (průměrně statusové zařazení 3,43, inkonzistentní, poměrně početné - 9,3 % souboru). Příznačná pro jeho příslušníky je zhruba středová nebo o něco málo vyšší pozice daná středním odborným vzděláním, odpovídajícím postavením v profesionálním řízení při nadprůměrné politické aktivitě, jakož i zhruba odpovídající složitostí práce. O něco horší je to s kompenzacemi, tj. s příjmy, příjmy na hlavu i s materiálním a kulturním standardem způsobu života. V souladu s uvedenými charakteristikami je zjištění, že jde o příslušníky středního odborného personálu a vysoce kvalifikované dělníky a mistry (s nižší střední prestiží profese), často působící mimo preferovanou průmyslová odvětví i v nevýrobní sféře. Je mezi nimi nadprůměrně mnoho pracovníků v zemědělství. Výrazně převládá věk mezi 40-60 lety. Žijí nejčastěji v malých městech a jsou z 50 % Slováci. Seskupení se vyznačuje malými sklony k podnikání, nízkou spokojeností s polistopadovým vývojem, značným pesimismem, pokud jde o další vývoj společnosti (při pouze průměrných obavách z nezaměstnanosti) a značnou protikladností krajně levých a umírněně levých politických orientací na jedné straně a umírněně pravých na druhé straně. Nepřekvapuje vysoký stupeň předlistopadové politické aktivity.

Seskupení 11 (průměrné postavení 5,14, konzistentní dolní vrstva či spíše třída, tvořící 19,7 % souboru). Dolní pozice platí pro všechny statusové dimenze včetně příjmu a majetku na hlavu, prestiže profese a politické aktivity. Jde současně o vrstvu chudou, popř. chudobě blízkou. Je v ní relativně více nekvalifikovaných a zemědělských manuálních pracovníků a manuálních pracovníků ve výrobě než ve kterékoli jiné, přitom však stále více než polovina dělníků kvalifikovaných. Nadprůměrně jsou frekventovány profese typické pro dopravu, spoje, stavebnictví, zemědělství. V seskupení je dost mladých i naopak starých lidí, chybí však výrazně generační střed. Převládá bydlení na venkově a v malých městech. Polovinu shluku tvoří lidé slovenské národnosti. Příslušníci skupiny mají tendenci spíše nepodnikat, mají velký strach z nezaměstnanosti, v sociální hierarchii se zařazují nízkou. Před rokem 1989 byli naprosto politicky pasivní.

Souhrně můžeme interpretovat všech jedenáct takto sociálně identifikovaných statusových seskupení z různých pohledů. Zde se zaměříme pouze na jedinou možnost, jež je analogická té, již jsme použili při zhodnocení dat z let 1967 a 1984 [Machonin 1992a]. Důvodem je její aktuálnost.

Při rozboru dat z výzkumů 1967 a 1984 jsme mohli interpretovat sklony různých typů sociálních seskupení ve vztahu k jejich postojům a pravděpodobnému

budoucímu chování v průběhu nám již dnes známých historických událostí (1968 a 1989). Tentokrát bychom měli hledat sklony zjištěných seskupení k chování vůči zcela nově vytvořenému a překotně se měnícímu sociálnímu systému, popř. vůči různým v úvahu připadajícím variantám sociálního vývoje v nejbližší budoucnosti.

Podle identifikace jednotlivých seskupení, jak jsme se jí zabývali v předchozí části článku, jsme usoudili, že spíše příznivé hodnocení sociálních změn po roce 1989 anebo jistý optimismus týkající se budoucího vývoje společnosti, samozřejmě ve srovnání s průměrem, je příznačný zejména pro seskupení, která jsme označili jako 3, 6, 8 a 10, a to ve všech případech v souladu s jejich objektivním postavením v mocenské anebo příjmové diferenciaci. K víceméně neutrálnímu hodnocení jak nedávné minulosti, tak očekávané budoucnosti tendují seskupení 5, 7 a 9. Postoje seskupení 1 a 2 jsou vnitřně protikladná, což koresponduje s poměrně vysokým zastoupením lidí, kteří byli politicky aktivní před listopadem 1989 uvnitř oficiálního systému. Pesimistický pohled na budoucnost je charakteristický pro mnohé členy seskupení 4 a 11, což zejména v posledním případě není nikterak překvapující. Jestliže někde ve stratifikačním poli, které jsme popsali, se vytvářejí první kontury možného klasického třídního uspořádání, pak je to především v existenci poměrně početného seskupení 11 jakožto základu typické dolní společenské třídy.

* * *

Necht' se čtenář našeho sdělení nehorší, když své interpretační úsilí vůči jednotlivým sociálním seskupením a jejich vztahům v této chvíli omezíme na právě uvedené předběžné a nikoli zcela jednoznačné komentáře. Vede nás k tomu jedna velmi závažná okolnost. V kontrastu vůči strukturám, které jsme analyzovali na základě dat z let 1967 a 1984, je obraz, který nám přinesla analýza seskupení v souboru 1991, méně zřetelně konturovaný, jakoby rozmazaný. Chování i postoje lidí náležejících k týmž seskupením, vyznačujícím se podobností statusových vzorců, jsou začasťe dvojznačné a ne dostatečně vysvětlitelné z objektivních charakteristik daných seskupení. Lidé patřící k týmž seskupením reagují na shodnou sociální situaci protikladněji, než tomu bylo v případech z roku 1967 a 1984.

Zamysleme se v závěru naší stati nad možnými vysvětleními právě konstatovaného jevu:

- a) Analýza na úrovni společného československého souboru, jež je nezbytná pro srovnávací účely a současně vynucená ohledy vůči statistické korektnosti (velikost souboru ekonomicky aktivních mužů), neumožňuje v dostatečné míře odhalit poměrně hluboké rozdíly v postojích a chování české a slovenské populace. Jak se snažíme vysvětlit jinde [Machonin 1992b], tato specifika nevyplývají ani tak z přílišných rozdílů mezi současnými stratifikačními systémy obou národních pospolitostí, jako z konkrétní podoby střetu rozdílné dlouhodobé i krátkodobé sociální dynamiky, popř. ze specifík národní historické tradice, kultury a psychologie. I když jisté náznaky vydělování seskupení spíše "slovenského" a spíše "neslovenského" charakteru ve výsledcích seskupovací analýzy nacházíme, vyžaduje si důkladný rozbor této problematiky mnohem větší soubor s celou řadou dalších, zejména dlouhodobých mobilitních údajů.

- b) V daném šetření disponujeme jen několika málo údaji týkajícími se dlouhodobé intergenerační a historické mobility. Je však zjevné, že ve společnosti, která se právě rodí z těžkého společenského konfliktu, může být tento typ charakteristik v mnoha ohledech důležitější než aktuální poziční charakteristiky, které svou prozatímností mohou i zakrývat hlubší životní zájmy lidí, kořenicí právě v jejich dlouhodobých životních drahách, v dozvucích jejich minulého postavení a chování. Důležitým náznakem oprávněnosti této "stopy" je diferenciací našich shluků ve vztahu k politické aktivitě v oficiálním systému před listopadem 1989.
- c) Na rozdíl od výzkumů 1967 a 1984 se nezabýváme společností před následnou klíčovou sociálně politickou změnou, nýbrž krátce po takové změně, v okamžiku, kdy hlubinná sociální transformace teprve počíná, přičemž kontury budoucnosti nejsou ani teoreticky, tím méně pak empiricky jednoznačně určené a nesporně mají variantní ráz. Lidé v Československu teprve postupně získávají praktické zkušenosti s významem a důsledky již uskutečněných změn v denním životě, v ekonomice, politice i kultuře. Za těchto okolností se ovšem nové postoje a návyky odpovídající novým podmínkám teprve utvářejí. Zdá se nám, že prostě musejí být dvojznačné a protikladné, neboť lidé žijí stále ještě z celé části v minulosti, která ovlivňuje denní chování mnohem výrazněji, než je na první pohled zřejmé, zčásti v současnosti, která většině z nich přináší mnohé obtíže, a zčásti si teprve začínají tvořit konkrétnější představy o tom, co je čeká v budoucnosti.

Soudíme ovšem, že specifika naší situace a charakter empirických dat, který z těchto specifíků vyplývá (mimořádně nejen u nás, ale zjevně i v dalších zemích v obdobném vývojovém stadiu), nejsou důvodem, proč bychom měli zanechat empirických výzkumů otázek, jež jsou předmětem našeho zájmu. Naopak, čím přesnější bude empirické poznání komplikovaných sociálních struktur a ještě komplikovanějších postojů a způsobů chování lidí, tím lépe bude možno posuzovat vyhlídky různých variant budoucího společenského vývoje. Zatím nám naše data příliš určité soudy v tomto směru prostě nedovolují. Domníváme se ovšem, že i takovýto druh poznání je v této chvíli důležitý a že stojí za námahu věnovanou dosavadnímu empirickému poznání naší sociální skutečnosti.

Na druhé straně konstatované mezery v empirické evidenci nás orientují k dalším výzkumným aktivitám. Především naléhavě potřebujeme další širší i hlubší informace o početnějším souboru, samozřejmě z obou částí dnešní federace. Takový výzkum umožní zpřesnění i zde prezentovaných poznatků ve vztahu k oběma republikám. Především pak vytvoří předpoklady pro důkladné zkoumání sociální mobility jako důležité determinanty současných sociálních struktur a jejich budoucího vývoje. Konečně pak umožní i odpovídající rozbor percepce sociální transformace právě ve stratifikačním a mobilitním kontextu. Není tajemstvím, že takový výzkum se v souladu s naším projektem připravuje pro rok 1993 jako součást mezinárodního komparativního šetření, které zahrne kromě naší země i Maďarsko, Polsko a Rusko. [Szelényi, Treiman 1991]

PAVEL MACHONIN vedl v 60. letech tým zabývající se výzkumem sociální stratifikace a mobility československé společnosti, jehož terénní fáze proběhla koncem roku 1967 a základní analýza byla publikována v knize Československá společnost. Sociologická analýza sociální stratifikace. [1969]. Po nucené přestávce v období "normalizace" zahajuje po listopadu 1989 aktivity k znovuvybudování Ústavu sociálně politických věd Univerzity Karlovy, kde pracuje na problematice transformace sociální struktury Československa. V současné době působí na částečný úvazek v Sociologickém ústavu ČSAV, kde pokračuje v empirickém výzkumu sociální struktury. Po roce 1989 publikoval práci Sociální struktura Československa v předvečer pražského jara 1968 a řadu článků v Sociologickém časopise [SČ 26: 129-145, 241-248, 326-330; SČ 27: 299-318, 666-669].

MILAN TUČEK je vědecký pracovník Sociologického ústavu ČSAV v Praze. Vzděláním matematik, vědeckou aprobačí sociolog. Zabývá se metodologií sociologických výzkumů zejména pro potřeby komparace výsledků a komparativními výzkumy vůbec, metodami zpracování výsledků velkých sociologicko-statistických šetření, problémy sociálně třídní struktury a stratifikace společnosti.

Literatura

- Machonin, P. 1992a. "Změnil se typ společenského uspořádání v letech 1967-1984?" *Sociologický časopis* 28: 73-83.
- Machonin, P. 1992b. "Česko-slovenské vztahy ve světle dat sociologického výzkumu." In *Dnešní krize česko-slovenských vztahů*, ed. by F. Gál. Praha: SLON.
- Machonin, P., M. Tuček 1992. "K sociální stratifikaci v Československu 1991." *Sociologický časopis* 28: 649-665.
- Szelényi, J., D. J. Treiman 1991. Vývoj sociální stratifikace a rekrutace elit ve východní Evropě po roce 1989. Výzkumný projekt. *Sociologický časopis* 27: 276-298.

Summary

The article represents a continuation of the study Social Stratification in Czechoslovakia 1991 published in *Sociologický časopis* No. 5/1992. It is based on the social transformation survey from October, 1991, too.

In the first part some cross-tabulations are presented. They demonstrate the interdependence between the differentiation of the male population along multidimensional status-pattern groupings (clusters), and other variables, such as non-manual/manual work, social self-ranking, ethnicity, confession, political activity before November 1989 and in 1991. The analysis leads to, among others, the discovery that there exists a relatively strong correlation between the official political activities in the "ancient regime" and the positions of people in the social hierarchy of 1991.

The enclosed table gives information about the social identifications of eleven status-pattern groupings (clusters) by many relevant variables. With this data, social portraits of all groupings have been created and four of them are presented in the article.

The status-pattern groupings are then further classified according to their attitudes to the ongoing social transformation and its future.

However, even the multidimensional typological approach to status differentiation revealed a certain ambiguity of attitudes and political behavior among the members of the same status groupings. The reasons for this phenomenon are analyzed. They are found a) in the specific historical situation shortly after the power-shift in 1989, b) in the insufficient detailed analysis on the level of Czech and Slovak subsamples and in relation to different mobility paths of respondents. The solution for these problems is perceived with the aid of a large scale international comparative social stratification and mobility survey being prepared for 1993.

Příloha

Tabulka 2. Sociální identifikace seskupení v procentech těch kategorií, jejichž zastoupení se výrazně pozitivně liší od průměru souboru (Část 1)

Sesku- pení	Věk	Struktura domácností	Národnost	Vyznání	Velikost obce (tis. obyv.)
1	31-40 (44,2) 41-50 (38,5)	Pár + 2 děti (44,2) Pár + 1 dítě (21,2)	Češi (63,5) Jiní (7,7)	Bez vyznání (67,3)	100+ (23,5) 20-100 (41,2)
2	41-50 (47,4) 51-60 (15,8)	Pár + 1 dítě (23,7) Pár + 2 děti (39,5)	Slováci (47,4)	Bez vyznání (63,2)	100+ (29,7) 20-100 (22,7)
3	30- (40,7) 31-40 (33,9)	Atypická	-	Bez vyznání (61,0) Protestanti (11,9)	100+ (33,9) 5-20 (23,7)
4	41-50 (41,3) 51-60 (16,3)	Pár + 2 děti (37,5) Pár + 3 děti (18,8)	Slováci (50,0)	Bez vyznání (51,3) Jiné církve (5,0)	5-20 (27,5)
5	31-40 (39,5) 41-50 (31,6)	Pár + děti (76,3)	-	Bez vyznání (55,3) Jiné církve (5,3)	5-100+ (92,1)
6	31-40 (36,6) 41-50 (38,0)	Pár + 2 děti (42,3)	Češi (63,4) Jiní (8,5)	Bez vyznání (52,1) Jiné církve (5,6)	1-2 (16,9)
7	30- (44,8)	-	-	Bez vyznání (53,4)	2-5 (25,9)
8	30- (27,3) 31-40 (33,3)	Pár + 2 děti (48,5)	Češi (72,7) Jiní (6,1)	Bez vyznání (62,1) Protestanti (9,1)	20+ (59,1)
9	30- (29,7)	-	Češi (67,6)	-	-

Tabulka 2. Sociální identifikace seskupení v procentech těch kategorií, jejichž zastoupení se výrazně pozitivně liší od průměru souboru (Část 1 - pokračování)

Sesku- pení	Věk	Struktura domácností	Národnost	Vyznání	Velikost obce (tis. obyv.)
10	51-60 (22,3)	Pár (19,8) Atypická (14,0)	Češi (70,0)	Katolíci (58,8)	5-20 (24,8) 1- (24,8)
11	30- (26,0) 31-40 (31,4) 51-60 (18,3)	Osamělí (6,5)	Slováci (49,1)	Katolíci (63,3)	5- (53,0)

Tabulka 2. Sociální identifikace seskupení v procentech těch kategorií, jejichž zastoupení se výrazně pozitivně liší od průměru souboru (Část 2)

Sesku- pení	Skupina povolání	Třída	Postoj k soukromému podnikání	Charakter práce
1	Školství a kultura (27,5) Ekonomika a finance (14,3) Zdravotnictví (3,9)	Vyšší odborníci (69,3) Nižší odborníci (25,0)	Podniká (26,9) Připravuje se (11,5) Spíše ne (40,4)	Nemanuální + + neproduktivní (48,1) Nemanuální + + produktivní (30,0)
2	Školství a kultura (10,5) Ekonomika a finance (13,2) Služby (10,5)	Vyšší odborníci (18,4) Nižší odborníci (26,3) Rutinní nemanuální (18,4) Vysoce kvalifikovaní manuální (29,0)	Podniká (18,4) Připravuje se (18,4)	Nemanuální + + neproduktivní (34,2) Nemanuální + + produktivní (44,7)
3	Školství a kultura (52,5) Zdravotnictví (5,1)	Vyšší odborníci (30,5) Nižší odborníci (54,2)	Uvažuje (35,6) Spíše ne (28,8)	Nemanuální + + neproduktivní (42,4) Nemanuální + + produktivní (42,4)

Tabulka 2. Sociální identifikace seskupení v procentech těch kategorií, jejichž zastoupení se výrazně pozitivně liší od průměru souboru (Část 2 - pokračování)

Sesku- pení	Skupina povolání	Třída	Postoj k soukromému podnikání	Charakter práce
4	Zemědělství (10,0) Lehký průmysl (21,3) Školství a kultura (10,0) Ekonomika a finance (10,0)	Nižší odborníci (34,9) Vysoce kvalifikovaní manuální (36,2)	Připravuje se (13,8) Spíše ne (27,5) Určitě ne (21,3)	Nemanuální + + neproduktivní (55,0) Nemanuální + + neproduktivní (27,5)
5	Doprava a spoje	Nižší odborníci (23,7) Rutinní nemanuální (21,1) Vysoce kvalifikovaní manuální (21,1)	-	Nemanuální + + neproduktivní (42,1) Manuální + + neproduktivní (26,3)
6	Hornictví a hutnictví (16,9)	Samostatní (8,5) Kvalifikovaní manuální (40,8) Nekvalifikovaní manuální (28,2)	Podniká (24,3) Uvažuje (10,0)	Manuální + + neproduktivní (31,0) Manuální + + produktivní (53,5)
7	Zemědělství (10,3) Hornictví a hutnictví (12,1) Strojírenství (41,4)	Kvalifikovaní manuální (48,3) Zemědělci (10,3)	Podniká (12,1) Spíše ne (31,0)	Manuální + + produktivní (62,1)
8	Strojírenství (43,9) Služby (7,6)	Vysoce kvalifikovaní manuální (18,2) Kvalifikovaní manuální (39,4) Nekvalifikovaní manuální (25,8)	Uvažuje (23,1) Spíše ne (30,8) Neví (23,1)	Manuální + + produktivní (63,6) Manuální + + neproduktivní (28,8)

Tabulka 2. Sociální identifikace seskupení v procentech těch kategorií, jejichž zastoupení se výrazně pozitivně liší od průměru souboru (Část 2 - 2. pokračování)

Sesku- pení	Skupina povolání	Třída	Postoj k soukromému podnikání	Charakter práce
9	Strojírenství (36,0)	Kvalifikovaní manuální (47,9)	Uvažuje (27,9)	Manuální + + produktivní (66,7)
	Lehký průmysl (17,1)	Nekvalifikovaní manuální (34,2)	Určitě (21,6)	Manuální + + neproduktivní (27,9)
	Doprava a spoje (16,2)			
10	Zemědělství (8,3)	Samostatní (4,1)	Podniká (9,9)	Manuální + + produktivní (65,3)
	Doprava a spoje (18,2)	Kvalifikovaní manuální (47,9)	Připravuje se (9,1)	Manuální + + neproduktivní (24,0)
	Strojírenství (32,2)	Nekvalifikovaní manuální (27,3)	Určitě ne (24,8)	
		Zemědělci (8,3)	Neví (20,7)	
11	Zemědělství (10,7)	Kvalifikovaní manuální (49,0)	Určitě ne (24,3)	Manuální + + produktivní (69,8)
	Stavebnictví (13,6)	Nekvalifikovaní manuální (30,2)	Neví (29,0)	
	Doprava a spoje (15,4)	Zemědělci (10,7)		

Tabulka 2. Sociální identifikace seskupení v procentech těch kategorií, jejichž zastoupení se výrazně pozitivně liší od průměru souboru (Část 3)

Sesku- pení	Mezinár. prestiž povolání (1-6)*	Příjem na hlavu (1-6)	Majetek na hlavu (1-6)	Sympatie pro levici/pravici (LL-S-PP)	Politická aktivita před listopadem 1989 (1-4)
1	1 (36,5) 2 (34,6) 3 (15,4)	1 (16,3) 3 (24,5)	3 (25,0)	L (25,5)	1 (5,8) 2 (21,2) 3 (26,9)
2	2 (21,1) 3 (21,1)	4 (44,4)	3 (23,7) 5 (28,9)	L (30,6)	1 (10,5) 2 (10,5) 3 (28,9)
3	1 (22,0) 2 (37,3) 3 (25,4)	1 (7,1) 2 (14,3) 3 (23,2)	2 (15,3)	-	-
4	2 (20,0) 3 (21,3) 4 (48,8)	5 (38,0)	1 (7,5) 5 (28,8)	LL (10,1) L (24,1) P (26,6)	1 (5,0) 2 (15,0) 3 (21,3)
5	2 (21,1)	5 (34,2)	-	S (65,8)	2 (15,8) 3 (26,3)
6	5 (39,4)	1 (14,1) 4 (42,2)	4 (39,4)	PP (10,3)	3 (25,4)
7	4 (55,2)	6 (21,8)	-	S (58,7) P (26,8)	4 (79,3)
8	4 (59,1)	5 (36,7)	2 (13,6) 3 (21,2)	LL (12,7) S (58,7)	1 (9,2)
9	4 (45,9) 5 (39,6) 6 (9,9)	-	4 (41,4)	S (55,0) PP (9,2)	4 (83,8)
10	5 (36,4) 6 (11,6)	3 (17,4) 6 (20,0)	4 (37,2)	P (23,5) PP (8,4)	4 (81,0)
11	5 (43,2) 6 (16,0)	6 (29,9)	6 (29,0)	P (22,1)	4 (88,8)

*) Ve všech následujících škálách označuje 1 vždy nejvyšší pozici

Tabulka 2. Sociální identifikace seskupení v procentech těch kategorií, jejichž zastoupení se výrazně pozitivně liší od průměru souboru (Část 4)

Sesku- pení	Sebezařazení v celkovém sociálním zařazení (1-5)	Spokojenost s vývojem 1989-1991 (1-3) (N=neutrální postoj)	Optimismus/ pesimismus pokud jde o budoucnost	Obava z nezaměstna- nosti (1-4)
1	2 (26,9) 3 (51,9)	1 (32,7)	O (25,5) P (27,5)	4 (40,4)
2	2 (15,8) 3 (50,0)	1 (21,1) 3 (23,7)	-	1 (32,4)
3	2 (16,9) 3 (42,4)	1 (22,8)	-	1 (29,3)
4		3 (24,1)	P (25,6)	-
5	3 (50,0)	-	N (65,8)	3 (36,8)
6	2 (20,0)	-	O (27,5)	4 (29,6)
7	3 (46,6)	-	N (70,7)	-
8	3 (45,5)	1 (24,2)	N (66,1)	-
9	4 (45,9)	-	N (67,0)	-
10	3 (43,8)	-	O (25,4)	2 (29,7)
11	4 (38,9) 5 (36,5)	- -	P (25,3)	1 (31,5) 2 (31,5)

Oprava

V minulém čísle v článku Machonin, Tuček: "K sociální stratifikaci v Československu 1991" na s. 659 v tabulce 5, 8. řádka, 9. sloupec byl chybně vytištěn údaj 80,4 místo správného 30,4. Prosíme čtenáře, aby si chybu laskavě opravili.

**Pavel Machonin: Sociální struktura
Československa v předvečer Pražského
jara 1968**

Praha, Karolinum 1992, 116 s.

Zralé a pozoruhodné dílo našeho předního sociologa má pro odborníka zabývajícího se československým reformním hnutím konce šedesátých let základní význam. Ale s potěšením a prospěchem si je přečte jistě každý, kdo dovede ocenit analýzu souhrnu vztahů, charakteristických pro určité období v životě společnosti, který do značné míry určuje následný historický vývoj.

Dějinný pohyb české a slovenské společnosti konce šedesátých let byl po dobu více než dvaceti let předmětem značné pozornosti. Nepřestal jím být ani dnes, kdy se od základu mění sama společnost, což uvádí problematiku roku 1968 do nových souvislostí. Jsme tak svědky různorodého a někdy i vzájemně protikladného hodnocení tehdejších událostí a jejich historického smyslu. Je to dáno nejen světónázorovu a politickou příslušností autorů prací o reformním hnutí, nýbrž také různým stupněm, v němž zvládli determinační faktory společenského vývoje tehdejší doby.

Význam Machoninovy práce spočívá podle mého názoru v tom, že analyzuje na vysoké vědecké úrovni výchozí sociálně ekonomické podmínky české a slovenské společnosti v předvečer vyvrcholení jejího historického pohybu. Ve světle tohoto rozboru se pak celá řada pokusů o vědecké uchopení problematiky reformního hnutí jeví jako spekulativní a nenáležitá. Nejčastější slabinou těchto pokusů, byť i opřených o analýzu nově objevených a zpřístupněných archívních pramenů, je redukování mnohostranného společenského hnutí, jež představuje reforma roku 1968, na hnutí za změnu politického systému.

Machoninova studie je protestem proti tomuto zužujícímu pojetí, které nemůže ani podat plný obraz společenských změn, ke kterým dochází koncem šedesátých let, ani poskytnout kritéria pro posouzení politického vývoje těchto let.

Základním pramenem, o nějž se Machonin ve své studii opírá, je rozsáhlé reprezentativní sociologicko-statistické šetření, tzv. Mikrocensus 1967, rozšířený o data z Historické statistické ročenky 1985 a o údaje z dalších prací. Hlavní a neocenitelnou předností Machoninovy studie je vzájemné propojení údajů o jednotlivých stránkách sociální struktury. Zmíněným doplněním získávají tato data navíc dynamický charakter.

Autor člení studii do pěti kapitol. V první zkoumá determinační faktory působící na sociální změny šedesátých let a v druhé se zabývá prameny a literaturou. Třetí kapitola je věnována základním poznatkům o jednotlivých sociálních charakteristikách obyvatelstva. Autor si nejprve všímá etnické struktury. Z hlediska společenského vývoje v roce 1968 má základní význam jeho zjištění, že české země a Slovensko se v druhé polovině šedesátých let zřetelně od sebe lišily kulturně a sociálně. Zatímco Čechy a Morava byly v zásadě průmyslovým společenstvím, Slovensko zůstávalo společenstvím agrárně průmyslovým. Vysoká dynamika věkově mladšího obyvatelstva Slovenska a rychle pokračující industrializace a urbanizace země zostřovaly sociální napětí obou částí republiky. Za daných podmínek dávaly sociálně politickému hnutí na Slovensku národně demokratický charakter a měnily je v boj za rovnoprávnost slovenského národa, za federalizaci státu.

Generační strukturu charakterizuje v roce 1967 nástup nové generace do společenského života. Mládež spolu s částí mladší střední generace se ocitá před "generační zátokou": většinu významnějších mocenských i profesionálních pozic už zaujímají příslušníci předchozích pokolení. Touto skutečností Machonin vysvětluje mimořádně aktivní úlohu této věkové skupiny v roce 1968.

Důležitá a historiky někdy podceňovaná je autorova analýza odvětvově profesionální struktury pracujícího obyvatelstva. Je výsledkem "spíše konzervativního typu vývoje a dosaženého stavu národního hospodářství" (s. 25). Za nejdůležitější změny šedesátých

let považuje Machonin vzestup společenské-
ho vlivu kulturní sféry, ústup vlivu byrokratické
správy a náznak ústupu těžkého průmyslu.

V dalším výkladu soustřeďuje autor
pozornost na vlastní charakteristiky sociál-
ního statusu jednotlivce. Zjišťuje, že v letech
1961-1970 započala nová, kvantitativně
významná vlna zvyšování formální vzděla-
nostní úrovně obyvatelstva. Díky ní se relativ-
ní počet odborníků v národním hospodářství
přiblížil tehdejšímu mezinárodním standar-
dům. Vzhledem k tomu, že před rokem 1968
obsazovali velký podíl odborných míst lidé
bez odpovídajícího vzdělání, vznikalo mezi
nimi a mezi dynamicky rostoucí skupinou
vzdělaných odborníků sociální napětí.

Pro vertikální diferenciaci profesí, členě-
ných do šesti skupin od nejvyšší do nejnižší
složitosti vykonávané práce, je příznačný nej-
vyšší podíl v páté a dále ve čtvrté a třetí sku-
pině. Poslední skupina je málo obsazena a
první dvě ještě méně.

Zvláště příznačná je příjmová diferen-
ciace. Ve srovnání s kapitalistickými zeměmi
je rozčlenění pracovních příjmů v Českoslo-
vensku méně příkré. Celková životní bilance
středoškoláků a vysokoškoláků co do příjmů
je v porovnání s celoživotními příjmy vyuče-
ných zpravidla ztrátová. Rodinné přerozděle-
ní příjmů jen zesiluje nivelizační účinek.

Autor dále zjišťuje, že způsob života a
úroveň spotřeby obyvatelstva byly v roce
1967 zřetelně vertikálně diferencovány.
Potřeba dosahovat vyšší úrovně kvality života
se stala zřetelnou tendencí doby a obracela
pozornost vzdělanějších a kvalifikovanějších
vrstev na kritiku zastaralé struktury národní-
ho hospodářství, jeho byrokratickou organi-
zaci i na politickou reglementaci celého způ-
sobu života. Autor v tom spatřuje jeden ze
zdrojů silné podpory ekonomické reformy.

V dalším textu P. Machonin konstatuje,
že společnost je příkrě mocensky diferencio-
vána. Zároveň však v důsledku ekonomických
a společenských procesů šedesátých let
dochází ke změnám v řídicích aparátech.
Začínají se v nich rozvíjet tendence k rela-
tivnímu zkulturnění byrokracie, což umožňu-
je vznik relativně vlivných proreformních
proudů uvnitř mocenské hierarchie.
Vzhledem k početnosti komunistické strany

uzrávají všechna vzpomínaná sociální napětí i
uvnitř komunistické strany.

Ve čtvrté kapitole shrnuje autor dílčí
analýzy jednotlivých stránek sociální stuktury
Československa. Rozborem rozsáhlého fak-
tického materiálu dokládá, že zřetelná
vertikální sociální diferenciacie je v příkrém
rozporu s třídním schématem socialistické
společnosti zformulovaným Stalinem. Typ
sociální diferenciacie, který se koncem
šedesátých let začal v Československu prosa-
zovat, považuje autor za rodící se sociální
rozvrstvení - stratifikaci. Není ještě příliš
vyhraněná - mezi dílčími charakteristikami
sociálního statusu jednotlivců však převládá
vzájemný soulad nad nesouladem. Těsně
provázané jsou diferenciacie vzdělání a kvali-
fikace, profesionálního postavení a způsobou
života a spotřeby. Autor tuto skutečnost
pokládá za tendenci k prosazení principu
výkonu jako základu sociální stratifikace.
Mocenská a příjmová diferenciacie se
k předchozím charakteristikám druzí volněji.

Autor se pak brání proti námitkám,
vzneseným proti jeho rozboru, za nimiž se
skrývá spor zásadního významu. Běží v něm
o historické hodnocení československého
pokusu o reformu socialismu sovětského
typu. Mohlo tehdy skutečně dojít k dynamic-
ké syntéze provýkonově orientovaných prvků
sociální struktury, ekonomické reformy a
demokratizačních procesů, jež by umožnila
postupný přechod k skutečné tržní ekonomice
a pluralitní demokracii? Porážka reform-
ního pokusu podle autora nedovoluje tuto
otázku rozhodnout. Přiklání se však spíše
k mínění, že vzhledem k velké tvůrčí inicia-
tivě, kterou závěrem šedesátých let projevo-
valy sociální síly v Československu, bylo
možné postupně provést vnitřní reformy i na-
ší natolik zdeformované společenské struktu-
ry.

Významným momentem posuzované
analýzy je rozbor rovnostářskybyrokratické-
ho uspořádání. Machonin dospívá k poznání
vzájemné funkční závislosti byrokraticky fun-
gujícího aparátu a všech skupin obyvatelstva,
které nezasloužené profitovaly na rovnostář-
ské distribuci příjmů. Považuje tento vztah za
klíčový pro poznání sociální struktury tehde-
jšího Československa. "Bez pochopení sym-
biózy totalitního a antivýkonového prvku

sociální struktury "reálného socialismu", jejich vzájemné funkční závislosti a její historické geneze nelze pochopit nejen dějiny Československa do konce šedesátých let, nýbrž ani dějiny celé východní a střední Evropy" (s. 83).

Tzv. analýza shluků umožnila vydělit čtyři typické sociální vrstvy vyznačující se převládáním statusové konzistence a řadu seskupení, u nichž převládá statusová inkonzistence. První čtveřici tvoří elitní vrstva obyvatelstva, tj. téměř výlučně odborní zaměstnanci vysoce spokojení s prací a životem; dále horní střední vrstva, převážně odborní zaměstnanci, úředníci a nemanuální pracovníci JZD, u nichž rovněž převládá spokojenost s prací; střední vrstva skládající se většinou z kvalifikovaných a částečně polokvalifikovaných dělníků a konečně dolní vrstva - polokvalifikovaní a nekvalifikovaní dělníci, méně spokojení s prací a životem. Zatímco první dvě vrstvy jsou v českých zemích téměř dvakrát početnější než na Slovensku, u dolní vrstvy je tomu naopak.

Autor si dále všímá tří větších inkonzistentních seskupení. První z nich zahrnuje odborné zaměstnance, úředníky a kvalifikované dělníky, kteří své vzdělání nemohli realizovat v odpovídajícím pracovním zařazení, mají proto nízké příjmy a jsou podprůměrně spokojeni s prací a životem. Naopak vyšší spokojenost s prací a životem zjišťuje autor u vzdělanějších odnoží kvalifikovaných a polokvalifikovaných dělníků. Od většiny svých kolegů se liší podstatně vyššími příjmy a lepší úrovní způsobu života. Nadprůměrnou spokojeností s prací a životem se vyznačuje i největší inkonzistentní seskupení: polokvalifikovaní, nekvalifikovaní a zemědělní dělníci, kteří dosahují vysokých pracovních příjmů.

Čtyři malá inkonzistentní seskupení mají mimořádně zajímavé charakteristiky. Setkáváme se tu jednak s intelektuální elitou s minimální účastí na moci, jednak s odbornými pracovníky různých odvětví a profesí, jejichž vyšší příjmy se váží na vyšší podíl na moci a jež se vyznačují nadprůměrnou spokojeností s prací. Politicky zvýhodňované je i další seskupení odborných zaměstnanců a úředníků, lišící se od horní střední vrstvy výrazně nižším podílem na moci. Poslední

malé seskupení při zhruba středním postavení ve složitosti práce, vzdělání a podílu na řízení se vyznačuje nízkými příjmy a vysokou úrovní spotřeby, což nasvědčuje nepřiznaným neoficiálním příjmům.

Z analýzy shluků činí autor závěr, že jednotlivé vrstvy nebo inkonzistentní seskupení vytvářejí podmínky pro různé typy politického chování. Důvody k sociální nespokojenosti mohly mít nejen nižší vrstvy společnosti, nýbrž hlavně skupiny, u nichž příjmy a podíly na moci neodpovídaly jejich vzdělání, složitosti práce a životnímu stylu. Důvody ke spokojenosti mohly mít horní a střední vrstvy a skupiny, které byly příjmově nebo politicky zvýhodňovány.

Pátá kapitola shrnuje základní vývody z autorovy analýzy. Před rokem 1968 se v sociálních vztazích vzájemně proplétají dva typy sociálního uspořádání: stratifikace se silnými vztahy byrokratickými a rovnostářskými. Dostávají se do stále hlubšího rozporu a hrozí propuknutím sociálně politického konfliktu. Československo tak spěje ke křížovatce - může se vyvíjet k úplnému obnovení totalitárně byrokratických a rovnostářských poměrů nebo k prosazení výkonových principů a s nimi spjatých demokratických vztahů.

Za každým z možných vývojových směrů stály určité sociální síly. První podporují nedostatečně nebo jen formálně odborně kvalifikované síly mocenského a správního aparátu nacházející širší sociální oporu v relativně méně vzdělané a méně kvalifikované části všech socioprofesionálních skupin. Sociální jádro potenciální podpory druhého vývojového směru představují naopak relativně vzdělanější a kvalifikovanější vrstvy obyvatelstva ve všech socioprofesionálních skupinách. Autor tedy vidí inteligenci diferencovaně a právě tak nepřehlíží, že část kvalifikovaného dělnictva měla sklon podporovat úsilí o náležité ocenění kvalifikace a výkonu. Také poměrně početná skupina obyvatelstva, která se octla v okolí hranice sociálního nebo životního minima, měla předpoklady podpořit reformní proud.

Proreformní síly působily v Československu v relativně příznivých vnitřních objektivních podmínkách, byly poměrně mocné a jejich vnitřní šance na bezprostřední úspěch byly značné. Tvrdý vnější zásah spoje-

ný s odvetou konzervativních sil ukončil reformní pokus dříve, než mohl prokázat všechny své možnosti.

Jemná a přesná autorova analýza sociální situace Československa v předvečer Pražského jara činí z Machoninovy studie poutavou četbu nejen pro sociologa, ale i pro

historika. Bez zvážení a prozkoumání všech faktů a vztahů uváděných v práci není podle mého soudu možné podat objektivní obraz společenského vývoje v Československu v závěru šedesátých let.

Miloš Bárta

Alvin Toffler: Powershift

London, Bantam Book 1990, 601 s.

V roce 1990 vydalo londýnské nakladatelství poslední díl trilogie futurologa A. Tofflera *Powershift* [Přesun moci]. Recenzent v *New York Times* je toho názoru, že: "Toffler nám pomáhá pohlédnout do tváře budoucnosti s lepším porozuměním" a anglický deník *The Independent* soudí, že: "Toffler je profesionál. Poskytuje nám rychlého průvodce světem, ve kterém věda a technologie mění mocenské vztahy mezi individui, společenstvími a národy."

Powershift je poslední kniha trilogie a završuje práci autora nad analýzou sociálních změn. Každá ze tří knih je nezávislým subjektem, ale centrálním tématem všech tří je změna. První z nich, *Future Shock* [Šok z budoucnosti], se zabývá procesem změn, druhá *The Third Wave* [Třetí vlna] směřováním změny a *Powershift* mocenskou kontrolou změn, tedy změnami v systému moci, které s sebou nese předpokládaný konec industriální společnosti. Jestliže *Future Shock*, který vyšel před dvaceti lety, oznamuje, že národy budou absolvovat příliš mnoho změn, které půjdou příliš rychle za sebou, což povede k dezorientaci a k obecné neschopnosti rychle se rozhodnout (příklad dokonalé predikce), a jestliže *The Third Wave* zkoumá změny z historického hlediska a z hlediska jejich budoucího směru, potom *Powershift* se zabývá kardinální změnou role vědění v systému mocenských vztahů. Neboť, jak míní Toffler v úvodu, je lepší mít pro orientaci v zítřejších událostech připravenou nehotovou a obecnou mapu jako vhodný subjekt pro revizi a korekci než nemít žádnou mapu.

Kniha obsahuje šest základních částí. V první části Toffler charakterizuje svoji

knihu jako knihu o nových cestičkách, které systému moci otevírají nové sociálně ekonomické změny ve světě. Definuje moc jako každodenní nezbytný aspekt lidských vztahů, přičemž my sami jsme produktem systému moci. Podle autora síla, bohatství a vědomosti a vztahy mezi těmito aspekty definují podíl moci ve společnosti. Demonstruje to na příkladu klasického westernu, kde postava kovboje symbolizuje moc síly, postava bankéře moc peněz a postava novináře moc vědění (ve správném westernu se vyskytuje i postava, symbolizující moc sexu, tu však Toffler, možná záměrně, vynechává).

V současném světě oba mocenské faktory, a to síla a bohatství, začínají být čím dál tím více závislé na vědomostech. Termín "knowledge" používá Toffler pro symbolické produkty společnosti. Základní politický boj se přesouvá od boje nad kontrolou redistribuce bohatství k boji o kontrolu nad redistribucí vědomostí.

Druhá část knihy je založena na premise, že boj o moc v ekonomické sféře je vlastně bojem o vědomosti. Této hry se zúčastňují všechny tři mocenské faktory, ale jejich poměry jsou různé a varianty provedení také. Obchod, jehož úspěch je stále více založen na symbolech a vědomostech, v dnešní době začíná počítačem a končí masmédií. V postindustriální společnosti, kterou nazývá Toffler společností "třetí vlny", přestávají být peníze symbolem kapitálu a pomocí elektroniky začíná být rychle přenosným kapitálem bohatství symbolů. V éře "třetí vlny" potřebuje podle autora člověk čím dál méně peněz pro to, aby mohl produkovat, ale čím dále více vědomostí. Jak se rozšiřuje obchod s informacemi, hroutí se bariéry národních států, hroutí se i celý mechanismus bezpečnosti, který byl založen na finanční stabilitě ve světě relativně uzavřených ekonomik. Řešením

vybudování nového systému bezpečnosti není podle autora vyšší stupeň centralizace např. na celoevropské úrovni, ale lokální decentralizace. Tofflerovo řešení dějinně paradoxně nahrává nacionalistům.

V obchodě s informacemi se pro dosažení cíle používá jak síla, která sublimovala v právo, i bohatství, které se transformovalo do vědomostí, takže samotná práce stále více závisí na manipulaci s vědomostmi. Začíná info-válka, tedy boj o podíl na systému vědomostí, o čemž pojednává třetí část knihy. Každý, kdo kontroluje informace, má ekonomickou a potažmo politickou moc. Uchopení této moci závisí na ovládnutí symbolického systému, nezávisí ani tak na znalostech jako na informacích o znalostech.

Informační válka mění i starou byrokracii, její pyramidální hierarchii. Pro úspěšnou práci je důležité, aby jistým druhem informací nedisponovali pouze špičkoví manažeři, ale všichni pracovníci firmy. Tímto námětem se zabývá ve čtvrté části. Pokud Toffler nemá rád něco více než byrokracii, potom jsou to Japonci. K prvému se přiznává, druhé cudně, ale průhledně, tají. Tofflerův sen jsou malé rodinné firmy, napojené na elektronické báze s přirozenou komunikací a bez byrokracie. Vzhledem k tomu, že společenský pohyb klade jeho konstrukci tuhý odpor, obrací svůj pohled na země východní Evropy a "třetího světa". Země bývalého reálného socialismu jsou však pro tuto ideu předem ztracené, protože nezadržitelně plují k industriální masové společnosti s jistými nevýznamnými modifikacemi. Toffler doufá, že "třetí svět" bude schopen postavit své ekonomiky na premise: moc se přesouvá z rukou těch, kteří mají formální pozice, do rukou těch, jejichž přirozená autorita se zakládá na znalostech a politických dovednostech. Tofflerův strach z byrokracie a její zvůle v industriální epoše ho vede k přání, aby se "třetí svět" obešel bez antifamilismu industriálního věku, v Tofflerově pojmosloví éry druhé vlny, což vidí jako jednu z možných variant, jak přesunout moc z manažersko-byrokratických rukou do světa, kde hodnota komunikace mezi dvěma individui nezávisí na místě v hierarchii, ale na tom, co znají. K tomu lze poznamenat, že Parkinson by toto zbožné přání definoval

zákonem "každý má schéma, které nebude pracovat".

Z jedné strany se podle autora moc, tedy informace o znalostech, soustřeďuje do rukou několika málo nadnárodních firem, z druhé strany se mozaikuje. Ve světě obchodu záleží stále více na rychlosti předání informace, na bezprostřední komunikaci, na intuici atd. a to je doménou malých flexibilních firem.

Jak se v současném světě podle Tofflera udržuje a zvětšuje bohatství? (s. 238)

1. Nevymění-li informaci, nezískáš bohatství;
2. Konvenční faktory produkce jako půda, materiály, kapitál se stávají stále méně důležité a stále více důležité jsou symbolické znalosti. Médii směny přestávají být kovové nebo papírové peníze a stávají se tím elektronicky předávané informace;
3. Tento nový systém musí vytvořit nový systém byrokracie (postbyrokracie);
4. Zaměstnanci jsou stále více zaměnitelní, jednička firmy není dělník, finančník, manažer, ale člověk, který kombinuje imaginaci, znalosti a akci;
5. Producent a konzument fúzuje do prozumenta;
6. Nový proces tvorby bohatství je jak lokální, tak globální, protože použití mikrotechnologie dělá ziskové to, co bylo ekonomické pouze ve velkém měřítku.

Nepochybně tyto naznačené trendy se v sociálních pohybech vyspělých zemí vyskytují, jsou však podle mého názoru jistým druhem sociálního folklóru, který nic podstatného nemění na vztazích a struktuře přece jen stále industriální společnosti. Jako tolikrát u Tofflera je přání otcem myšlenky, musím však poznamenat, že obojí, ač se tomu dá mnoho vytknout, je podloženo fantastickou argumentací.

V páté kapitole se zabývá mocenskými změnami v politice. Jestliže máme jisté pochybnosti o redukci celého životního cyklu jednotlivce, skupin či národů na boj o moc, potom v politickém životě je tento předpoklad nepochybně na místě. Je to kapitola, ve které nalézáme jako občané i jako odborníci náznaky odpovědí na otázky, které nám přináší doba i naše práce.

Podle názoru autora, jestliže základní politický boj v době druhé vlny byl definován

bojem mezi tradicionalismem a modernismem, potom v epoše Třetí vlny je to boj mezi modernismem a postmodernismem, přičemž posttotalitní evropské státy se stanou baštami modernismu. Toffler je toho názoru, že nastává konec éry masové demokracie a začíná se rozvíjet demokracie mozaiková. Masová demokracie je závislá na podpoře masových hnutí a masových médií. (Podle Tofflera, a nejen podle něj, změny ve východní Evropě ovlivnil nejen rozvoj elektronické informatiky, ale i nové techniky přenosu v masmédiích.) Jako se v současné době přesouvá moc na horizontální a ne vertikální škálu, tak se rozvíjí i lokální média, vzniká i zde mozaikovitost. Autor míní, že současný systém byrokracie není schopen ovlivňovat tuto počínající mozaikovitost ekonomického a politického života. Řešením je na jedné straně redistribuce moci mezi lokální a regionální subjekty a na druhé straně mezi nadnárodní útvary, v ekonomické sféře je to pak privatizace, která probíhá také v celoevropském měřítku.

Současná destabilizace nás může zavést do demokratického systému 21. století, nebo zpět do 11. století. Tři hlavní světová sociální nebezpečí specifikuje Toffler přesně. Dva roky, které uplynuly od napsání jeho knihy, dávají bohužel za pravdu jeho precizní analýze. V kapitole popisuje tři hlavní nebezpečná hnutí.

1. Náboženské šílenství - okolo roku 1960 se evropské intelektuálové ptali "Je bůh mrtev?" V roce 1990 sledujeme obrovský boom náboženských hnutí všeho druhu, za nebezpečné Toffler považuje náboženství, která kombinují totalitarismus s univerzalizmem.

2. Eko-teokrati - v lůně původně sympatických hnutí se začaly formovat skupiny eko-teologů, které mají hodně společného s religiózními extrémisty.

3. Nová xenofobie - strach z cizinců.

V šesté, poslední kapitole rozvádí autor předpoklad, že současná světová mocenská nerovnováha může skončit novým pořádkem, ať již se bude točit kolem Evropy, Japonska a USA, či bude rozložen kolem pěti či šesti světových regionů.

Pád socialismu přičítá tomu, že tento systém kolidoval s budoucností. Podle Tofflera v době info-války byl postaven na arogantním předpokladu, že vládnoucí vrstva ví, co ostatní mají vědět. Je to bezpochyby poněkud zjednodušující řešení, Toffler jako spousta dalších západních expertů přeceňuje intelektuální schopnosti bývalé východo-evropské nomenklatury. Po rozpadu sovětské mocenské sféry je síla bez kontroly (především nukleární zbraně), peněžní kapitál překračuje nekontrolovatelně hranice všemi směry (podle Naisbitta v knize *Megatrendy 2* by nyní v žádné zemi ES nemohl převzít moc levý či pravý diktátor, protože by okamžitě po jeho nástupu bylo převedeno za hranice pomocí telekomunikací půl národního bohatství během třiceti minut) a o kontrolu nad vědomostmi, které v současné době řídí ekonomiku, se vede info-válka. S mnohými závěry autora mohu souhlasit, není utopista, zná moc síly, peněz i vzdělaných mozků. Redukuje-li však veškerý sociální pohyb na mocenský boj těchto tří faktorů, je to redukce a ta je vždy svou geniální jednoduchostí nebezpečná.

Tamara Svítková

Martine Segalen: Sociologie de la famille
Paris, A. Colin 1981, 283 s.

Martine Segalen: Historical anthropology of the family

Paris, Éditions de la Maison des Sciences de l'Homme
a Cambridge University Press 1986, 328 s.

Martine Segalen: Die Familie. Geschichte, Soziologie, Anthropologie
Paris, Éditions de la Maison des Sciences de l'Homme a Frankfurt-am-Main, Campus 1990, 407 s.

Práce Martiny Segalenové, francouzské etnologky a socioložky, v originálním vydání nazvaná *Sociologie rodiny*, v pozdějším anglickém překladu *Historická antropologie*

rodiny a konečně v německé verzi z roku 1990 *Rodina. Její dějiny, sociologie a antropologie* je svědectvím hned několika tendencí v evropském vědeckém bádání o rodině v posledních deseti letech. Českému badateli bude bezpochyby nápadná mezinárodnost zájmu o teoretické otázky vývoje evropské rodiny a ochota renomovaných oblastí sociologického výzkumu přijmout výklad problémů studia rodiny z okruhu francouzské etnologie a sociologie, silně ovlivněných nejen demografickým, nýbrž i historickým pohledem na rodinu současnosti.

Segalenová sice v úvodní bibliografické orientaci své práce považuje za hlavní oblasti svého zájmu vztahy mezi rodinou a mocí, sociální kontrolu rodiny, rodinný původ nerovnosti šancí v uplatnění a otázky ženy, ale ve vlastním obšírném úvodu naznačujícím hlavní metodologické problémy nenechává čtenáře na pochybách, z jakých pozic chce zaútočit na dosud všeobecně přijímané teorie rodiny. Především jí jde o důkaz toho, že sociologie rodiny je polem, na němž se setkává historiografie s etnologií. Segalenová vytýká americké sociologii, že nevidí rodinu historicky, nýbrž že si ji představuje jako definitivní strukturu. Poukazuje na W. Goodea, který v šedesátých letech, kdy klasická sociologie znásobovala empirické zkoumání americké rodiny, nabídl docela jiné řešení, a to srovnání americké rodiny s rodinami jiných kulturních oblastí. Jeho odkaz na diametrální rozdíl mezi normou a praxí v současné rodině byl sice sociology brzo zapomenut, ale v sedmdesátých letech přišel nový podnět k přezkoumání názorů sociologie na funkci rodinných systémů z nových prací o dějinách rodiny. Historickou problematiku rodiny vlastně objevili demografové. Francouzský demograf Louis Henry hledal původně historické kořeny současného plánovaného rodičovství evropských populací. Netušil tehdy, na přelomu padesátých a šedesátých let, že dává podnět ke vzniku nového oboru bádání: historické demografie. Ani Philippe Aries, když po druhé světové válce začal vydávat své práce o mentalitách historických společností, si patrně neuvědomoval, že otevírá sociologii cestu do zcela neznámého prostředí archivů historických dokumentů. V počínajícím

zájmu o dějiny evropské rodiny se však studium mentalit objevilo po boku demografických analýz plodnosti, sňatečnosti, úmrtnosti historických populací. Tyto analýzy totiž, jakmile byly provedeny na základě exaktních demografických metod, navozovaly metodami demografie nezodpověditelné otázky, které zajímaly jak historii, tak sociologii. Podle Segalenové obnovený zájem historiografie o rodinu v minulosti měl zásadní význam pro sociologii, která si začala uvědomovat svá omezení ve znalosti historie rodiny. Fascinujícím se stal pro sociologii zejména moment, v němž dochází ke změnám a jejichž příčiny dokáže historiografie objevit. Historie rodiny dokáže podle Segalenové relativizovat soudy o procesech považovaných sociologií za typické pro současnou společnost, jako je např. proslulý výklad o "smršťování" dnešní rodiny. Velký obdiv Segalenové pro historické poznání rodiny vede i k jejímu ocenění historiografie jako vědního oboru, který učí sociologii skromnosti. Podle jejího názoru se po tom, co historiografie učinila pro dějiny rodiny, vztahy mezi transformací rodiny a společností už nikdy nebudou moci studovat a vysvětlovat pomocí jednoduchých a jedinečných modelů. Historiografie podle Segalenové učí sociologii poznávat váhu variability situací. Konkretizace historického vývoje rodiny již dnes zpochybňuje tak donedávna obecně přijímané názory jako např., že industrializace transformovala evropskou rodinu. Vždyť přece historiografie zná oblasti s odlišnou organizací rodinného hospodářství od klasického západoevropského typu, kde industrializace probíhala jinak i s jinými momenty transformace rodiny než v zemích první průmyslové revoluce!

Proto se Segalenová domnívá, že teprve setkání sociologie a historiografie s etnologií může vést k přehodnocení našich znalostí a našich teorií o rodině. Tak jako historie umožňuje rekonstruovat rodinu v čase, etnologie ji relativizuje ve vztahu k odlišným typům kultury. Tím sociologie rodiny získává možnost studovat rodinný systém v rámci přesně určené kulturní oblasti. Pak teprve může pomocí přístupů psychologických a psychoanalytických hledat smysl symbolů objevených analýzou chování a obřadů.

Teprve pak, podle Segalenové, se nám rodina přestane jevit jako předmět zkoumání apriorně determinovaný vnějšími znaky a poznáme ji jako instituci schopnou rezistence a jednání. Po tomto úvodu následuje rozbor seřazený do tří základních bloků: I. Oblast příbuzenství, II. Formování rodinné domácnosti a III. Role a aktivity v rodinné domácnosti. Je třeba říci, že už sám překlad nejen z francouzštiny, angličtiny a němčiny do češtiny, nýbrž i z francouzštiny do němčiny či do angličtiny pojmu domácnost ve smyslu rodiny a jejího bydliště a jejích členů působí obtíže, které zná jen ten, kdo se historickou problematikou rodiny podrobněji zabýval. To, co Segalenová nazývá "le groupe domestique" a do němčiny je přeloženo "die häusliche Gemeinschaft", se v češtině jeví přeložitelné jen jako "rodinná domácnost". Navozuje tak v našich představách spíše domácnost současnou, která by ve francouzštině měla mít název "le ménage" a v němčině "der Haushalt". Již v těchto nuancích tak můžeme rozeznat těsnou závislost sociologie rodiny, jak ji pojímá Segalenová, na modelu či různých modelech rodiny historické. V I. oddílu Segalenová skutečně rozsáhlým způsobem čerpá ze studia historických rodinných struktur. To, co znají historikové z dějin rodiny, jako je nepostižitelnost skutečné průměrné velikosti rodinné domácnosti vymezované fluktuací vymírání i změnami v počtu služebnictva, je Segalenové dobře známo, právě tak jako rozdíly mezi soužitím osob pokrevně příbuzných na venkově a ve městě. V otázce příbuzenství se odvolává nejen na známou práci Clauda Lévi-Strausse *Les structures élémentaires de parenté*, nýbrž i na obecně uznávanou teorii Talcotta Parsonse o segmentaci rodiny v době industrializace, která rodinu izoluje od příbuzenské sítě. Tehdy teprve je redukována rodinná skupina "groupe domestique" na domácnost manželů "ménage conjugal", s malým počtem dětí. Tato omezená skupina se už dělí o své tradiční rodinné funkce s jinými institucemi. Zůstává jí jedině zajistit socializaci dítěte a psychologickou rovnováhu dospělých. Rodinný podsystém v rámci společenského systému udržuje vlastně jen rozdělení rolí mezi otcem, který zajišťuje vazbu se společností a

materiální situaci rodiny, a matkou, jejíž role není "instrumentální" jako u otce, nýbrž "expresivní" uvnitř rodiny. Avšak i Parsonsova teorie postindustriální rodiny podléhá dnes kritice. Segalenová se zřejmě připojuje k pochybovačům o této teorii, kteří poukazují zejména na účinky sociální mobility narušující klasické rodinné svazky. Ještě bohatěji než první část je dokumentována druhá část práce, která pojednává o formování rodinných svazků a jejich funkcí. Tato část práce Segalenové je mimo jiné i svědectvím o obrovském pokroku demografie rodiny v posledních desetiletích. O demografickém chování minulých populací víme dnes mnohem více, než kdykoli dříve. A nejen to, poznání rodiny minulosti vede i současnou demografii ke kladení základních otázek o úloze rodiny v současném systému populačního vývoje. Segalenová ovšem nezapře ani své etnografické vzdělání v kapitolách o historické sociologii instituce manželství, o dělbě mezi církví a státem v oblasti manželského práva. Hlavní důraz však je kladen na demografický výklad. Upozorňuje na dlouhodobé trendy ve vývoji sňatečnosti, která sice po roce 1740 ve Francii lehce narůstá, avšak přes dočasné výkyvy zůstává po staletí obdivuhodně stabilní. Za příklad je ovšem brána téměř vždy Francie, která sice má nejúplněji dokumentovaný vývoj obyvatelstva za poslední tři století, avšak přece jen má v mnohém odlišný demografický vývoj od ostatních zemí Evropy. Očividná snaha Segalenové nalézt logické vazby mezi historickou demografií rodiny a jejím současným demografickým rozbořením se ovšem sráží se samotným během času, který se nezastavuje ani ve vývoji forem rodiny. Čteme-li dnes po více než deseti letech původní verzi práce Segalenové, opakovanou i v německém vydání z roku 1990, jako by nám už scházelo hodnocení demografického zlomu v polovině osmdesátých let, o němž vlastně ještě ani nevíme, je-li trvalým odvrácením krizových příznaků ve vývoji evropské rodiny započatém v polovině šedesátých let. Jakoby reakcí na neustávající demografický vývoj hlavních charakteristik rodinných funkcí je třetí část práce zabývající se rolemi a aktivitami členů rodinné domácnosti. Zde se Segalenová vrací pouze do 19. století a nikoliv do dálnější minulosti, aby

navodila poměry určované rolemi dnešních lidí žijících v rodinném společenství. Pohled etnografa je zde zastoupen studiem bydlení ve městech a na venkově a jeho vývojem do nejnovější doby. Hlavní zřetel se obrací k ekonomii rodinné domácnosti. Zde ovšem může Segalenová nabídnout svým čtenářům pouze řadu někdy i kontroverzních názorů na vnější vlivy vnášené do rodiny manželského páru výdělečnou činností žen, osamostatňováním dětí apod. Poměrně dost místa je věnováno, hypotézám dvoukariérové rodiny v duchu práce Roberta a Rhony Rapaportových *Problemes de recherche dans les familles a double carriere*. Není opomenut ani nám dobře známý fakt rychlejšího růstu zaměstnanosti žen než mužů v posledních deseti či dvaceti letech. Rodina se tím bezpochyby mění, vztahy známé z historie přestávají působit na role jejich jednotlivých členů. Zdá se, že působení ekonomických trendů ve vývoji rodiny je ještě daleko méně postižitelné než vliv společenských transformací s nimi svázaných. Jestliže je tedy třeba na závěr práce vyslovit se ke vztahu rodiny a společnosti, Segalenová přistupuje k této otázce velmi opatrně. Uznává, že dodnes - jako před staletími - nerovnost šancí uplatnění

individuů ve společnosti vzniká a formuje se v rodině. Bude tomu tak vždycky, když už dnes variabilita změn v současné rodině neumožňuje jasně určit, kam se vlastně vztah rodiny a společnosti ubírá?

Důvod, proč v poměrně krátké době byla práce Segalenové přeložena do dvou hlavních evropských jazyků v oblasti vědy, spatřuji v novosti pohledu na historii a demografii rodiny. V málokterém vědním oboru se uplatnila interdisciplinárnost společenských věd v takové míře jako v sociologii rodiny tak, jak nám ji představila Segalenová. Je ovšem možné, že i empirický výzkum současné rodiny by mohl znamenat pro sociologii rodiny více, než je Segalenová ochotna připustit. Vždyť vztahy nejen přezívají z minulosti, nýbrž se i neustále utvářejí nově. A právě variabilita rodinných situací, o níž se Segalenová často zmiňuje, může být znamením vzniku nových jevů. Záchraná sít' příbuzenských vztahů ztracená v postindustriální Evropě se znovu nalezla díky rostoucí rozvodovosti a nadúmrtosti mužů. Je tedy současná rodina opravdu jen domácností manželského páru?

Pavla Horská

H. Dachs, P. Gerlich, H. Gottweis, F. Horner, H. Kramer, V. Lauber, W. C. Müller, E. Tálos (Hrsg.): Handbuch des Politischen Systems Österreichs

Manzsche Verlags- und Universitätsbuchhandlung, Wien 1991, 870 s.

Kniha účtyhodná svým obsahem i rozsahem představuje zatím nejkomplexnější vydanou příručku o rakouské politice, o základních aspektech rakouského politického systému: o politických stranách, zájmových a profesionálních sdruženích, sociálním partnerství, zahraniční, hospodářské a finanční politice, politických institucích, kterými jsou parlament, vláda a prezident, o církvi, masmédiích, politické kultuře, samosprávě na zemské a regionální úrovni. Svou obsáhlostí se publikace vymyká produkci literatury v oblasti politických věd, tak jak ji známe v západo-

evropských zemích (ročenky nebo tematické ediční řady).

Na jejím vzniku se podílelo 53 autorů - politologů, právníků, sociologů, ekonomů a historiků. Publikace je rozdělena do osmi částí, představujících různé dimenze politického systému, a to z hlediska historického vývoje, současného stavu a předpokládaných vývojových trendů. Všechny kapitoly jsou psány s velkou mírou kritičnosti vůči vlastnímu systému.

Část I. se zabývá historickým vývojem rakouské politiky ve 20. století, vývojem hospodářství, mezinárodní politiky a sociální struktury. Autoři příspěvků (E. Hanisch, F. Weber a O. Höll/H. Kramer) zdůrazňují diskontinuitní charakter nových rakouských dějin.

Část II. je věnována ústavě a základním politickým institucím - parlamentu, vládě, prezidentovi, státní byrokracii a soudnictví.

Rakouský parlamentarismus se nachází v procesu změny. Autor (H. Fischer) jej hodnotí od meziválečného období až po vznik Velké koalice roku 1987. Vstup zelených na politickou scénu, vliv masmédií a další faktory udělaly z parlamentu aktivní instituci. Centrum rakouského politického systému představuje vláda (W. C. Müller). V delším časovém období se projevuje trend k "Kanzlerdemokratie", která sebou přináší větší autonomii vůči politickým stranám, sdružením a organizacím.

Určitým vývojem prošel i úřad prezidenta (H. G. Heinrich/M. Welan). Zpočátku představoval spíše symbolickou osobu, vyznačující se omezenou mocí, ale vysokou vážností a morální autoritou. Po 2. světové válce uplatňoval prezident autoritu zejména v úsilí o dosažení sociálního smíru, konsensu a sociálního partnerství. Od volby K. Waldheima do úřadu spolkového prezidenta (1986) došlo k "zesvětštění" prezidentského úřadu a prezident je podrobován kritice jako všichni ostatní smrtelníci.

Zosobněním kontinuity rakouské politiky je byrokratický aparát (H. Neisser), odpovídá tomu i velké procento poslanců, pocházejících ze státní správy. Tento aparát dnes stojí před dlouhá léta plánovanou reformou, motivovanou snahou o úspory, zvýšení výkonu a větší participaci obyvatel na státní správě.

Část III. pojednává o systému politických stran a nových sociálních hnutích.

Systém stran (W. C. Müller), který se utvořil koncem 19. století, stále existuje, ale jeho význam pro politickou orientaci a spjatost občanů s určitou stranou se změnil. Reforma volebního zákona z roku 1970 zvýhodnila vícestranický systém proti dvoustranickému. Organizovanost v politických stranách a hustotou stranických organizací drží Rakousko stále světový primát.

Analýza stranických programů a ideologií (F. Horner) ukazuje, že poválečná fixovanost politických stran a programů na určité společenské skupiny a třídy mizí a dochází k jejich sblížování a překrývání.

Další subkapitoly pak analyzují stav a vývoj jednotlivých politických stran a hnutí, organizovanost v nich, stranické programy, ideologické spektrum, účast ve vládě a parti-

cipaci na moci: SPÖ (K. Ucakar), ÖVP (W. C. Müller), FPÖ (K. Luther), strany zelených (H. Dachs), KPÖ (J. Ehmer), pravicových extrémistických politických seskupení (B. Bailer-Galanda/W. Lasek/W. Neubauer), nových sociálních hnutí (H. Gottweis) a ženských hnutí (G. Neyer).

Část IV. se zabývá sociálním partnerstvím, artikulací zájmů jednotlivých sociálních a profesních skupin a jejich prosazováním v politice. Sociální partnerství (E. Tálos) je v širším slova smyslu chápáno jako kooperace k dosažení souhlasu mezi sdruženími, komorami a státem, které působí jako ústřední stabilizující faktor politického systému poválečného Rakouska. Autor analyzuje mechanismy, které vedly k dosažení této stability a základního konsensu (zejména v oblasti příjmové, hospodářské a sociální politiky) a všímá si i stinných stránek tohoto konsensu.

Výjimečné v mezinárodním srovnání jsou Arbeiterkammern - zaměstnanecké komory (E. Weissel), jejichž prostřednictvím je uplatňován kolektivní vliv na sociální procesy. S výjimkou některých německých spolkových zemí (Hamburg, Bremen, Saarland) a Lucemburska nikde ve světě podobné komory zaměstnanců, resp. zaměstnanců a dělníků, neexistují. Členství v nich je povinné, jejich akční rádius je mnohem větší, než je tomu u odborů, mají k tomu vybudovanou i odpovídající infrastrukturu.

Část V. je věnována politické kultuře. Pojem politická kultura je používán spíše v heuristickém smyslu. Důležitým momentem, kterému autoři věnují pozornost, je uvolňování vazeb mezi jednotlivými skupinami obyvatelstva v sociální a názorové oblasti. Mizí dříve pevná hranice mezi politickými stranami, resp. mezi politickými tábory. Volební chování či členství v politické straně stále méně koreluje se zařazením k určité společenské třídě, skupině či ideologii.

Ústřední roli hrají masmédia (F. Plaszer), která např. pro řadu mladých lidí představují jediný kontakt se sférou politiky, protože poklesl význam rodinného prostředí, vzorů chování a politické tradice.

Pro politickou kulturu Rakouska jsou důležitými socializačními institucemi církev a náboženská společenství (F. Horner/

P. M. Zulehner). Autoři se zabývají historickým vývojem vztahu církve a státu, církve a společnosti a také vztahem politických stran (zejména ÖVP) a církve.

Kapitola o politické kultuře obyvatelstva (P. A. Ulram) je založena na výsledcích výzkumu veřejného mínění a na vývojových řadách ukazuje postupující erozi politické loajality a rostoucí kritičnost - při akceptaci základních hodnot demokracie.

Analýza volebního chování v Rakousku (Ch. Haerpfner) vede k závěru, že voliči začínají opravdu volit. Klesá volební účast, uvolňují se vazby se stranami, dochází ke změně volebních orientací. Na tyto změny působí hospodářský vývoj, měnící tradiční sociální a třídní strukturu.

Část VI. je věnována nejdůležitějšímu oblastem politiky, hospodářské a finanční (V. Lauber), průmyslové (K. Aiginger), sociální politice (E. Tálos), oblasti práva, vzdělání (H. J. Bodenhöfer), péče o životní prostředí (V. Lauber), energetice (W. Winkler-Rieder), zemědělské politice (M. Hofreiter), technologii, politice vůči minoritám (G. Baumgartner, B. Perschining).

Hospodářská a finanční politika se vyznačuje velkou stabilitou, dosaženou zejména díky fungujícímu sociálnímu partnerství. Od poloviny 80. let však slábne jeho funkce vzhledem k postupující evropské integraci a internacionalizaci hospodářství.

Sociální politika je typickým příkladem prosazování zájmů jednotlivých subjektů. Rakousko se ocitlo úspěšně na cestě ke státu blahobytu, avšak i zde se vyskytují slabiny, např. v péči o nezaměstnané a staré občany.

Část VII. je věnována rakouské zahraniční politice. Kapitola o podmínkách a vývojových fázích rakouské zahraniční politiky (H. Kramer) se zaměřuje zejména na koncepci aktivní politiky neutrality a její čtyři hlavní fáze, počínaje rokem 1945 a konče 90. lety, obdobím sbližování s evropským společenstvím.

Rozbor rakouské politiky vůči rozvojovým zemím, vůči "třetímu světu" a národně osvobozeným hnutím ukazuje její odklon od globálních problémů v polovině 80. let a její koncentraci na integrační procesy v Evropě, včetně vývoje ve východní Evropě. Autor (O. Höll) upo-

zornuje na určité podcenění a opomíjení latentních konfliktů mezi severem a jihem, mezi bohatou a chudou částí světa.

Pasáž o postavení Rakouska v mezinárodních organizacích (F. Quendler) poukazuje na skutečnost, že i malé státy jako Rakousko mohou mít díky multilaterální zahraniční politice značný vliv v mezinárodních organizacích.

Poslední část VIII. je věnována spolkovým zemím a obcím. V osmi kapitolách je vyčerpávajícím způsobem a s přihlédnutím k místním specifikám pojednáno o mezoúrovni rakouské politiky. Kapitola o ústavním systému, institucích a způsobech reprezentativní a přímé demokracie (J. Marko) přináší přehled o historii a současném stavu a také srovnání s jinými zeměmi s podobným státním uspořádáním - NSR, Švýcarskem, USA.

P. Penthaler a K. Weber v kapitole zabývající se zemskými vládami potvrzují jejich silný vliv podpořený i lepší materiální vybaveností. V pasáži o správě spolkových zemí a obcí upozorňuje G. Wielinger na specifickou situaci Rakouska, kdy řada činností spolkové vlády a orgánů je realizována zemskými orgány, čímž dochází i k určité úspoře byrokratického aparátu. Stranickost (Parteistaatlichkeit) se projevuje výrazně i v této oblasti, zejména tam, kde má určitá strana většinu.

Velký význam mají v politickém systému spolkových zemí obce. H. Neuhofer zdůrazňuje dlouhou tradici obecní samosprávy (od roku 1862). Těžká práce obecních orgánů je dnes v oblasti sociální, ve školství, službách, komunální politice. V budoucnosti poroste důležitost péče o životní prostředí, péče o staré lidi apod., což si vyžádá větší dotace.

V závěru knihy je zařazeno rozsáhlé shrnutí jednotlivých kapitol včetně pojednání o současných vývojových tendencích a náměty pro politickou reformu. Jsou rozebírány hlavní tendence současného politického života (demokratizace, pluralizace, internacionalizace, výrazný vliv masmédií) a naznačeny možné směry vývoje. Jako ve všech kapitolách, i zde je akcentována změněná situace v Evropě, která bude mít na další politický vývoj rozhodující vliv.

Pozitivně je nutno hodnotit rozsáhlou bibliografii v závěru každé z osmi částí,

kteřá umožňuje získat dobrý přehled o problematice a zaměření jednotlivých autorů.

Zdenka Mansfeldová

David Chirot (ed.): The Origins of Backwardness in Eastern Europe: Economics and Politics from the Middle Ages Until the Early Twentieth Century

Berkeley University of California Press, 1989.

The Origins of Backwardness in Eastern Europe klade naruby obrácenou klasickou otázku, "proč došlo k průmyslové revoluci na Západě a v Anglii". Zabývá se zkoumáním příčiny zaostalosti východní Evropy a přitom objasňuje rozdíl mezi společností dynamickou a společností, jejíž schopnost dynamičnosti je mnohem menší. V knize se publikují jednak příspěvky přednesené v roce 1983 na konferenci v italském Bellagiu, ve vile Rockefellerovy nadace, a dále závěr, který napsal editor knihy Daniel Chirot.

I když nebylo záměrem knihy vyvrátit standardní teorie ekonomického růstu, ukazuje, že ekonomický růst nelze jednoduše vysvětlit důvody rasovými, geografickými, kulturními nebo marxistickým třídním determinismem, naivní teorií *laissez-faire*, či teorií, že kontakt se Západem bez výjimky uvolní tradiční zábrany, s nimiž se lze leckde ve světě setkat. Autoři věnují zvláštní pozornost tomu, zda se dá na východní Evropu uplatnit tzv. "world system theory". Tato teorie, která je v současné době v severoamerických akademických kruzích značně v kursu, se snaží vysvětlit pomalý hospodářský růst v Latinské Americe a ve většině zemí tzv. třetího světa tím, že jejich ekonomická závislost vznikla díky západnímu imperialismu.

Autoři jednotlivých příspěvků věnují pozornost různým aspektům východoevropské zaostalosti. Robert Brenner o ní píše ve světle ekonomického rozvoje Západu. Peter Gunst ukazuje, že v rámci východoevropského zemědělství lze rozeznat tři různé systémy: západoevropský, středoevropský a východní. Tvrdí, že Čechy a Rakousko nepatří v zemědělství do střední Evropy, ale že tvoří

nejméně vyvinutou část západní Evropy. Polsko se stalo závislým na Západě ke konci 15. století, jak píše Jacek Kochanowicz. Začalo se tehdy obchodovat s obilím a šlechta uvalila na sedláky vyšší dávky, jednalo se o tzv. druhé nevolnictví. Na politický vývoj však tato závislost neměla vliv. Polští magnáti se domnívali, že jsou vůči vnější intervenci imunní a že tedy nepotřebují silný stát. Královská moc, která se nemohla opřít o adekvátní městský stav, nebyla s to klást odpor a slabý polský stát se zhroutil. Příčinou tohoto politického vývoje nebyla ani ekonomická závislost, ani vleklé nevolnictví.

Dva příspěvky se zabývají výlučně Balkánem. Fikret Adanir, který píše o tradicích a změnách na venkově v jihovýchodní Evropě, dochází k závěru, že otomanská vláda nebyla příčinou balkánské zaostalosti, a John R. Lampe tvrdí, že se tato zaostalost udržovala spíše díky nedostatečným kontaktům se Západem než tím, že tato oblast byla na periferii světového systému. Gale Stockes zkoumá společenské příčiny východoevropské politiky pomocí analýzy vztahů mezi třemi hlavními společenskými skupinami, z nichž první tvoří živel městský a obchodní, druhou vlastníci půdy a třetí rolnictvo. Jeho analýza se tak opírá o stěžejní dílo *Social Origin of Dictatorship and Democracy*, jehož autor, Barrington Moore, dochází k závěru, že v průběhu revoluce je to právě vzájemný vztah těchto tří skupin ve společnosti, který rozhoduje, zda v zemi zavládne diktatura, či vznikne-li demokracie. V úvodní kapitole, která se zabývá příčinami a důsledky zaostalosti východní Evropy, shrnuje Daniel Chirot nejen závěry, k nimž se dospělo v jednotlivých příspěvcích, ale také diskusi.

Ekonomická zaostalost východní Evropy má své kořeny v dávné minulosti a ne v deformacích posledních staletí. Na tom se shodli všichni účastníci konference. Východní Evropa byla jako i ostatní svět oblastí jen pomalých změn. Jak poznamenává jeden z autorů, Robert Brenner, je to spíše

dynamismus západní Evropy, který je v této souvislosti výjimečný. Na severu a západě Evropy vznikla silná města, zatímco císařská a církevní moc byla slabá. Souhře těchto dvou faktorů vděčíme za intelektuální atmosféru, v níž pak mohlo dojít k prudkému rozvoji západní Evropy. Východní Evropa tyto podmínky většinou postrádala. Také fundamentální rozdíly v zemědělství už ke konci středověku ovlivnily další možnosti ekonomického růstu. Východní Evropa nebyla s to držet krok s Evropou západní, jak je to ostatně i dnes běžné v mnoha zemích jiných částí světa.

Východní Evropa, která zaostávala již ve středověku, zaostává i ve 20. století. Ani styky se Západem, ani zapojení do světové ekonomiky, ba ani vzestup nacionalismu a socialismu nedokázaly eliminovat tak hluboký historický rozdíl. Obrovské změny, k nimž dochází po roce 1500, byly usměrněny v proudy, jejichž břehy se z části formovaly už dřív, píše Chirot. Minulost tak omezila možnosti budoucích změn.

I když východoevropská zaostalost nebyla důsledkem její okrajové role ve vývoji Západu, její ekonomická závislost vznikla tak, jak to popisují stoupenci teorie světového systému. Ekonomicky závislým na dynamičtější části kontinentu se nejdříve stalo Polsko, pak do jisté míry i Maďarsko a konečně v 19. století došlo i na Balkán. Důsledky této závislosti se však nedají jednoznačně kategorizovat v tezi, že čím více byla

ta která oblast vystavena působení Západu, tím byla pokročilejší. Kontakt se Západem a se západními trhy nestimuluje stejný pokrok ve všech oblastech. Rozsah ekonomické zaostalosti ve východní Evropě se také nedá odpovídajícím způsobem vyjádřit v oblasti politické. Např. Polsko, které na tom bylo v oblasti politické rozhodně nejhůř, jistě nebylo ekonomicky zaostalejší než politicky úspěšné Rusko. Přitom však největší vliv Západu na východní Evropu byl vlivem politickým. Vedoucí složky, které se v jednotlivých oblastech východní Evropy etablovaly, chtěly nejen vytvořit pod svým vedením silný stát, ale také dosáhnout ekonomického růstu. Ten považovaly díky své znalosti Západu za průvodní jev státní nezávislosti. Navzdory těmto snahám však byla budoucnost jednotlivých zemí určena jejich minulostí.

Autoři jednotlivých příspěvků se dali vést spíše svými vlastními zájmy a viděním, než aby poskytli argumenty předem vypracované tezi. *The Origin of Backwardness in Eastern Europe* má všechny přednosti i nedostatky takového postupu. Přes Chirotův shrnující závěr kniha poskytuje spíše podněty a vhledy, než aby skýtala definitivní a systematické odpovědi. Je však prospěšná jak badatelům v oblasti společenských věd, tak i těm, kteří se zajímají o současnou tematiku, protože jim poskytne lepší pochopení minulosti.

Mary Hrabik Samal, Oakland University

----- Zde odstříhněte -----

Závazně objednávám _____ výtisků

Czechoslovak Sociological Review

Redakce

Sociologického časopisu

Jilská 1

110 00 Praha 1

Czechoslovak Sociological Review

Zvláštní vydání Sociologického časopisu.

Vyšlo v srpnu 1992, určeno především zahraničním zájemcům.

144 stran původních statí o Československu v angličtině.

Obsah zvláštního vydání

Úvod

STATI

Musil, J.: Československo uprostřed přechodu

Brokl, L.: Mezi listopadem 1989 a demokracií - antinomie naší politiky

Matějů, P.: Ke vzdělanostní nerovnosti v Československu

Večerník, J.: Trh práce v Československu: Změna postojů obyvatelstva

Illner, M.: Kontinuita a diskontinuita. Politické změny na českém venkově po roce 1989

Bútorová, Z., Bútor, M.: Nedůvěra vůči Židům jako výraz postkomunistické paniky

Možný, I., Rabušic, L.: Nesezdaná soužití v Československu

ZPRÁVY

Brokl, L.: Výsledky a souvislosti voleb 1992

Matějů, P., Tuček, M.: Deklarovaná profesionální mobilita a změna role výkonového principu ve čtyřech státech východní střední Evropy

Řehák, J.: Jsou Češi a Slováci různí?

INFORMACE

Objednávky k pravidelnému odběru anglických čísel, jež budou od dalšího ročníku vycházet dvakrát ročně, přijímá redakce Sociologického časopisu.

Volně v prodeji v knihkupectví

o Academia, Václavské nám.40

o FIŠER, Kaprova 10

o Regula Pragensis, Jilská 1, Praha 1

a v redakci Sociologického časopisu (i na dobírku)

Cena 46 Kčs

----- Zde odstříhnete -----

Jméno: _____

Instituce: _____

Adresa: _____

PSČ: _____

Datum: _____

Podpis: _____

První evropská sociologická konference, Vídeň 1992

První evropská sociologická konference se konala ve Vídni od 26. do 29. srpna 1992. Za úmorného vedra, jak je už pomalu u sociologických monstrpodniků obvyklé (rekord v tomto ohledu jistě patří madridskému kongresu v roce 1990), v ctihodných, byť nepříliš útulných prostorách Vídeňské univerzity.

Iniciátory a vůdčími duchy konference byla dvojice profesorů sociologie - David Lane z Cambridge a Max Haller ze Štýrského Hradce, kteří předsedali mezinárodnímu Programovému výboru a stáli také za iniciativami, jež z konference vzešly. Břemeno organizace vzala na sebe Rakouská sociologická společnost, zejména její předseda profesor Rudolf Richter ze Sociologického ústavu Vídeňské univerzity, který vedl rakouský organizační výbor konference, a jeho kolegyně Sylvie Supperová, vědecká tajemnice konference. Za svůj výkon si zaslouží absolutionum.

Přítomnost více než šesti set účastníků z dvaceti šesti evropských zemí a hostů z ostatních končin světa dokládá, že o konferenci byl značný zájem, ať už jakkoliv motivovaný. Pro sociology z okolních postsocialistických zemí východní střední Evropy to byla jedinečná příležitost účastnit se setkání evropské úrovně v blízké a relativně dostupné Vídni. Proto také účastníci z Maďarska a ČSFR patřili k nejpočetněji zastoupeným skupinám. Rakouským pořadatelům patří dík za to, že se snažili svým handicapovaným sousedům přístup na konferenci maximálně usnadnit a finančně ji podpořili.

Pro řadu sociologů ze vzdálenějších postsocialistických zemí - z Ruska, z baltických států, z Rumunska, kteří tvoří druhý či třetí sled zájemců o západní kontakty, byla konference významnou příležitostí, jak na sebe upozornit a kde se pokusit tyto kontakty navázat a vstoupit do mezinárodních sítí výzkumné spolupráce. Horečná aktivita některých z nich to zřetelně naznačovala.

Pokud jde o západoevropské účastníky, poskytla jim konference, strategicky situovaná do nejvýhodnějšího západoevropského města, příležitost ke kontaktům s novými východoevropskými kolegy a s východoevropskou resp. post-komunistickou problematikou. Řada z nich zřejmě konferenci také uvítala jako "evropskou", a tedy implicitně ne-americkou záležitost, kde Evropané mohou hovořit o evropské společnosti a pokusit se najít identitu "evropské" sociologie, aniž by museli soutěžit o příležitost s početnými a vsudypřítomnými americkými kolegy (náznaky evropského etnocentrismu, či snad provincialismu, byly patrné v několika podstatných vystoupeních). Západoevropský kontingent tvořili hlavně účastníci z Německa, Nizozemí, skandinávských států, z Velké Británie a Itálie. O poznání menší byla přítomnost francouzské sociologie, která obvykle příliš nevyhledává setkání, kde jednacím jazykem je angličtina. S ohledem na místo konání poměrně málo početná byla účast Rakušanů a Poláků.

Hlavním tématem konference měl být sociologický pohled na měnící se Evropu - paradoxy sociálně ekonomické, politické a kulturní transformace. Pořadatelé měli na mysli oba velké transformační proudy, které se v současné Evropě odehrávají - integraci zemí západní, jižní a severní Evropy do evropských společenství a přeměny probíhající v bývalých socialistických zemích. Této rámcové tematické orientaci pak odpovídalo i členění programu konference do čtyř tematických okruhů - sekcí. Každá sekce zahrnovala jednak plenární zasedání s několika vyžádanými zásadními přednáškami renomovaných osobností, jednak řadu paralelně zasedajících panelů a výzkumných skupin k detailnějším tématům.

Hned I. sekce "Ekonomická integrace a kulturní identita Evropy" přinesla v příspěvcích Johana Galtunga (t. č. Honolulu) a Jiřího Musila (Praha) a v následující diskusi zajímavou konfrontaci dvou pohledů na evropskou integraci: v Galtungově vystoupení vysoce kritický až skeptický názor

západoevropského intelektuála, spatřujícího v evropské integraci ohrožení svébytnosti evropských kultur a projev jakéhosi supranacionalismu, a na druhé straně v Musilově příspěvku vstřícný, do Evropy směřující postoj, příznáčný pro společnosti, které byly donedávna od Evropy izolovány a které v evropské integraci a své účasti na ní spatřují svoji politickou a kulturní budoucnost.

Neméně zajímavé bylo i plenární zasedání II. sekce "Vznikající evropská společnost", kde zazněly příspěvky Salvadore Gineira (Barcelona), Petera Flory (Mannheim) a Zsuzsy Ferge (Budapešť). Velmi podstatné bylo, podle mého názoru, vystoupení Petera Flory, který hodnotil v historické perspektivě proces sbližování evropských společností a jeho perspektivu. Tyto společnosti se postupně navzájem připodobňují svým demografickým vývojem, svými ekonomickými strukturami i tím, že všechny přijaly v té či oné podobě model státu blahobytu (welfare state). Propojují je migrační proudy, nadnárodní ekonomika, vznikající evropská "obslužná třída" (service class) a kulturní difúze. Přesto však lze konstatovat, že instituce zůstávají různé a že stále ještě působí některé z hlubokých diferencí, které Evropu rozdělily: reformace a její důsledky, projevuující se mimo jiné i v rozdílné politické kultuře jednotlivých zemí; trvající ekonomické rozdíly mezi hospodářským srdcem Evropy a její periferií, vyvolávající řadu dalších interregionálních rozdlů; rozštěpení Evropy na její "západní" a "východní" část po obou světových válkách; nacionalismus - národní stát je pořád ještě v Evropě tou nejdůležitější politickou institucí.

Proces evropské integrace bude delší a složitější, než se předpokládá, a nové evropské politické uspořádání musí být lépe legitimováno souhlasem veřejnosti, než je tomu dosud. Toto uspořádání musí ponechat prostor pro regionální rozdlů, nemůže být svou podstatou redistributivní. Bude tvořeno nejen celoevropskými institucemi, které by neměly být příliš silné, ale také národními státy. Tyto státy zdaleka ještě neodumírají a nemohou být nahrazeny něčím jiným, např. regiony. Podle P. Flory není pravděpodobné, že by se

bývalé socialistické země mohly v dohledné době stát členy Evropských společenství. Příspěvek Z. Fergeové o sociálním vývoji ve východní střední Evropě se vyznačoval velmi kritickým pohledem na zdejší situaci. Zemím východní střední Evropy hrozí kolonizace západním kapitálem, vlna nacionalismu a celková marginalizace. Neoliberalistická sociální politika vede do slepé uličky a tyto země, podle přesvědčení Z. Fergeové, v budoucnosti ještě znovu ocení některé socialistické myšlenky.

Řečníkem, který vyvolal pravděpodobně největší očekávání, byl Anthony Giddens (Oxford), který vystoupil ve III. sekci "Politická transformace Evropy". Tématem jeho suverénně předneseného příspěvku byla "Budoucnost demokracie v Evropě". Stručně aspoň některé myšlenky. Odhad budoucího evropského vývoje nelze založit na žádném z dílčích modelů, jako je např. "teorie dohánění", t. j. zavádění liberální demokracie v zemích evropské periferie, nebo "teorie předhánění". O budoucnosti Evropy je možné uvažovat jen na základě hluboké strukturální analýzy procesů probíhajících ve světovém měřítku. Podstatou globalizace je transformace prostoru, rozšiřující se možnost působení na dálku. Studium globalizace není nějakým zvláštním výzkumným směrem, mělo by být součástí jakékoliv sociologické analýzy. Jedním z globálních procesů je demokratizace, která by se však neměla chápat zúženě jen jako návrat k liberální demokracii. Liberálně demokratický stát dospěl sice v současné době k vrcholu svého vývoje, stává se však problematickým a nemůže dobře fungovat, pokud demokratizace nepostoupí až na úroveň individuálního lidského života. Zde by mělo jít o demokratizaci vztahů mezi rodiči a dětmi, sexuálních vztahů nebo vztahů přátelských. Tato "demokracie citů" je jednou z cest, jak čelit násilí v sociálních vztazích.

Druhý příspěvek přednesl ve III. sekci Włodzimierz Wesolowski (Varšava). Byl nazván "Postkomunistický přechod k demokracii" a zabýval se analýzou současného polského vývoje. Hnutí odporu proti komunistickému režimu, vedené Solidaritou a zakotvené v dělnickém prostředí, mohlo fungovat pouze na základě pospolitostních

vztahů - vzájemné soudržnosti a podpory. Tyto vztahy a na nich založené struktury jsou stále ještě vyžadovány dělnictvem, dostávají se však nyní do osudového konfliktu s liberálními hodnotami a institucemi současného státu. Wesolowski je přesvědčen, že neoliberalistický model transformace nemůže být v Polsku úspěšný a že lze očekávat návrat k asociativním formám společenské organizace a k redistributivní ekonomické a sociální politice, jak ji požaduje sociálně demokratická doktrína nebo doktrína křesťansko-sociální. Podle Wesolowského bude legitimita polského státu zajištěna touto cestou lépe než na základě liberálních ekonomických přístupů.

IV. sekce se zabývala vývojovými trendy sociologie v Evropě a v jednotlivých evropských zemích. Hlavní referáty přednesli Martin Albrow (Londýn) na téma "Evropská sociologie a britské zkušenosti", Luciano Gallino (Torino) na téma "Orientace a reorientace sociologického výzkumu v Itálii" a Helga Nowotny (Viedeň) na téma "Nedokončená agenda modernizace - směřování k evropské sociologii?". Blíže jen k vystoupení M. Albrowa, který hovořil o nedůvěřivém vztahu britského establishmentu k sociologii (považované za nositelku cizího francouzského a německého vlivu) a nabídl vývojovou typologii evropské sociologie členěnou do následujících pěti etap: 1. univerzalistické období v 19. století, 2. národně orientované období ve 20. a 30. letech, 3. mezinárodní fáze po 2. světové válce, vystřídaná 4. dalším obdobím národní orientace a 5. fází globalizace, která probíhá právě v současné době. Příspěvek byl zakončen razantní kritikou americké sociologie, jejíž představitelé si podle M. Albrowa málo připouštějí probíhající globalizaci tohoto oboru a skutečnost, že "hegemonie USA je minulostí".

Na každé plenární zasedání navazoval pak větší počet paralelně zasedajících a tematicky úžeji zaměřených panelů a výzkumných skupin, v nichž odezněly nebo byly rozdány stovky dalších příspěvků. Podat o nich bližší informaci je mimo možnosti této zprávy, a tak se omezím alespoň na stručný přehled, podle kterého mohou čtenáři Sociologického časopisu orientovat svůj další

zájem. V závorce uvádím vždy jméno předsedajícího.

V I. sekci zasedaly tyto panely: Globalizace, organizace a kultura (Gyorgy Lengyel, Budapešť), Evropa a globální světová ekonomika (Volker Bornschier, Zurich, Elie Cohen, Paříž), Náboženství mezi partikularismem a univerzalismem (Daniele Hervieu-Leger, Paříž), Problémy životního prostředí (Marina Fischer-Kowalski, Viedeň), Restrukturace evropských periferií (Ivan Svetlik, Lublaň), Evropa a ostatní - Východní Evropa (Elisabeth Ozdalgá, Ankara), Evropská integrace, ekonomika a národní identita (Richard Munch, Düsseldorf), Náboženství a hodnoty v měnící se Evropě (Ole Riis, Aarhus), Evropa a ostatní - střední východ (Jelena Baškírova, Moskva).

V II. sekci: Občanství a ženské hnutí (Elina Haavio Manila, Helsinky), Měníci se rodinné struktury a nové formy soužití (Rosemarie Nave-Herz, Oldenburg/Ivo Možný, Brno), Ekonomická restrukturalizace a nové vzorce migrace (Rudolf Andorka, Budapešť), Přístupy k pojmu "gender" (Eva Cyba, Viedeň), Třídní struktura ve východní Evropě (Robert L. Miller, Belfast), Role komunikací při vytváření evropské kultury (Tomas Goban-Klas, Krakov), Elity v období přechodu (Gyorgy Lengyel, Budapešť), Pohlaví a sociální instituce (Christina Antonopulo, Atény), Migrační procesy v Evropě - politika a diskuse o integraci a separaci (Ayse Oncu, Istanbul), Evropský pohled na pohlaví a trh práce (Michelle Stanworth, Cambridge), Ženy a stratifikace v Evropě (Bernadette Hayes, Surrey).

Ve III. sekci: Plánování a živelnost v procesu evropské transformace (Wlady-slaw Kwasniewicz, Krakov/Mario A. Toscano, Pisa), Politické reformy ve východní Evropě (Edmund Wnuk-Lipinski, Varšava/Balint Balla, Berlín), Trendy post-totalitarismu, měnící se politické paradigma (Ján Buncák, Bratislava), Reforma na západě, rekonstrukce na východě (Gianprimo P. Cella, Brescia), Evropský stát blahobytu - ústup nebo rozvoj? (Georg Vobruba, Hamburk/Viedeň, Abram de Swaan, Amsterdam), Regionální, etnické a národní identity (Goran Therborn, Göteborg/Nicolas Petropoulos, Atény),

Vývojové trendy sociologie v Evropě (George Muskens, Vídeň), Třídní struktura a stratifikace (Richard Breen, Belfast), Změny postojů a chování v post-totalitních prostředích (Ilter Turan, Istanbul), Rekonstrukce sociálních vztahů v průmyslu na východě (Sabine Erbes-Seguin, Paříž), Vývojové trendy sociologie v jednotlivých zemích (Angel Infestas, Salamanca).

Základní trendy, charakteristické pro celou konferenci, se konkrétněji projeví i v jednotlivých panelových diskusích. Jako příklad uveďme panel Třídní struktura a stratifikace. Na rozdíl od standardních diskusí o těchto tématech na světových sociologických fórech, v nichž tón udává sociologie americká, resp. britsko-skandinávská, byla zde tradiční problematika empirických výzkumů třídní struktury, a popř. stratifikace, pojednána spíše okrajově. Do popředí se dostala naopak témata sociální struktury bývalých socialistických zemí a postavení žen v třídním uspořádání - obojí s důrazem na nezbytnost nových teoretických a metodologických přístupů (včetně multidimenzionálního konceptu sociálního statusu a metodologie jeho empirického zkoumání). Zazněla i zásadní kritika stratifikačního a mobilitního výzkumu a jeho strnulé kvantitativní metodologie z hlediska kvalitativního studia genealogie rodin. Ani zde tedy horké vídeňské

ovzduší nebylo překážkou, nýbrž spíše povzbuzením pro svěží vánek nových myšlenek a metodologických nápadů.

Z přednesených příspěvků slíbili pořadatelé vydat sborník. Kromě odborného programu poskytla konference také příležitost k sérii jednání zástupců národních sociologických společností o případném založení evropské sociologické asociace. Myšlenka vzniku této asociace, jako regionální organizace evropských sociologů, se setkala s převážnou, nikoli však bezvýhradnou podporou - jisté rozpaky vzbudil poněkud manipulativní způsob její prezentace a jejího projednávání. Přípravnému výboru, který byl během konference ustaven, byl svěřen úkol, aby plán na založení asociace blíže konkretizoval a obhájil.

Konference byla bezesporu úspěšná jako příležitost k navazování kontaktů, především mezi evropským sociologickým "vnitrozemím" a "periférií". Byla kaleidoskopem témat, přístupů a názorů, aniž by se některým z nich stačila zabývat do větší hloubky. Pro početný kontingent českých a moravských sociologů byla příležitostí podívat se do světa, bohužel už méně využitou příležitostí, jak se v mikrosvětě své disciplíny aktivně uplatnit.

Michal Illner, Pavel Machonin

Konference o sociální politice, Brémy, září 1992

Výzkumný výbor 19 "Chudoba a sociální politika" Mezinárodní sociologické asociace je jen jedním z naprosté většiny výborů, v jehož aktivitách českoslovenští sociologové, na rozdíl od svých polských a maďarských kolegů, neparticipovali. Přes částečné personální překrytí je tento výbor jakýmsi antipodem výboru pro sociální stratifikaci: oproti značné akademičnosti stratifikačních specialistů se zdá být mnohem více zaměřen na společenské problémy a oproti sofistikované statisticko-stratifikační metodologii je více verbálně-teoretický; s využitím výzkumů se zde setkáváme jen zřídka a většinou v ilustrační podobě.

K prvnímu navázání kontaktů došlo na zasedání spojeném s konferencí "Srovnávací studium vývoje sociálního státu: kvantitativní a kvalitativní dimenze" konaném ve dnech 3.-6. září 1992 v Brémách. Hostitelem bylo Zentrum für Sozialpolitik brémské univerzity, malý výkonný ústav obstarávající postgraduální studia a převážně teoretický výzkum v oblasti právních, ekonomických a sociologických aspektů sociální politiky. Konference byla věnována porovnání na osách západovýchodní a severojižní, dále otázkám sociálního občanství, měnícím se hranicím mezi veřejnou a domácí sférou a dalším problémům sociální politiky. Nelze probrat celé jednání konference, v němž odeznělo 25 příspěvků. Zde upozorníme jen

na zasedání věnované střední východní Evropě, nepochybně pro nás nejzajímavější.

Ludmila Dziewicka-Bokun (Univerzita Wrocław) položila otázku, zda může sociální stát fungovat ve východní Evropě. Poukázala na obavy, že silný stát může být využit jako nástroj politické represe prostřednictvím administrativního systému a všemocné byrokracie. Zatímco ti, kdo na transformaci získali, očekávají od státu ochranu a rozmnožování svého kapitálu, ti, kdo ztratili, jej vidí jako svého ochránce. Tato dvojakost je v rozporu s původní liberální představou a spolu s finanční krizí může značně limitovat regulační kapacitu státu. Na druhé straně - tvrdí autorka - ekonomická krize posílila smysl pro sociální solidaritu. Východní Evropa potřebuje nějaký typ sociálního státu, neboť ten je předpokladem jak pro trh, tak pro demokracii.

Zsuzsa Fergeová (Univerzita v Budapešti) ve svém příspěvku o sociální změně a sociálním občanství v "nových demokraciích" poukázala na možné neblahé důsledky delegitimizace minulosti a "sociální amnézie", jež vytváří kulturní vakuum. Paušální odmítnutí starého systému včetně jeho pozitivních stránek a liberalizace systému vedla k propadu většiny společnosti do chudoby, včetně části středních tříd. Za optimistický moment na obrazu současnosti považuje jen ten fakt, že "nově emancipovaní občané, nejvíce pak ti nejméně obdaření, bezdomovci a nezaměstnaní, budou formovat nové hnutí na vlastní obranu a vykonávat tlak na politiku".

Jiří Večerník nazval tento závěr naopak velmi pesimistickým, skrývajícím nebezpečí nových sociálních revolucí. V jeho pojetí je třeba sociální politiku koncipovat nově jako celek, neboť těžko lze ze starého, totalitně-paternalistického systému ponechat jen jeho dobré stránky. Budoucnost Československa bude zřejmě stejná jako jeho minulost, tj. sociálně-demokratická. Nicméně cesta k efektivnímu univerzálnímu systému vede oklikou přes úsporný, cílený systém konzervativního typu. Nejdříve je třeba projít dekadou učení a adaptace na tržní systém, celkové proměny ekonomického chování populace, kdy bude stát představovat opravdu až řešení poslední volby. Jen tak může sociální politika přispět k reaktivaci ekonomického potenciálu popu-

lace. Nelze říci, že by se tento názor setkal s velkým souhlasem auditoria, kde důraz na plné uznání a co nejširší obsah sociálních práv (v pojetí vyspělých tržních demokracií) naprosto převládal.

Nejobširnější byl příspěvek *Klausa Offeho*, současného ředitele brémského Zentrum für Sozialpolitik, o "předchůdcích, aktérech a agendě reformy". Ukázal, že jak pohled zpět, tak pohled na Západ vyvolává sociální poptávku po ochraně a jistotách, kterou lze těžko uspokojit, přičemž hranice citlivosti na chudobu a nejistotu je ve střední Evropě položena níže než jinde: hrozba delegitimizace nových režimů je proto velmi akutní. Velkým problémem je absence občanské společnosti, sociálních tříd a kolektivních aktérů, "asociační poušť" vytvářející prostor pro zhodnocení nejrůznějších náhodných vlastností a oportunní politiku. Namísto uceleného systému jsou problémy buď opomíjeny, nebo řešeny pohotovostními opatřeními či instituční rutinou. Politické síly nejsou ještě dostatečně krystalizovány, aby řešily hlavní dilema mezi statickým antagonismem (peníze vydané na sociální sféru budou chybět pro ekonomickou rekonstrukci) a dynamickou komplementaritou (peníze vydané na sociální sféru se vrátí v důvěře obyvatelstva, 'absenci sociálních konfliktů a tím v dlouhodobé efektivnosti).

Pohříchu je třeba uvést, že diskuse o konceptuálním rámci sociální politiky v rodících se demokraciích je mnohem živější na Západě než na Východě a stejně tak je bohatší v Polsku a Maďarsku než u nás. Na otázku, proč se sociální politika těší takovému nezájmu ze strany ekonomického a sociálního výzkumu, dostal jeden západní expert z oficiálních míst odpověď, že u nás sociální problémy nejsou. I pokud by tomu tak bylo, měli bychom se o věc zajímat už jen z toho důvodu, aby nebyly ani nadále. Pravda je ovšem, bohužel, poněkud temnější a potřeba výzkumu na teoretické i pragmatické úrovni je nepochybně naléhavá. "Optimistický závěr" příspěvku Z. Fergeové je v tomto ohledu varovný. Ke kultivaci takového výzkumu mohou další kontakty s výborem "Chudoba a sociální politika" velmi výrazně přispět.

Jiří Večerník

V minulém čísle došlo k nemilé, na první pohled snad komické, chybě v tisku, ve stati P. Matějů a B. Řehákové: "Úloha schopností a sociálního původu ve formování vzdělanostních aspirací" na s. 629 byl popis ke grafu zrcadlově obrácen. Tiskárna, která takto znehodnotila práci redakce, se omlouvá jak autorům, tak i čtenářům.

SPSS
STATISTICAL DATA ANALYSIS

pro Windows

ZVLÁŠTNÍ SLEVY PRO ČSFR

nová verze systému SPSS je 100 % kompatibilní s MS Windows 3.0
umožňuje jednoduché ovládání a využití všech výhod Windows, DDE, OLE

Základní modul BASE obsahuje kromě základních statistických metod, tabelací, výpisů dat a práce se soubory:

- * spreadsheet pro vstup a úpravy dat
- * grafiku (obchodní i statistickou)
- * přímý vstup: SQL databáze, dBase, LOTUS, Excel, SPSS/PC+ soubory
- * čtení příkazových souborů SPSS/PC+, editor pro psaní textů
- * počet proměnných a případů omezen pouze pamětí
- * analýza kontingenčních tabulek, korelace, komparace průměrů, ANOVA, regresní analýza, neparametrické metody, explorační analýza EDA

DALŠÍ MODULY: PROFESSIONAL STATISTICS, ADVANCED STATISTICS, CATEGORIES, TRENDS, CHAID, LISREL, TABLES

Informace a kontakt:

- * doc. RNDr. Jan Řehák, autorizovaný partner SPSS, Sociologický ústav ČSAV, Jilská 1, 110 00 Praha 1, tel. (02) 235 59 91, fax (02) 235 78 88.
 - * SC&C, spol. s r. o., K Milíčovu 835, 140 00 Praha 4 - Háje, tel. (02) 25 88 60, fax (02) 795 18 61
-

Anotace: SPSS 5.0 for Windows

Nová verze SPSS pro personální počítače využívá všech vlastností Windows, které umožňují zjednodušené ovládání programů pomocí nabídkových okének a využívá také možnost přenášet data a grafy do jiných programů. Řízení programu je proto uživatelsky příjemné a nevyžaduje žádné znalosti řídicího jazyka. Výběr metod, postupů a parametrů i výběr proměnných a interaktivní editace grafů ap. se řídí pomocí myši. Ve srovnání s verzí SPSS/PC+ je rozdíl ještě umocněn tím, že jde o kvalitativně vyšší a obsahově bohatší verzi jak u možností úprav dat a souborů, tak u statistických procedur, které jsou podstatně rozšířeny. Na PC jsou poskytovány de facto možnosti verze SPSS pro sálové počítače.

Moduly: BASE, PROFESSIONAL STATISTICS, ADVANCED STATISTICS, CATEGORIES, TRENDS, CHAID, LISREL VII, TABLES. První tři jsou už distribuovány, ostatní budou k dispozici postupně ke konci roku a na začátku roku 1993.

Modul BASE obsahuje spreadsheet pro vstup, opravy a prohlížení datového souboru, grafiku běžnou i statistickou, přímý vstup souborů dBase, LOTUS 1-2-3, Excel, SYLK, Oracle, SQL Server, přenosná data z jiných verzí SPSS, soubory z SPSS/PC+, přenosná data ze SAS, a samozřejmě i ASCII. Je možno číst i různé typy nerektangulárních souborů, jako jsou např. hierarchické, či zcela nestandardní soubory. Není tu praktický limit pro počet proměnných či případů. Se soubory je možno manipulovat: spojovat matice dat do šířky (po případech) i do délky (po proměnných), vybírat podsoubory, přeuspořádávat pořadí případů i proměnných, aplikovat vážení, transformovat numerické i textové proměnné (s využitím cyklu pro proměnné i případy) a další možnosti. Připojený editor zapisuje volby uživatele z okének pro případnou pozdější editaci, zapisuje také výstupy a výsledky. V běhu je možné také využít příkazového zadání pro SPSS/PC+, takže přechod na nový produkt je zcela "bezbolestný".

Statistické procedury pokrývají základní zpracování: FREQUENCIES (třídění prvního stupně), DESCRIPTIVES (míry pro číselné řady), EXPLORE (kvantilová analýza řady včetně grafiky), CROSSTABS (třídění druhého a vyšších stupňů), LIST (výpisy dat), REPORT (generování výpisů a sumářů z dat), MEANS (průměry v podsouborech, jednoduchá ANOVA s testem linearity), T-TEST (komparace průměrů), ANOVA (analýza rozptylu a kovariance), CORRELATION (korelační koeficienty Pearsonovy, Spearmanovy, Kendallovy), PARTIAL CORRELATION (parciální korelace), REGRESSION (mnohorozměrná regresní analýza, několik metod výběru proměnných, analýza reziduí), NONPAR TEST (19 různých neparametrických testů), MULTIPLE RESPONSE (tabelace odpovědí na vícenásobné otázky). Grafický editor poskytuje běžné grafy jako: histogram, spojnicový, plošný, kruhový graf, boxplot, a smíšené grafy. Bodové grafy: jednoduché, 3D, překládané, maticově uspořádané, s vybarvováním podsouborů, s manuální třídímní rotací, s prokládáním regresních křivek

včetně konfidenčních pásů (i v matici grafů) a s dalšími volbami. Pomoc uživatelů je dána nejen nabídkovými okny a pomocnými vysvětleními, ale také statistickým glosářem, bohatými možnostmi editoru (uživatel může kdykoliv přejít z okénkového způsobu zadávání do editačního zápisu příkazů jazyka SPSS, považuje-li to za výhodnější). Řízení programu umožňuje nastavení mnoha různých výhodných a úsporných předvoleb podle přání a vkusu uživatele. Program může sdílet data a grafické výstupy s ostatními aplikacemi pomocí DDE a OLE.

Uvedenými vlastnostmi se představuje statistický systém vysoké kvality, vhodný pro rutinní rozborovou i administrativní práci i pro nejnáročnější vědeckou analýzu dat. Je to systém, s nímž se lze seznámit v několika hodinách, nepotřebuje žádnou zvláštní přípravu. Požadavky na provoz odpovídají vývoji: 386 nebo 486 PC s 4MB RAM a alespoň 15MB na pevném disku pro modul BASE, PC- nebo MS-DOS 3.0 nebo vyšší, Microsoft Windows 3.0 nebo vyšší (upgrade potřebných částí z 3.1 je dodáván s instalací SPSS pro Windows), EGA nebo VGA monitor příp. Hercules karta. Velmi je doporučována myš kompatibilní s Windows a koprocessor. Nedoporučuje se používat 286 počítače. Rozšíření RAM na 8-10MB je vhodné.

SPSS pro Windows je dobrý a výkonný program pro dobré a výkonné personální počítače. Je to ale systém jak pro začátečníky, tak i pro profesionály, pro rutinu i kreativní práci.

Konzultace

Otázka 1: *Jednou ze základních úloh v demografii je převod transverzálních dat na data longitudinální, tj. převod od četností věkových skupin v jednotlivých kalendářních letech na četnosti těchto skupin podle roku narození.*

Převádíme tabulku A:					na tabulku B:			
věk	běžný rok				rok narození			
	1950	1951	1952	1953	1935	1936	1937	1938
15	1A	1B	1C	1D	1A	1B	1C	1D
16	2A	2B	2C	2D	2B	2C	2D	-
17	3A	3B	3C	3D	3C	3D	-	-
18	4A	4B	4C	4D	4D	-	-	-

V SPSS/PC+ jsme na tento postup nenašli žádnou proceduru, je možné jej nějakým způsobem provést, nebo je třeba si jej naprogramovat zvlášť?

Odpověď: Ano. Převod lze provést pomocí SPSS prostým trikem:

Krok 0. Tabulkou vstoupíme do systému SPSS/PC+ tak, že řádky jsou případy a sloupce proměnné; přidáme jeden umělý řádek, např. samé -1.

Krok 1. Nejprve si v systémovém souboru A (případy = věk, proměnné = BR1950, ..., BR1953) definujeme tři nové pomocné proměnné P1, P2, P3, všechny rovný nějaké konstantě, která se nemůže v tabulce vyskytnout, např. -1. Pro K sloupců definujeme K-1 pomocných proměnných.

Krok 2. Soubor si vypíšeme procedurou WRITE do ASCII formy jako SPSS.PRC.

Krok 3. Data přečteme znovu pomocí volného formátu tak, že na vstupu (DATA LIST) určíme osm nových proměnných, např. RN1935, RN1936, RN1937, RN1938, N1, N2, N3, N4. Pomocné proměnné umažeme, pokud nás nezajímá i zbytek posunutých hodnot.

Příklad:

```
DATA LIST FREE/ BR1950 BR1951 BR1952 BR1953.
BEGIN DATA
1 2 3 4
5 6 7 8
9 10 11 12
13 14 15 16
-1 -1 -1 -1
END DATA.
COMPUTE P1=-1.
COMPUTE P2=-1.
COMPUTE P3=-1.
WRITE.
DATA LIST FILE 'SPSSPRD' /FREE/ RN1935 TO RN1938 N1 TO N4.
```

* datový soubor má nyní tento tvar:

```
1 2 3 4 -1 -1 -1 5
6 7 8 -1 -1 -1 9 10
11 12 -1 -1 -1 13 14 15
16 -1 -1 -1 -1 -1 -1 -1
```

hodnotu -1 převedeme do vynechávaných hodnot a vypustíme pomocné proměnné.

```
MISSING VALUE RN1935 TO RN 1938 (-1).
MODIFY VAR /DROP N1 TO N4.
```

* konečný datový soubor má požadovaný tvar:

```
1 2 3 4
6 7 8 -1
11 12 -1 -1
16 -1 -1 -1.
```

Otázka 2: Jak je možné tisknout přímo z Review?

Odpověď: Textový editor Review ve své současné verzi nemá příkazy tisku zabudovány. Tisk textového souboru však je možný, aniž by byl přerušen běh SPSS: použijte příkaz DOS, který Vás převede do systému a v něm příkaz PRINT s názvem souboru. K tomu je však nutno příkaz PRINT inicializovat před spuštěním SPSS.

Otázka 3: Jak je možné získat v SPSS/PC+ verze 4.0 parciální korelace?

Odpověď: SPSS/PC+ verze 4.0. nemá samostatnou proceduru na parciální korelace v žádném ze svých modulů (na rozdíl od SPSSX a SPSS pro Windows). Koeficienty parciální korelace však lze získat pomocí procedury REGRESSION, ve které volba /STATISTICS=ZPP poskytuje korelaci mezi závislou a příslušnou nezávislou proměnnou, při vyloučení vlivu (parcializaci) všech ostatních proměnných. Proto např. koeficient mezi Y a X při podmínce Z zjistíme zadáním /DEPENDENT=Y a /ENTER=X,Z. Výsledkem budou koeficienty Y,X/Z a zároveň Y,Z/X.

Informace

- * Výuka statistiky a analýzy dat pomocí SPSS/PC+ byla zahájena na Přírodovědecké fakultě UK, Praha; speciální kurs je zařazen ve výukových plánech, vedou jej D. Dzúrová a J. Rychtaříková.
- * Fakulta sociálních věd (ing. V. Trojan) bude zkoušet využití verze SPSS SCO UNIX. Po tříměsíční zkušební době bude rozhodnuto o stabilní instalaci systému.

Otázky, informace a příspěvky do této rubriky zasílejte na adresu redakce Sociologického časopisu, s označením Rubrika SPSS. Otázky se budeme snažit odpovědět nejen přímo adresátovi, ale také je použít v této rubrice.

Jan Řehák

"Česká společnost sociologická" v letech 1925-1941

Na konci dvacátých a v třicátých letech se v dějinách sociologie prosazovala tendence volající spíše po zkoumání jednotlivých oblastí života společnosti než po vytváření velké teorie. Ze středu zájmu sociologů mizely i přírodovědecké redukce, ale v interpretaci jednotlivých úseků společenského života působila i nadále naturalistická tendence pozitivismu.

Sociologie v českých zemích se v těchto letech vyvíjela v silně komplikovaných sociálních poměrech. Všeobecná hospodářská krize, ohrožování evropských demokracií fašismem a nacismem - to byly závažné faktory, které u českých sociologů nacházely odezvu v proklamování snah po nestrannosti (nevměšování se vědy do politiky), ale i po "fungování pod normou" "zachovávání principů demokracie". Obhajoba demokracie proti fašismu, ale i obavy ze sovětské cesty k socialismu, odmítání hodnotících soudů ve vědě, prosazování popisu empirických dat - to byly zřetelné znaky české sociologie v tomto období.

Na začátku roku 1941 sestavil JUDr. Jindřich Zelenka Přehlednou zprávu o patnáctileté činnosti České společnosti sociologické (od založení roku 1925 do roku 1941). Je to výkaz informující o poměrně značné aktivitě českých sociologů v době, kdy byla ohrožena demokracie v Československu a kdy také sociologie hledala cesty k tomu, aby tento obor, nepřijemný všem totalitním systémům, zůstal zachován. Již sám název společnosti ukazuje na kompromis. Nemluví se již o Masarykově, ale jen o české společnosti sociologické.

Přehledná zpráva zachycuje pět oblastí sociologické aktivity v letech 1925-1941: organizační činnost, přednáškovou činnost, činnost publikační, pedagogickou činnost členů předsednictva Společnosti a výzkumnou činnost Společnosti a jejích odborů. Zpráva nemohla být vydána tiskem, protože Sociologická revue v roce 1940 musela ustoupit nátlaku a v dalším roce již nevycházela. Uvedená zpráva existuje jako strojopis o 75 stranách. Obsahuje pečlivě sestavený seznam přednášek s udáním místa a data konání, obsáhlou bibliografii sociologické produkce a stručnou charakteristiku výzkumné aktivity. Je to významný materiál pro poznání dějin české sociologie. Pro značný rozsah uvádíme zde pouze část nazvanou "Přehled", z níž čtenáři mohou získat informace o rozsahu a charakteru práce českých sociologů v letech 1925-1941.

Emanuel Pecka

Přehled

Ustavující valná hromada České společnosti sociologické konala se dne 12. ledna 1925 v přednáškové síni sociologického semináře filosofické fakulty české university v Praze.

Stanovy společnosti byly vzaty na vědomí výnosem ministerstva vnitra z 21. listopadu 1924, č. 77.877.

Hned na počátku činnosti společnosti byla svolána společně s I. sekci Sociálního ústavu ministerstva sociální a zdravotní správy schůze, na níž bylo zaujato stanovisko k návrhu univ. prof. dr. Srdínka na zavedení vyučování sociologie na všech školách středních i odborných (2 hod. týdně) a na školách vysokých všech oborů v prvních ročnících (4 hod. týdně) ovšem mimo speciální stolice pro sociologii a semináře sociologické.

V souvislosti s těmito problémy oznámila společnost své ustavení ministerstvu školství a národní osvěty a požádala, aby byla slyšena ve všech věcech, jež se týkají studia sociologie na školách i jinde.

Na ministerstvo sociální a zdravotní správy se společnost obrátila se žádostí, aby její členové mohli používat za obvyklých kautel knihovny tohoto ministerstva. Ministerstvo sociální a zdravotní správy této žádosti vyhovělo.

Společnost, sledujíc i svoje poslání lidovými, i popularisační, nabídla spolupráci lidovému ústavu. K práci v lidovém ústavu byli společností delegováni do přednáškového výboru doc. dr. E. Chalupný a dr. F. Fajfr. - Usneseno vydávati Sociologickou knihovnu.

Pro rok 1926 byl vytvořen přednáškový program.

Další valnou hromadu konala společnost 1. března 1926. Na ní byla zvolena redakce Sociologické knihovny. Již 26. ledna 1925 se dohodli zástupci společnosti s nakladatelstvím "Orbis" o podmínkách. Na autorské honoráře svolila se přispívati určitou částkou společnost a za to měla dostati pro své členy slevu na knihy. Ročně mělo se vydati průměrně čtyřicet tiskových archů velké osmerky; tento formát byl později změněn na formát menší.

Na valné hromadě bylo pak zdůrazněno, že společnost zahájila činnost vlastními silami bez hmotného kapitálu a bez podpory veřejné i soukromé. Pro tento hmotný nedostatek nemohla společnost vydávati samostatnou sociologickou revui. Tato mezera byla v prvních letech činnosti společnosti vyplněna tím, že Sociální revue, věstník ministerstva sociální a zdravotní správy, otiskovala pravidelně spolkové zprávy společnosti a stati ze sociologie.

Valná hromada se dále usnesla na resoluci ministerstvu školství a národní osvěty ve věci zavedení sociologie jako povinného předmětu na školy střední, odborné a vysoké, zvláště v souvislosti s reformou studia učitelského a právnického. Resoluce žádala rovněž, aby sociologie byla předmětem samostatným a nebyla směřována s filosofií. Na právnických fakultách mělo se přednáseti sociologii práva, státu a hospodářství v rozsahu tří hodin. Sociologie měla býti na právnických fakultách povinným zkušebním předmětem.

V roce 1927 vyvíjela společnost a její jednotliví funkcionáři přednáškovou činnost a přispěla podstatně ke zřízení první veřejné školy české, jejíž podstatnou částí osnovy je sociologie. Je to "Vyšší škola sociální města Prahy", jež zásluhou ústředních mag. radů V. Jarolímka a dr. J. Seiferta byla po řadě přípravných jednání, konaných za předsednictví tehdejšího jednatele České společnosti sociologické dr. Chalupného a za účasti jejího pokladníka Aug. Žaluda jako delegátů České společnosti sociologické, dále za účasti zástupců vysokých škol, Dělnické akademie, Ústřední školy dělnické a jiných korporací osvětových. Z jednání těch vyšla osnova školy jako večerní školy v zimním období, jejíž osnova z třetiny obsahuje vědy právní, z třetiny hospodářské a z třetiny sociologii. Osnovu sociologie pro první období navrhl jednatel České společnosti sociologické. Tato škola byla přímou předchůdkyní první státní školy české s osnovou sociologickou, totiž "Svobodné školy politických nauk", zřízené o rok později, a zástupci České společnosti sociologické účinkovali pak na ní po všechna léta.

Aby pronikl do širších vrstev vědecký názor na sociální život, organizovala společnost ve Vyšší lidové škole města Prahy cyklus přednášek společně s Ústředním osvětovým sborem města Prahy. Cyklus byl zahájen 17. ledna 1928, za velké účasti obecnstva.

Rok 1929 byl vyplněn hlavně přednáškovou činností jednotlivých funkcionářů.

Dne 20. března 1930 konala společnost valnou hromadu; na ní byl zvolen nový výbor, který zahájil intenzivní péči o posílení činnosti společnosti. Zejména byl organizován pro zimní období 1930/31 cyklus dvanácti přednáškových a debatních večerů a zvolena komise pro vypracování nové smlouvy s Orbisem o Sociologické knihovně, protože platnost smlouvy prvotní po pěti letech pominula.

Na této valné hromadě byla rovněž zvolena komise pro přípravu sjezdu sociologů ze slovanských zemí.

Dále byly vzaty v úvahu i jiné formy činnosti společnosti, nežli činnost přednášková a publikační.

"Sociologická revue", založená tehdy místopředsdou České společnosti sociologické prof. dr. Bláhou, byla zvolena za oficiální, samostatný orgán společnosti.

Na počátku roku 1931 se ustavil ve dvou schůzích dne 28. ledna a 3. února Akademický odbor společnosti. Za úkol bylo dáno tomuto odboru propagovati zájem o sociologii mezi akademickou mládeží, pořádati přednášky a diskuse o časových otázkách, opatrovati členům zlevněnou sociologickou literaturu apod. Činnost zahájil akademický odbor již 11. února 1931. Přesto, že se zahajovací večer konal v době pololetních prázdnin a těsně před zkouškovým termínem, byla účast velmi dobrá.

Při České akademii zemědělské byla péčí členů společnosti zřízena sociologická komise, která si vytkla za úkol, obírat se vědeckým výzkumem venkova a na základě toho i snahami směřujícími ke zvelebení venkovského života v různých jeho úsecích. Komise ta pracuje zdárně podnes.

Pro orientaci mladých pracovníků v sociologii, kteří narážejí na překážky v otázkách metodických nebo mají nesnáze s opatřováním literatury, byla zřízena Sociologická poradna při redakci Sociologické revue v Brně.

Během roku 1931 velmi vzrostl současně s rozrůstáním činnosti společnosti i počet jejího členstva - přibýlo dvanáct členů řádných, čtyřicetpět mimořádných, takže společnost čítala v té době 128 členů. Velký přírůstek se jevil v řadách studentstva, což lze přičísti hlavně založení akademického odboru společnosti. Je nutno zdůraznit, že podnět k založení tohoto odboru vyšel z řad studentstva a že agendu odboru vedl vlastní jeho výbor z řad studentů.

Byl zřízen právnický odbor společnosti. Nová smlouva, která byla sjednána s nakladatelstvím "Orbis", má za podklad přání nakladatelství, aby bylo více přihlíženo k publikacím aktuálního obsahu, než k pracem ryze teoretickým. Na výběr prací, jež mají v Sociologické knihovně vyjít, byl zajištěn vliv nakladatelství "Orbis". Za tento ústupek slíbilo nakladatelství, že vydá některé spisy sociologicky zajímavé i mimo Sociologickou knihovnu.

Výbor připravil v souvislosti s tímto ujednáním řadu knih, jejichž překlad by byl žádoucí.

Společně se Sociálním ústavem byl dán počátek k organizaci výměny sociologických publikací s odbornými korporacemi jiných národů.

"Sociologická revue", oficiální orgán společnosti, získala si mnohá uznání zahraničních odborníků.

Aby činnost společnosti byla uvedena do úplné shody se stanovami, pověřil výbor předsedu a jednatele, aby připravili návrh na změnu stanov a tento návrh byl předložen valné hromadě.

Plné rozvinutí činnosti naráželo opět na finanční potíže a na nedostatek vlastních místností.

Na sjezdu Mezinárodního ústavu sociologického v Ženevě roku 1930, jehož se zúčastnili dva členové společnosti a to jeden jako oficiální delegát, byla společnost inkorporována do Mezinárodního ústavu sociologického.

Další valná hromada společnosti se konala 21. ledna 1932.

Akademický odbor dal v uplynulém roce natisknout řadu propagačních letáků, jež zvaly k činnosti studentstvo.

Činnost přednášková byla velmi živá. Zvláště dlužno uvést účast dvou členů České společnosti sociologické na kongresu Mezinárodního ústavu sociologického v Ženevě roku 1933, kde a kdy, poprvé v této instituci, konána byla přednáška českého sociologa, a to o látce, vzaté z českých poměrů (O předvídání volebních výsledků). Přednáška měla takový úspěch, že četní sociologové francouzští, švýcarští a chorvatští se k ní v debatě opětovně vraceli, a předseda České společnosti sociologické byl zvolen pro příští rok vicepresidentem Ústavu, kterážto pocta po prvé připadla českému výkonnému sociologovi.

Výbor se usnesl, aby současná krise byla osvětlena též s jiných hledisek, než pouze z aspektu hospodářsko-politického, uspořádati cyklus přednášek na téma:

"V čem je dnešní krise". V cyklu se měla střídati vždy jedna přednáška ryze teoretická s přednáškou praktickou.

Během roku vzrostla společnost o dalších čtrnáct členů řádných a 21 mimořádných. Jak pronikal zájem o činnost společnosti i mimo okruh jejího členstva, vysvítá z toho, že o mnohých jejích přednáškách a diskusních večerech referovaly denní listy, nehledíme-li k referátům v odborném tisku jiných vědeckých oborů (např. revue Česká mysl).

Na řádné valné hromadě, která se konala dne 1. března 1934, byly předneseny a schváleny obvyklé zprávy funkcionářů. Z jednatele zprávy za rok 1933 vysvítá, že kromě čilé činnosti přednáškové všimla si společnost za součinnosti některých referentů osnovy nového občanského zákoníka některých problémů, jmenovitě sociální tendence této nové osnovy. Svými delegáty zúčastnila se společnost sjezdu slovanských právníků v Bratislavě.

Výnosem Zemského úřadu byly vzaty dne 11. prosince 1933 na vědomí změny stanov, usnesené na poslední valné hromadě provedené výborem.

Společnost navázala styk s 58 zahraničními sociology a jmenoval je dopisujícími členy, což mnozí přijali jako poctu, za kterou děkovali příписy velmi sympatickými.

Další valná hromada konala se dne 15. března 1934. Na výborové schůzi, konané dne 15. listopadu 1934, bylo usneseno vydati Slovník české sociologie, jakož i bibliografický přehled českých sociologů. Pro nedostatek prostředků však musilo být od plánu upuštěno.

Během roku přibýlo devět mimořádných členů.

Živou činnost vyvíjel též Akademický odbor.

Rozšířil se též okruh odborných časopisů, v nichž členové společnosti uveřejňovali svoje články.

Z iniciativy prof. dr. Šusty podala společnost spolu se Svobodnou školou politických nauk v dubnu 1934 návrh resoluce o spolupráci sociálních věd. Návrh, vypracovaný prof. dr. Mertlem byl v oficiálním zasedání Mezinárodní konfederace duševních pracovníků předložen jako oficiální český návrh.

Jednatelská zpráva pro rok 1935 popisuje kromě činnosti přednáškové též plány k vydání jubilejního sborníku k desetiletí společnosti. Protože nebylo nakladatele, bylo od vydání sborníku upuštěno.

Roku 1935 účastnili se kongresu Mezinárodního ústavu sociologického v Bruselu (Bruxelles) opět dva členové České společnosti (a to prof. Chalupný jako oficiální delegát vlády Československa) a předseda České společnosti sociologické opětovně tam přednášel. Osobní uznání této činnosti, jakož i vzornému vedení "Sociologické revue", bylo zde projevováno tím, že po prof. dr. Chalupném zvolen byl pro následující období viceprezidentem Ústavu místopředseda České společnosti sociologické prof. dr. Bláha.

Na valné hromadě, konané dne 10. března 1936, byla přijata resoluce, která u příležitosti veřejné diskuse o reformě právnického studia se dožaduje, aby na právnických fakultách byla zavedena jako povinný předmět sociologie všeobecná

v rozsahu aspoň pěti hodin semestrálních a speciální sociologie práva, státu a hospodářství, v rozsahu tří hodin semestrálních. Do přednášek o sociologii všeobecné mají být přičleněny přednášky o metodě statistické. Sociologie má se státi zkušebním předmětem.

Akademický odbor vykazoval v roce 1936 čilou přednáškovou činnost.

Jednatelská zpráva, připravená k valné hromadě dne 9. března 1937, vypočítává přírůstek členů v roce 1936: 7 členů řádných, 9 mimořádných.

Povaha sociologie jako ústřední vědy o kultuře a společnosti vedla výbor k pokusům o spolupráci s ostatními vědami sociálními.

V tomto rámci, kromě resolucí a prací již vyjmenovaných byly učiněny přípravy ke spolupráci se zástupci vědy historické a Pražským linguistickým kroužkem.

Po tříleté přestávce, zaviněné neshodami s edičním programem nakladatelství, dochází k vydání nových svazků "Sociologické knihovny".

Zvýšenou měrou se věnoval výbor otázkám reformy ve vyučování sociálním vědám. Příslušné návrhy byly podány ministru školství a národní osvěty.

Spolu s Českou akademií zemědělskou byl podán ministerstvu školství a národní osvěty protest proti neodbornému zpracování sociologické látky v učebnici filosofie pro gymnasia a nabídnuto lepší a účelnější zpracování tohoto předmětu.

Společnost se hojnou měrou účastnila na anketě o zavedení studia národního hospodářství na střední školy.

Na návrh doc. dr. Gally a dr. Šímy bylo započato se sbíráním materiálu k soupisu literatury ze sociologie, sociální politiky a sociální péče v knihovnách v Čechách a na Moravě.

Členové společnosti a výboru přednášeli jako v minulých letech na Vyšší lidové sociální škole města Prahy.

Brněnští členové společnosti pracovali ve smyslu stanov v rámci sociologické sekce Filosofické jednoty v Brně.

Roku 1937 účastnili se kongresu mezinárodního ústavu sociologického v Paříži za Českou společnost sociologickou prof. dr. Bláha i prof. dr. Chalupný, (prof. dr. Bláha jménem vlády Československa), a oba tam přednášeli. Bylo by bývalo možno získati další kongres pro Prahu, ale nebylo u rozhodujících československých činitelů ochoty k finančnímu podepření této akce, i podařilo se Rumunům, pomocí ochoty své vlády, získati usnesení, že příští kongres bude se konati v Bukurešti.

Výbor sestavil informační leták o činnosti společnosti a jejích úkolech v jazyce českém, německém, francouzském a anglickém. Jednatelská zpráva pro valnou hromadu, konanou 11. března 1938 ukazuje na to, že společnost v období roku 1937 všímala si kromě vypočtené již činnosti, hojně otázek populačních, zemědělských, krise inteligence aj.

Práce pro sociologickou bibliografii pokročily a bylo rozhodnuto přidati k jednotlivým bibliografickým oddílům stati odborníků v dotyčných disciplínách; tím vznikne z bibliografie zároveň sociologická příručka.

V rámci spolupráce na reformě vyučování sociálním vědám věnovala společnost zvýšenou péči dobudování Svobodné školy politických nauk a jednání s funkcionáři Ústředního spolku českých profesorů o zavedení sociologie a národního hospodářství na střední školy.

V tomto období zahájil svoji činnost též odbor pro sociologii techniky za vedení doc. dr. Verunáče a dr. Šímy.

Výbor společnosti vyvíjel v rámci spolupráce s historiky podnětnou činnost v jednání o soustředění vlastivědného bádání na podkladě sociologickém.

Akademický odbor, který chtěl vyvíjeti též činnost publikační, stěžoval si na nedostatek hmotných prostředků.

Zahraničního uznání dostalo se Sociologické revui na velké mezinárodní výstavě periodických publikací, uspořádané péčí Biblioteca publica v Matanzasu v republice Kubánské. Sociologické revui byl na této výstavě udělen velký čestný diplom. Bylo to uznání opravdu hodnotné, uvážíme-li, že výstava byla obeslána 1 007 publikacemi z 51 zemí.

Podle jednatelské zprávy za rok 1938, připravené pro valnou hromadu, konanou dne 22. června 1939, přibyli během roku 1938 dva noví řádní členové.

Vzhledem k mimořádným politickým poměrům měla činnost společnosti spíše ráz intenzivní, nežli extenzivní.

Byl vypracován rozsáhlý elaborát na reformu vzdělání sociálních pracovníků a dán k dispozici ministerstvu sociální a zdravotní správy. Podobně byl vypracován důkladný návrh na reformu Vyšší lidové školy sociální a politické hlavního města Prahy.

Na návrh společnosti byl zřízen při Škole vysokých studií pedagogických v Praze seminář pro sociologii výchovy (vedl dr. Šíma).

Byl ukončen soupis sociologické literatury a většina úvodních statí do Sociologické příručky. Potíže činil opět náklad na vydání příručky.

V tisku (Venkově a Brázdě) se objevily v souvislosti se státoprávními změnami snahy, nepříznivé sociologii. Předseda společnosti zasáhl, a to článkem ve Venkově, intervenci v redakci Brázdý a zakročením u pana ministerského předsedy.

Reforma středních škol s ohledem na sociální vědy byla soustředěna v sociologické komisi České akademie zemědělské. Odtud vyšel program, který byl panem ministrem dr. Kaprasem zahrnut do programu reformní komise ministerstva školství.

V souvislosti s těmito pracemi byli prof. dr. Chalupný a doc. dr. Galla jmenováni členy školských sekcí kulturní rady Národní jednoty.

Proti tomuto úspěchu byla však sociologie opominuta při tzv. malé reformě právnických studií.

Všechny zmíněné události potvrdily skutečnost, že je potřebí dobudovati jediný ústav, na kterém je sociologie hlavním předmětem, povinným pro všechny posluchače, totiž Svobodnou školu politických nauk. Pro tuto otázku projevil pan ministr dr. Kapras velké porozumění. Členové výboru prof. dr. Chalupný, doc. dr. Galla a prof. dr. Verunáč, jakož i dr. Šíma přičinili se v rámci těchto prací o udržení kursů věd politických a sociálních na této škole jako základnu pro její třetí ročník.

Na počátku roku 1940 dal dr. Šíma námět ke zbudování Sociologického ústavu. Na valné hromadě 1941 (25. dubna) bylo učiněno jednomyslné usnesení o zřízení tohoto ústavu.

Vedením jeho organisace byli pověřeni prof. dr. Chalupný, doc. dr. Galla a dr. Šíma. Ústav zahájil činnost v srpnu 1941.

Vedení spolku bylo v rukou těchto osob:

Předseda: do r. 1930 univ. prof. dr. B. Foustka, od r. 1930 prof. dr. E. Chalupný.

I. náměstek předsedy: univ. prof. dr. Th. A. Bláha.

II. náměstek předsedy: do r. 1930 univ. prof. dr. J. Král, pak F. Modráček, nyní univ. doc. dr. K. Galla.

I. jednatel: do r. 1930 dr. E. Chalupný, pak dr. Z. Ullrich a dr. J. Mertl, od r. 1936 dr. J. Šíma.

II. jednatel: do r. 1927 dr. F. Fajfr, dr. Z. Ullrich do r. 1930, dr. J. Šíma do r. 1936, nyní dr. J. Zelenka.

Pokladník: Aug. Žalud do r. 1928 (tento vedl i korespondenci), pak dr. J. Kotek, nyní Č. Zatloukal.

Mimo to byli členy výboru: prof. dr. Graber, dr. Janoušek, dr. Křemen, prof. dr. Macek, doc. dr. Machotka, v. ř. Th. Pistorius, prof. V. Smetánka, dr. Jar. Stuchlík, ředitel dr. Trojan, dr. A. Uhlíř, prof. dr. V. Verunáč, red. Vozka.

SOCIOLOGICAL

CONTENTS

ARTICLES

Cakrt, M.: Group dynamics: alternative views	723
Havelka, M.: To what extent is possible to read Max Weber with neokantian eyes?	743
Miková, Z.: Coping strategies of households	757
Přibáň, J.: Several notes on the sociology of law	770
Domanski, H.: Changes in distributive mechanisms under systemic transformation	783
Machonin, P., M. Tuček: Social identification of status-pattern groupings	795

REVIEWS

P. Machonin: Sociální struktura Československa v předvečer Pražského jara 1968 (M. Bárta)	809
A. Toffler: Powershift (T. Svítková)	812
M. Segalen: Sociologie de la famille (P. Horská)	814
Handbuch des Politischen Systems Österreichs (Z. Mansfeldová)	817
D. Chirot: The Origins of Backwardness in Eastern Europe (M. Hrabik Samal)	820

NEWS AND INFORMATION	823
----------------------	-----

SPSS

Annotation: SPSS 5.0 for Windows, consultations, information (J. Řehák)	829
---	-----

DOCUMENTS	833
-----------	-----

REVIEW

6

4992. 17-6

no 1002. 17-6

galerie

SOCIOLOGICKÝ

OBSAH

STATI

Čákr, M.: Skupinová dynamika: alternativní pohledy	723
Havelka, M.: Do jaké míry je možné číst Maxe Webera novokantovskými očima?	743
Miková, Z.: Domácnosti a strategie nouze	757
Přibáň, J.: Několik poznámek k sociologii práva	770
Domanski, H.: Změny v distribučních mechanismech v období systémové transformace	783
Machonin, P., M. Tuček: Sociální identifikace seskupení podle statusových vzorců 1991	795

RECENZE

P. Machonin: Sociální struktura Československa v předvečer Pražského jara 1968 (M. Bárta)	809
A. Toffler: Powershift (T. Svítková)	812
M. Segalen: Sociologie de la famille (P. Horská)	814
Handbuch des Politischen Systems Österreichs (Z. Mansfeldová)	817
D. Chiro: The Origins of Backwardness in Eastern Europe (M. Hrabik Samal)	820

ZPRÁVY A INFORMACE

První evropská sociologická konference, Vídeň 1992 (M. Illner, P. Machonin)	823
Konference o sociální politice, Brémy, září 1992 (J. Večerník)	826

SPSS

Anotace: SPSS 5.0 for Windows, konzultace, informace (J. Řehák)	829
---	-----

DOKUMENTY

"Česká společnost sociologická" v letech 1925-1941 (E. Pecka)	833
---	-----

ČASOPIS

6